

શ્રી ભગવાદ ગોવિંદ સ્વામી તરફ
કૃતજ્ઞિ હતાને ભેટ

પ્રિયંવદ.

પુસ્તક ૫ મું.

૦૫૬
પ્રિયંવ

અક્ટોબર ૧૮૮૯ થી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૦ સુધી.

નહિજ્ઞાનેનસદ્ગુણવિગ્રમિહવિચિતે ॥ મ. ગી. ૪. ૩૮ ॥

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનં નાત્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મૈવદ્વાત્મનોવન્ધુરાત્મૈવરિપુરાત્મનઃ ॥ મ. ગી. ૬. ૫ ॥

અર્થ — આ જન્મમાં જ્ઞાન (પરમજ્ઞાન) સમાન પવિત્ર બીજ કાઢ નથી.
(તે પ્રાપ્ત કરવામાં) આત્માનું આત્માને તારવે, પણ આત્માને તારા ન કરે.
કારણ કે આત્મા એ આત્માના બધું છે નરિયુ પણ છે (અર્થાત્ પાતે પાતા
નો મો શબ્દાર્થ ન લે, તો આત્મા આત્માનો વિષ્ણુ પદ્મ, ને લે, તો બધું થયો

તેન્ની-ગ્રોસગ મણિવાલ નભુભાઈ દિવેદી, નડિયાદ.

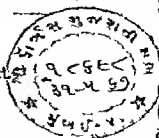
૦૫૫૨૪૫૫૬ — પુસ્તક પ્રસારક મંડળી — મુંબઈ.

મુંબઈ;

સુબોધપ્રકાશ પ્રેસ

સન ૧૮૯૦

નીમત ૩ ૧૧ (દોઢ)

વર્ષાતુલ્યમણિકા.

ધર્મજ્ઞાનસંમંથી.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.....	૨૨૦, ૪૧,
૬૧, ૮૧, ૧૬૧, ૧૮૧, ૨૦૧, ૨૨૧	
વાચ્યસુતા અથવા દુઘટસ્થ વિવેક	૧૦૧, ૧૪૧
દુઘટસ્થબેદ નિર્ણય.....	૧૦૨
લિંગદેદ.....	૧૦૫
માયા અક્ષમેદ નિર્ણય	૧૨૧
અભિજ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં સાધનો.....	૧૨૬
સોપાન અથવા સાધનપંચક ..	૧૪૮
શુદ્ધવેદાન્ત	૧૭૭
શાસ્ત્રાર્ય	૨૩૧

સંસાર સંબંધી.

સદ્વૃત્તિ ...	૧૩, ૫૫, ૬૮, ૧૦૮, ૨૦૭
શિદ્ધાણ્વિચાર	૧૬, ૭૬
શાન્તિચંધનનીતિનેપુષ્ટિઆપનારુંહે?	૩૩
પ્રમાણિકપણ	૩૫, ૫૮
સોશીયલ ક્રાન્ડરન્સ	૭૩
ઉચ્ચભાવના ધ્વંસ	૮૫
પ્રેરેસર છનિસવાજા	૧૮૦

કવિતા.

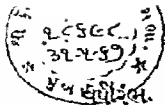
મરણુ! સર્વ તારે શરણુ.....	૨૮
સરિતા.....	૮૦
ચંદ્રચંદ્રોરીકાવ્ય૧૩૭૧૫૧, ૧૭૩, ૨૧૭	
વસંત આગમ.....	૧૫૫
વાર્તા.	
ગુજાગસિંહ ...	૧૧, ૩૦, ૫૧, ૭૧, ૮૧, ૧૧૪, ૧૬૮, ૧૮૩, ૨૧૨, ૨૨૭

અધ્યાત્મલોકન.

અવલોકન	૧૫૬, ૧૮૧, ૨૧૫
સ્નેહસુદા	૧૮
બુદ્ધિમાન્ય દોહન ૧૧-૨-૩.....	૩૮
આગશિક્ષણ અને કાષ્ઠમેહનનું હે	૧૩૮
અનન પ્રજાત.....	૩૮
મુદ્રારાક્ષસ	૩૯
વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આચાર્યોને પ્ર	
શ્રી અરજી	૪૦
દ્યારામકૃત કાવ્ય.....	૮૮
નીતિ વ્યાવહારિકધર્મ	૯૮
કુંજમાવલી	૧૧૮
કાવ્યપ્રભાકર.....	૧૨૦
વસંતનિગમ.....	૧૩૧
આલ વગ્તુની સાથે માનવ	
પ્રકૃતિના સંબંધવિષે વિચાર ...	૧૮૮
વટિસ પ્રાણપદ્યંધ.....	૨૦૦
સુંદરી ગુણમેદિર	૨૦૦
લિંદ અને પ્રિયાનિધા	૨૩૫
પુરતકાળી પહાંચ	૨૦૦, ૨૩૭

પ્રકીર્ણવિષયો.

વર્ષારંભ	૩
બાલકુલચોગ ખખર	૧૮૦
વિષય લખનારને ખખર.....	૨૩૮
આલોકને અગત્યની ખખર.....	૨૩૮

આનંદને દિવસે આપણી બેઠા ચાલે. મારા નવીન વર્ષના આરંભ બેગો લોકમાનવને પણ નવીન વર્ષારંભજ છે. મતવર્ષ આપણે સર્વરીતે શાન્તિમાં ગાળ્યું છે ને સર્વને યથાશક્તિ રંજન કરવામાં મેં પણ મારું કર્તવ્ય સાધ્યું છે. વર્ષના મુખ્યપર્વનુંજ મેં પણ અનુકરણ કર્યું છે. ગીતા-મૃતના વર્ણુથી ચારે પુરુષાર્થનાં બીજને, મેઘરાગના મિષ્ટવર્ષણે સુધાન્યનાં બીજને ક્યો છે તેમ સર્વથા પુષ્ટ કર્યો છે; સ્વચ્છ જલાશયમાં પ્રતિ-બિંબ પાગલી અનંત તારાગણ્યાલંકૃત ઉકુશજશ્રીમુત અમ્રતુતિની પેઠે અનેક ઉપદેશમૈક્તિક વિરાગિત પરમ પુરુષાર્થપ્રાપ્તિગણિત સદ્વૃત્તિશ્રીને મેં મુજનોનાં સ્વચ્છ માનસમાં સન્ક્રામિત કરી છે; નંતુરાગની આદહાદક આકર્ષક શ્રી જેમ રાગી વિરાગી સર્વને રાગવૃદ્ધિ કે પરમાત્માભિશ્રય, ઉભય વિરુદ્ધ ભાવનો એકકામે પાત્રબેઠે કરી ઉદ્ભવ કરે છે તેમ શુભાશ્રિદના શુભાશ્રય વચનોથી મેં પણ પરમ પુરુષાર્થગણિત રસાસ્વાદનું વિલક્ષણ આકર્ષણ વિસ્તાર્યું છે; શીતમીઞમાં ઠાઠ તડકાના સંક્રાંત વિકાસની પેઠે મેં પણ અનેક સરસ્વતિપ્રસાદસંપન્ન વિદ્વન્કુસુમાને વિકાસ પમાડી તદન્યનો ન્દાસ કર્યો છે. વાચકમણ! તમને મારે આ પણ કહેવું જોઈએ? નહિજ. વર્ષ-અર્થાત કાલ-તેનુંજ મેં અનુકરણ કર્યું છે, કાલ એજ પરમાત્માની પ્રીત છે, હું તેનુંજ સેવન કરું છું. તમે હું આપણે સર્વ કાલ છીએ? કાલનાં રમકડાં, પરચલના પ્રગિત અશરૂપ કાલતા પટ ઉપરનાં ચિત્ર. ઓ ચિત્રો પોતે જ એકાધાર ઉપર રહી રહે છે, તે આધારની એકતા સમજી અન્યોન્યનો કલહ તને એજ મારું પરમ ઇષ્ટ, અને પરમપ્રયત્નસ્થાન. સર્વને તેમજ હો. આ વર્ષનો આરંભ જેવો મંગલમય છે, તેવો તેનો મધ્ય ને અંતપણ હો.

મને 'પાંચમું' વર્ષ બેઠું, હવે મારે વધારે જંગીર યવાની અપેક્ષા છે. મારાં સંબંધીપણ હવે વધવાંજ જોઈએ. અસ્તુ. એવાજ આશયથી એક નવી યોજના મારે કરવી પડે છે, ને તે સર્વને અનુકૂલ યશે એમ સંપૂર્ણ આશા રાખું છું:—
આ પત્રનાં ગ્રાહક હોઈ, જે સ્ત્રીપુરુષો પલ્લમાં સારા વિષયો લખશે—સારા તે ભાષા નેમજ વિચારણા—તેમને વર્ષાન્તે એક મુવર્ણમુદ્રા (સોનાનો ચાંદ) ઈનામ આપવામાં આવશે. એ ઈનામની યોગ્યતા એવી રહેશે કે જેટલા વિષયો આરંભમાં પ્રસિદ્ધ થયા હશે એની કીમત કેટલી રાખવી તેનો ન્દાત્ત નિશ્ચય નથી. પણ પત્રની સ્થિતિ ઉપર તેનો આધાર છે.

તેટલામાંથી પસંદ કરવામાટે એક પત્ર, પ્રતિગ્રાહક તરફ મોકલવામાં આવશે, કે કેમ મુદ્દા આપવી જોતી તરફેણમાં ધણા ગ્રાહકોનાં મત આવશે તેને મુદ્દા મળશે. આવેલા વિષયો ક્રમશઃ દાખલ થશે. પણ કાંઈ વિષય દાખલ કરવો કે ન કરવો તે તંત્રીના વિચાર ઉપરજ રહેશે.

બીજી યોજના એવી રાખવામાં આવે છે કે જે સ્ત્રીપુરુષો આ પત્રનાં ગ્રાહકની વૃદ્ધિ કરવા પ્રયત્ન કરશે. અને પોતાની જવાબદારીથી ગ્રાહકો લાવી તેમનાં સ્વાજનમ વસુલ કરાવી આપશે, તેમને તે ગ્રાહકોમાટે પત્રની હુમ્મતીમુદી દરા ટકા લેજે કમીરાત મળી શકશે. ગ્રાહક દરથી ગ્રાહકો હોવાં ન જોઈએ. જે ગ્રાહક હાલ છે તેમને દર દરમાં વહેંચાઈ જવાની જોગવાઈ કરવી હોય તો તેમ થઈ શકશે, પણ જૂના ગ્રાહકનું જે દરક થાય તેમાં ગ્રાહકોમાં ગ્રાહકો તણ નવાં હોવાં જોઈએ.

આ જે યોજનાથી પત્રનો વિસ્તાર અને લખવાની અભિરુચિ તથા સદ્વિચારની વૃદ્ધિ એક મુખ્ય રીતે ઇચ્છેલાં છે. એમાં દ્રવ્યપ્રાપ્તિની વેશ પણ ઇચ્છા નથી. મૂલ્યથીજ આ પત્રનો તે આશય નથી, કેવલ સદ્વિચાર અને સંકર્તનની વૃદ્ધિ કરવા ઉપર તેનું લક્ષ છે. સુમને અધિક કહેવાની અપેક્ષા નથી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

(અનુસંધાન ગદ્યા વર્ણના પાને ૨૨૫ થી.)

અધ્યાય ૬.

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ।

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરર્મિતં ચાક્રિયઃ ॥ ૧ ॥

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં ત્રિહિ પાંડવ ।

ન હાસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કથન ॥ ૨ ॥

આરુદ્ધોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગાસ્ત્વસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

યદા હિ નેત્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુપજતે ।

સ્વસદ્કલ્પસંન્યાસી યોગાસ્ત્વસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

રદ્ધેરેદાત્મનાત્માનં નામ્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મેવ હ્યાત્મનો બન્ધુરાત્મેવ રિપુરાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

બન્ધુરાત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મેવાત્મના જિતેઃ ।

અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મેવ શત્રુવત્ ॥ ૬ ॥

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

જ્ઞાનાવિજ્ઞાનતૃપ્તીત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમંલોષ્ટાશ્મકાઞ્ચનઃ ॥ ૮ ॥

મુદ્ધન્મિત્રાર્યુદાસીનમપ્યસ્યદ્વેષ્યવન્ધુપુ ।

સાધુષ્વાપે ચ પાપેષુ સમતુદ્ધિર્વિવિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

અર્થઃ—શ્રીભગવાન કહે છે:—(૧) કૌશલનો આશય ક્યાં

વિના, જે કાર્ય કરે છે તે સંન્યાસી છે. યોગી છે; નિરંજન કે અક્રિય તે નહિ.

(૨) જે પાંડવ! જેને સંન્યાસ કહે છે તેને યોગ જોણ, કેમકે સંકલ્પનો સં-

ન્યાસ ક્યાંવિના કોઈપણ યોગી થતો નથી. (૩) યોગના આરુરૂથ મુનિને

કર્મ સાધન છે, તેનેજ યોગારૂઢ થયે સમ સાધન છે. (૪) જ્યારે ઇન્દ્રિયાર્થમાં

કે દર્શનમાં આસક્ત થતો નથી અને સર્વ સંકલ્પનો સંન્યાસ કરેછે, ત્યારે

યોગારૂઢ કહેવાયછે. (૫) આત્માથી આત્માને ઉદ્ધારવો, આત્માનો નાશ ન

કરવો; કેમકે આત્માજ આત્માતે બંધુ છે, આત્માજ આત્માનો રિપુ છે. (૬)

જેણે આત્માને આત્માથી જીત્યોછે તેનો આત્મા આત્માનો બંધુ છે, ને જે અ-

નાત્મા છે તેનો આત્મા શત્રુની પેઠે શત્રુત્વ ગ્રહેછે. (૭) જિતાત્મા અને પ્રશા-

ન્ત છે તેનો આત્મા શીતઉષ્ણ સુખ દુઃખ તથા માન અપમાન સર્વમાં અત્યંત

સમાદિન છે. (૮) જે જ્ઞાનાવિજ્ઞાનથી તૃપ્ત આત્માવાળો, કૂટસ્થ, વિજિતેન્દ્રિય છે,

અને જેને મારી પથ્થર મુઠ્ઠું સર્વ સમાન છે, તેવો યોગી યુક્ત કહેવાયછે. (૯)

જે, મુદ્ધ મિત્ર અરિ ઉદાસીન મધ્યસ્થ દ્વેષ્ય બંધુ સાધુ પાપી સર્વ સાથે સમ-

બુદ્ધિ છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

વિવેચન:—સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનયોગ સમજાવ્યા પછી, તેમજ અંતઃકર-

ણની શુદ્ધિમાટે કૃષ્ણણિસંધિ રહિત નિઃક્રામ કર્મનો બોધ પણ સમજાવ્યા પછી,

સર્વેરિક્ષેપને નિર્મૂલ કરવાવાળો જે યોગમાર્ગ પંચમધ્યાયને અન્તે સૂત્રરૂપ ત્ર-

ણશ્લોકથી કહ્યોછે તેને હવે વિસ્તારેછે. અરો સંન્યાસી કોણ? અને યોગીપણ

કોણ? એ પ્રશ્નથી અધ્યાયનો આરંભ થાયછે. શાસ્ત્રદ્વારા તો એવો વ્યવહાર

સિદ્ધ છે કે જે પુરુષ અગ્નિસાધ્ય શ્રૌતરમાર્ગાદિ કર્મમાત્ર તણને નિરંજન એ-

ચાયછે, માટે આત્માજ આત્માનો બધું પણ છે ને રિપુપણ છે એમ કહ્યું તે વાસ્તવિક છે. એજ બધુરિપુણાવ હજી વધારે સ્પષ્ટ કરેછે કે જેણે આત્માને આત્માથી જીત્યો છે તેનો આત્મા તેનો બધું થયોછે; એટલે કે આત્મા અર્થાત્ મન, જેના સંકલ્પ માત્રથીજ આપું કાર્ય કરણરૂપ જ્ઞાંડ બાસેછે, તેનો જેણે પોતાના આત્મામાંજ લય કરી નાખવા રૂપ જય કર્યોછે, તેને આત્મા બધું છે. જે પુરુષે આમ કર્યું નથી અને તેથી જેને તૃણથી જ્ઞાંડ પર્વત સર્વ સ્થલે એકાકાર આત્મદૃષ્ટિ ધર્ષ નથી તેવા અનાત્માને તો તેનો આત્મા એટલે બધો બિન્નભાવ વિસ્તારનાર મન. તે શત્રુરૂપ યદ્ય શત્રુની પેઠે વિરુદ્ધ માર્ગેજ દોરેછે. સંસારના જન્મમરણની જાલથી કદાપિ છોડવતું નથી. આત્મદૃષ્ટિવાળાને બધું બધું રૂપ છે, અર્થાત્ એકરસ જલમય છે; અનાત્મદૃષ્ટિવાળાને બધું દૈતરૂપ બેદમય અને તેથી બંધરૂપ છે. આ સ્થલે અર્થસંગતિ ઘટાવવાને આપણે આત્મા એ પદનો અર્થ કાઠ કાઠ સ્થલે મન એવો કર્યોછે તે વાસ્તવિક તો છેજ, પણ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળાની શંકા દૂર કરવા કહીએ છીએ કે આત્માનો અર્થ મન એવો ન લેતાં આત્માનો આત્માજ મુખ્યાર્થ રાખીએ તોપણ બાધ નથી, ક્રમકે આત્માજ આ બધું દૃશ્ય વિશ્વ છે, એટલે આત્માને આત્માથી જીતવો ઇલાદિનો અર્થ સ્પષ્ટજ છે કે પોતામાં રહેલા આત્માને અને તેથી જુદા બાસતા આત્માને એકાકાર સમજવા, અને એ પ્રમાણે એકભાવ અનુભવવો. આ એણીથી આત્મા શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ ન લેતાં પણ અર્થ સુરિક્ષણ અને સાનુભવ છે, પણ રથૂવ રીતે સમજ પડવાને આપણે બીજી કલ્પના કરી વિવરણ કર્યુંછે. આમ આત્માથીજ આત્માને ઉદ્ધારવાતું યોગસાધન યોગારદનાં લક્ષણ જતાવવાના પ્રસંગે કરીને, યોગારદના માર્ગની પણ સહજ સૂચના કરી દીધીછે. હવે પાછાં યોગારદનાં વિશેષ લક્ષણ નિરૂપે છે. જે યોગારદ છે તેજ જિતાત્મા એટલે જેણે આત્માને જીત્યોછે અર્થાત્ મનને નિર્વિષય કરી લય પ્રમાણુછે, અથવા જેણે સર્વજ એકાત્માભાવ અનુભવ્યો છે, એવો અને પ્ર એટલે અત્યંત શાન્ત—સંકલ્પરહિત—છે, તેવાને તમામ દેહભાવ એકરૂપેજ સંમન્યછે—તાપ ટાહ સુખદુઃખ, માન અપમાન, ધન્યાદિ. એવા સર્વ ભાવમાં તેવાનો આત્મા અત્યંત સમાહિત એટલે કેવલ સ્થિર રહેછે, જરાપણ વિશ્લેષ પામતો નથી ક્રમકે તેને બધે એકાકાર એકરસ અનુભવાવાથી વિશ્લેષ પામવા પ્રમાણવાનો દૈતભાવજ છે નહિ. વળી રહેછે કે આવો થવા ઉપરાંત જેને જ્ઞાન કે વિજ્ઞાનની પણ કાંઈ રચૂદા ન હોય; અર્થાત્ અમુક જાણતું, અમુક બાકી છે, અમુક અધિક છે એવી જ્ઞાનની પણ જેને રચૂદા ન હોય, તેમ વિજ્ઞાન એટલે સાંલ-દ.

જેણે જાણેલા જ્ઞાનનો અનુભવ તે સેવાની પણ જેને તૃપ્તિ ન હોય એવો જ્ઞાન વિગ્નાથી તમામ હોય, અર્થાત્ પાતંજલ યોગસૂત્રમાં તસ્યસત્વાપ્રાન્ત ભૂમીપ્રજ્ઞા એ સૂત્રમાં કહેલી અન્ત્ય ભૂમિકામાં હોય, અથવા જૃદ્ધારણ્યકના નાનુપ્યાયાદ્વદ્વનશબ્દાન્વાચોવિલાપનેહિતર એ વાક્યનુસાર શાસ્ત્રાદિથી તૃપ્ત-યદ્ય પ્રજાપ્રકર્ષને પામ્યો હોય, અને દુરુચ્ય એટલે અનેક ઘાટ પોતાના સંગ્રામે પ્રારબ્ધ વશાત્ ધડાયાં વ્તેય તોપણ જુદારની ઝોરણની પેઠે જે સ્થિર અને અવિકૃત હોય, તેમજ અલંત જિતેન્દ્રિય, અને માટીથી સુવર્ણ પર્યંત વિષયભાજને સરખા મળનાર હોય, તેજ યોગી સુક્ત કહેવાય, એટલે યોગારૂઢ કહેવાય, યોગી છતાં યોગની પરિશીમા એ પૂરોરથો કહેવાય. આવા યોગારૂઢમાં પણ સર્વોત્તમ કાણ છે તે કહે છે કે જેને જુદુ એકજ રૂપ છે, સુદૃઢ અર્થાત્ અકા-રણ ઉપકાર કતો, મિત્ર અર્થાત્ રનેડો, અરિ, ઉદારસીન અર્થાત્ સંબંધનિનાના, મધ્યસ્થ અર્થાત્ પદાપાતનિના દિત્તાદિત સમગ્તવનાર, રૂપ્ય અર્થાત્ પોતાને નિર્વેદ આપનાર, બંધુ, સાધુ, પાપી, સર્વે જેને એકજ રૂપ છે—અર્થાત્ પાતંજ-લસૂત્રોક્ત મેત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા, જેને સર્વથા સુદૃઢ છે, તે સર્વાધાર પ્રકાર હોવાથી સર્વોત્તમ યોગારૂઢ છે.

યોગી યુજ્જીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

શુચી દેહે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

તત્રૈકાપ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયાક્રિયઃ ।

उपविद्यासने युज्ज्यायोगमात्माविशुद्धये ॥ १२ ॥

સમં કાપશિરોમ્પીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं त्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્મલચારિત્રતે સ્થિતઃ ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥ १४ ॥

યુજ્જન્નેવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

शान्तिं निर्वाणपरमां न संस्थामुपगच्छति ॥ १५ ॥

અક્ષરાર્થઃ—(૧૦) યોગી એ એકાન્તમાં સ્થિતિ કરી, એકાકી, યત-ચિત્તાત્મા, નિરાશી, અપરિગ્રહ, યદ્ય આત્માને સતત યોજ્યો. (૧૧) શુચિદેશ-રિને, અતિ ઉચ્ચ પણ નહિ, અતિ નીચુંપણ નહિ, યોગ કુશ ઉપર અન્નિ-

ન અને ચેતનું પોતાનું આસન રિયર રથાખી, (૧૨) ત્યાં મનને ઝોકાંધ કરી ચિત અને ઇન્દ્રિયની ક્રિયાને સંયમન કરી, અચલ આસન ખાંધી જેસી આત્માની વિશુદ્ધિમાટે યોગ યોજવો. (૧૩) કાચ શિરસુ અને શીવાને સમ તથા અચલ રાખી, રિયર થઇ, અને પોતાની નાસિકાના અગ્રનું સંપ્રેક્ષણુકરી; દિશાઓ તરફ દૃષ્ટિ ન નાખતાં. (૧૪) પ્રશાન્તાત્મા, નિર્લેપ, બ્રહ્મચારી મતરથ થઇ, મનને સંયમન કરી, મારગમાં ચિત અર્ધા, મુક્ત થઇ, મારા પરાયણુ જેસે. (૧૫) ઝોગ સદા આત્માને યોજવો, નિયત ચિતવાળો યોગી, મારા વિગે રહેલી એવી પરમનિર્દોષીની શાન્તિને પામેછે.

વિવેચન :—યોગારૂઢની રિયતિનું વર્ણન કર્યા પછી હવે તે યોગ ઝોટ્તે નિર્વિકલ્પ બ્રહ્માસક્ષાત્કાર રૂપ સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાનો સરલ માર્ગ સૂચવે છે. કેવલ શ્રવણુ મનનથીજ સિદ્ધિ થતી નથી, બ્યારે નિર્દિધ્યાસ પૂર્વક ઝોકાકારતા યાચછે ત્યારે નરમ અનુભવ ઉદય પામેછે, ને સમાધિ સિદ્ધિ થાયછે. શબ્દમાત્રમાં જ્ઞાનનો સંગાસ થતોજ નથી. યથાર્થ બ્રહ્મજ્ઞાન છે તેજ ખરી સમાધિ અથવા રાજયોગ છે, ને તે શબ્દમાત્રમાં સમાપ્ત નથી. વેદાંત શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સર્વજ્ઞ સાનુભવ છે. અનુભવ ન હોય તો જ્ઞાન કહેવાતુંજ નથી; માટે જ્ઞાનના અનુભવને દૃઢાવવાસાર ઉત્તમ રાજયોગરૂપ સમાધિનો માર્ગ કહેછે. કહ્યાં તે લક્ષણુધુક્તયોગીએ ઝોકાન્તમાં રહેવું, અર્થાત્ કોઈ જાતના સંસર્ગથી, વિશેષ નથાય તેવી રીતે રહેવું; ને ઝોકાકરી ઝોટ્તે કેવલ ઝોકલાજ ધર્ષ જવું, અન્યના સંબંધથી અનેક વિશેષ પેદા થાયછે, માટે કેવલ આત્મા ઉપરજ આસક્ત ધર્ષ સંબંધમાત્ર તજવા, ને મતચિત્તાત્મા ઝોટ્તે ચિત તથા દેહાદિ સર્વને સારી રીતે કળ્મણમાં રાખવાં ને જરા પણ વિશેષ પામવા ન દેવાં; વળી નિરાશી ઝોટ્તે કશીપણુ આશા ન રાખવી અને સર્વાધાર સર્વમય ઝોકરસમાંજ હીન ધર્ષ જઇ સર્વ આશા તેમાંજ સમર્પવી; તેમ કોઈપણુ પરિમલ અર્થાત્ મલજુ કરેલો પદાર્થ—મિત્ર સ્ત્રી પુત્ર વૈભવાદિ કાંઈપણુ સંપત્તિનું નહિ, ઝોટ્તે કે તે તે વિષય મારા છે, હું તેમનો છું છત્યાદિ આસક્તિ કેવલ નિર્મૂલ કરવી; તે જો રીતે સતત ઝોટ્તે હમેશાં આત્માને યોજવો ઝોટ્તે આત્માનો યોગ કરવો, યોગ ઝોટ્તે શુદ્ધ યોગ ઝોટ્તે સમાધિ, સમાધિ ઝોટ્તે ચિતવૃત્તિનો નિરોધ—અર્થાત્ ચિતની જે જે વૃત્તિઓ ઉઠેછે ને જેથી તે ચિતની ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત ઈત્યાદિ અવસ્થાઓ થઇ સમાધિ જનતી નથી, તે તમામને રોધવાથી, નિરુદ્ધાવસ્થામાં જે આત્માનંદ અનુભવાય અને સર્વજ્ઞ ઝોકાકાર પરમ કેવલ ઉદય પામે તેજ સમાધિ. એ પામવાને માટે તે તરફ વળવાનો જે પ્રયત્ન તેપણુ યોગ કહેવાયછે, માટે કહેછે, કે

આત્માને યોગ્યો, એટલે આત્માની ઉપર સ્થિતિ કરવી, તેનું જે એકરસ સર્વમયરૂપ છે તેગાજ પોતાપણને લય પગાડતું આગે અબ્યામ કહી તે રીતે આરબ્યો, તેગાટેના બહિરંગ સાધન કલા, હવે આસનાદિ વિશેષ પ્રકાર કહે છે. જે સ્થલે યોગમાધનચાટે નિયત થતું હોય તે સ્થળ કેનય નિરુપદ્રવ તથા શાન્ત અને કાંઈ રીતે વિશ્લેષ ન પાડે એવું હોતું જોઈએ હઠપ્રદીપિકામાં કહ્યું છે કે જ્યાં રાજ્યપ્રજ્ઞધાર્મિક હોય, કાંઈ વિ-મહાદિ હોય નહિ, પોપણુદિ સુવજ હોય એવા દેરામાં અને નદી, વન, આદિ રમણીય સ્થાનમાં, ઘણો પવન કે તાપટાહ ન લાગે તેની નાની જગો બાધવી ને તેને વનચર પ્રાણી કે કીડીકીટપતંગાદિ વિશ્લેષવાળી ન કરે તેની સુરેદિત તથા બહુ રમ્ય રાખવી. આવા શુધિ એટલે અત્યંત શુદ્ધ, તે કૃત્રિમ કે રાજાભાવિક, એવા રપવને વિષે વહી નિ-ત્યાબ્યાસચાટે આસનની ગોઠવણ કરવી. તે આસન એટલે ઉચું પણ ન જોઈએ કે જ્યાંથી કશિત્ પડવાનો ભય રહે તેમ એવું નીચું પણ ન જોઈએ કે જ્યાં શરદીઆદિ ઉપદ્રવ થાય, કેવલ મધ્યમ પ્રકારનું રચી તે ઉપર પ્રથમ હાથ પછી અગ્નિન એટલે મૃગચર્મ, કે બ્રમચર્મ, ને તે ઉપર ચેપ એ-ટલે સ્વચ્છ વસ્ત્ર પીછાવવું; તે આનું આસન પણ વારંવાર ફેરફાર કર્યા ન કરવું. કેવલ ચિયર રચાવવું. આ ઠેકાણે અગ્નિન એટલે મૃગચર્મ પ્રશસ્ત ગણ્યું છે ને તંત્રોમાં એવો લેખ પણ છે કે અગ્નિને મંત્રસિદ્ધિઃ સ્વામ્યોક્ત-શ્રોવ્યાંઘ્રચર્મણિ તથાપિ મૃગનું કે જ્વાળનું ઉભપે ચર્મ દીકાકારેએ તથા બાબ્યકારે મંગત ગણ્યા છે આમ આસનનો વિવેક કરી હવે આતરંગ સા-ધન કહે છે આવા સ્થાન ઉપર ગનને એકાગ્ર કરીને બેસવું. ગનને એકાગ્ર કરી બેસવું એટલે જ્ઞાતિ જે બુદ્ધાર ગયા કરે છે તેને આંતરુંબ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માડવો, ને આત્મા ઉપર એકાગ્ર જ્ઞાતિ રચાવના જવી. આટલુંજ નહિ પણ ગિત અને હ્રદિયદ્વારા જેજે પ્રવૃત્તિ થય—સંકલ્પચિકલ્પ ઉઠે કે આનો કર્તા હું છું, આ માર છે હસાદિ, તથા જોગાદિ વાસનાના બલથી અમુક શબ્દ સ્પર્શાદિ આભરવાથી કે પ્રસન્ન જલ્યાનાથી ધનિયો તે. તરફ બેચરા માટે ધ-ત્યાદિ—જે મર્તને અત્યંત આટકાવી દઈ ફેરત આતરંગ્યના જે સર્વમય છે તેનું ઉપરજ લીન થઈ જતું. અને આવી જ્ઞાતિ કરી કદાપિ અને નહિ તેવું આસન બાધીને બેસવું. શુભ કે ઉમા રહેવું નહિ આસનનું લક્ષણજ એવું કહ્યું છે કે બહિરસ્પૃશ્વમાસનમ્ જે સિયર એટલે અચલ હોય અને સુખે કરી શકાવું તથા રજાત્ત્વ હોય ને આસન અમુક પ્રકારનુંજ ને હોવું જોઈએ એવો આમક

નથી, પણ જો તે એક સાધ્ય હોય તે નિશ્ચય તથા સુખરૂપ રહેવું
 જોઈએ, કેમકે આસન છે તે યોગમાર્ગની દૃષ્ટી છે. આપ્રમાણે રિથર
 યદ્યપિ યોગ આરંભવો. યોગની સિદ્ધિ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એથી યા-
 યછે એમ પાતંજલસૂત્રમાં વારંવાર પ્રતિપાદન કરેલું છે, ને આપણે
 પણ પદે પદે તે કહેતા આવ્યા છીએ માટે તે વાત બહુજ લક્ષમાં
 રાખવી. અભ્યાસ એટલે અમુક સિદ્ધ થવામાટે પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન કરવો
 તે. આવો અભ્યાસ આત્મ વિરાગવૃત્તિપૂર્વક આરંભવાથી અતે નિર્વિકલ્પ
 સાક્ષાત્કારરૂપ સમાધિ સિદ્ધ થાયછે. આવા યત્નમાં અધિક સાધન બ-
 તાવે છે કે આસન ઉપર રિથર થયા પછી કાચ એટલે કટિથી ગળાસુધીનો
 ભાગ, શિરસ્ એટલે માથું, અને ગ્રીવા એટલે ઠોક, એ ત્રણને અર્ધાત્
 આધાર ચક્રથી તે સદસ્ત્રારપર્યંત એક સરખીરીતે એકજ સ્ત્રીમાં સીધાં
 અને અચ્ચલ રાખી લેસવું, ને પછી નાસિકાગ્ર ઉપર દૃષ્ટિ બાંધવી, તથા
 આસપાસ દિશાઓમાં કોઈ સખ્ત સ્પર્શાદિ તરફ દૃષ્ટિને જવા દેવી નહિ.
 નાસિકાગ્રે દૃષ્ટિ બાંધવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે દૃષ્ટિને વિષયમાંથી અ-
 ભંત કાઢી લેવી, કોઈ નાસિકાના અગ્ર ઉપરજ ઠરાવવી એમ નથી; કેમકે જો
 એમ હોય તો પછી દિશાઓમાં નજર ન રાખવી એ ઉમેરવાની જરૂર રહે
 નહિ, ને વળી ખરું ધ્યાન તો ક્રેવણ એકરસ આત્માનુંજ કરવાનું છે ત્યાં
 નાસિકાગ્રનુંજ ચર્ચ જન્ય. આવીરીતે દૃષ્ટિને અંતર્મુખ કરી આત્મા એટલે
 ચિત્તને આત્મ રાન્ત રાખી. કશોપણ કાચ ન રાખતાં એટલે કે પોતાના
 આત્મા ઉપર વિશ્વાસપૂર્વક શ્રદ્ધા તથા સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરવા જોઈતું સામર્થ્ય
 આરોપી, બ્રહ્મચર્ય સાચવી પ્રયત્ન ચત્રાવવો. બ્રહ્મચર્ય એજ સર્વયોગનો યોગ
 છે. એનેજ શ્રીહ્યન્દોગ્યાદિમાં એક મહાવચ્ચર્યે વખાળ્યું છે. ને જો એટલુંજ
 સચવાય તો બધા પ્રકારનો અભ્યાસ સત્વર ફલે. બ્રહ્મચર્ય ખોલુ તેણે કાંઈ
 સાચ્યું ન જાણવું. આટલાંવાનાં પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ અતિ અચ્ચલ એવું
 જે મન તે કળજે રહેવું બહુ કઠિન છે, માટે પુનઃ કહે છે કેમનને સંયમન
 કરી, ગારામાં ચિત્ત અર્પણે યુક્ત થવું, એટલે યોગરથ જનવું. ખારામાં ચિત્ત
 અર્પી એવું કહ્યું તેથી કોઈને હૈત શંકા થશે પણ તેમ નથી. યોગના અ-
 ગમાં યમનિયમાદિ પછી આસન છે, ને તે પછી પ્રાણાયામ પ્રસાદાર એ
 જે છે, ને પછી ત્રણ અંતરંગ સાધન છે. તે ધ્યાનજ્ઞાન અને સમાધિ. એ
 સંયમ જોન્તામથી એકત્ર વ્યવહારાય છે. ચિત્તની વૃત્તિને કોઈ સ્થલે બાંધી
 દેઈ બાવનાં કરવી તે ધારણા; તે ધારણા કરેલી વસ્તુનુંજ જ્ઞાન યમાં કરે
 એ ધ્યાન; અને સ્વરૂપની શૂન્યતા યદ્ય જઈ વસ્તુભાવજ્ઞ બાસે તે સમાધિ.

ધારણા અને ધ્યાનની આગ્રહાસુધી કાષ્ઠકપણુ શુદ્ધ કલ્પનાની જરૂર પડે છે. પછી તે મૂર્તિ હોય, ભગવદ્રૂપની કૃપા હોય, કે શરીરમાત્ર કોઈ ચક્ર હોય, કે પશુવ માનવ હોય, કે ગમે તે હોય સમાધિમા દેત છેજ નહિ, કેમકે વસ્તુમાનવ ભામેટે ને તે સત ભામેટે અત્રે વસ્તુ તે આત્મા છે સમાધિપણુ એ પ્રકાર છે સનિદ્રા, અને નિર્વિકલ્પ સવિકલ્પના પણ આર પ્રાપ્ત છે જે પતંગલ સૂત્રાદિમાથી અમતરો, પણ સામાન્યત તેનું લક્ષણુ એટલું છે કે તેમા પ્રકૃતિલય પર્વત જઈ શકાયકે, અર્થાત્ સર્વ દેત પ્રપચનો નારા થઈ જાય છે પણ તે નિરોપ થતો નથી, કેમકે તેના સરકાર અથવા વાસના અવરોધ રહે છે જે બુદ્ધિયાન સમયે પુનઃ જનમત થઈ પાડે પ્રપચ રચેકે. નિર્વિકલ્પમા તો અલ્પત અરોપ લય થઈ જાય છે એટલે પુનઃ પ્રપચ ઉદય પામતો નથી ને શ્રીરામસુધામા કહ્યું છે તેમ યજ્ઞયજ્ઞમનો યાતિ તત્રત્ર સમાધય જ્યા જ્યા મન જ્યા ત્યા ત્યા સમાધિન અનુભવાય છે નજો કાવના એ સમાધિનો ભંગ થતો નથી. એજ કેવલ્ય—કેમકે તેમા કેવલપણુ જે અનાચ્ય આત્માન છે તેનો અનુભવ થાયકે આ જાથી જામતનો વિસ્તાર પાતજ્યસૂત્રાદિમા છે, પણ અત્રે 'મારામા ચિત્ત અર્પી' એમ કહ્યું છે તેનો આશય સનિદ્રા સમાધિપર્વત સમજવનાનો છે, ને પછી જે "મારાપરાયણુ" એમ કહ્યું છે સાથી નિર્વિકલ્પનો આરભ થાયકે એ નિર્વિકલ્પ તેજ પરમ નિર્વાણુ નિરાણુ એટલે જેમા અલ્પત એવાઈ ગયેલા છે પ્રકૃતિના સ્મકાર તેની સ્થિતિ—અર્થાત્ કેવલ મારામા એટલે આત્મામા એકતાનતાનો અનુભવ તે અવર્ણ નિર્વિકલ્પરૂપ છે, ને તેનેજ, નિલ અભ્યાસ કૃનારા ચેતી, જે નિયત એટલે સર્વદા દૃઢતાથી એ પ્રયામમા વજગેલા ચિત્તમા છે તે અનુભવે છે.

(અપૂર્ણ)

શુભાગસિદ્ધ

(અનુસધાન ગતવર્ષે ૧૧ પાને ૨૩૪ થી)

પ્રકરણ. ૧૭

દીરઘી શેહેરમા અગીર દોષ વહેમી માણસમા ગણાનો ન હનો, તોપણુ એ ભૂમિનુમાદાત્મ્યજ કાષ્ઠક એનું હતું કે બુદ્ધિમાનમા બુદ્ધિમાન અને નાસ્તિકમા નાસ્તિક વિદ્વાનોના મનમા પણ કાષ્ઠકમિત્વાસ કેવલ નિર્મૂલ થઈ શકતો નહિ. અગીર પોતાના પ્રપિતાના પરાક્રમની અનેક વાવો સાહજેથી હતી,

તેણે શુભવિધા પાછળ જે શ્રમ કર્યો હતો તેની ભવ્યતા તેના જાણવામાં હતી, અને પોતાના વંશના દૃષ્ટાન્તથી દોરાર્થ એણે પણ ધણું કરીને, સુવા-વસ્થામાં તે વિદ્યાતરફ લક્ષ આપ્યું ન હતું એમ ન હતું. એના મરણ પછી એક યુદ્ધો નીકળ્યો હતો, જેના ઉપર એનું નામ તથા એની છાપ હતી, અને જેમાં કામીઆ વિશે અર્ધી ગંભીર અને અર્ધી ઉપહાસાત્મક વાર્તા વિસ્તારેલી હતી.

આવા શોધમાંથી એનું ચિત્ત મોજમજાએ ખેંચી લીધું, અને એની સ્વાભાવિક તીવ્ર બુદ્ધિ બહુ ઉંડાં ને ગુંચવણુ બરેલાં કાવતરાંમાં વળી ગઇ. એની નિઃસીમ સમૃદ્ધિ, અપરાજિત અહંકૃતિ, અને અરુણિત સિદ્ધિ પામે તેવી વૃત્તિ, એ સર્વથી એ રાજમંડલને વિભીષિકાર્ય થઈ પડ્યા, તથા એનાં આવળાં સવળાં કુર્યો ઉપર તેમણે આંખ આડાકાન કરવા માંડ્યા. આજે શ્રીમન્-મત્યેન્દ્રનાથની આશ્ચર્યકારક મુલાકાત અને તેથી પણ અધિક આશ્ચર્યક્રમ અદૃશ્ય થઇ ગયાની વાત, એ ઉલ્લસથી, એના મનમાં કાંઈક એનું અવર્ણ્ય ભય ભારાર્થ ગયું કે જેની સામે એના નારિતક બુદ્ધિબુદ્ધિ જેટલા પ્રયત્ન કર્યો તેટલા વ્યર્થ ગયા. મુલાકાતસિંદને જેવો તેણે અઘાપિ કોઈવાર ધાર્યો ન હતો, તેવો તે એને મત્યેન્દ્રના દર્શનથી જણાવા લાગ્યો. જે શત્રુ એણે ઉભો કર્યો હતો તેનું એને કાંઈ અવર્ણ્ય ભય લાગવા માંડ્યું. જમવાના યોગ્ય વખત આગમ્ય જ્યારે એ શાન્ત તથા આત્મસ્થ થઈ સંધ્યો, ત્યારે એટલાજ નિશ્ચય ઉપર એ નીરાંતવાંળી હોઈ હતો કે ગમે તે રીતે પણ હવે મુલાકાતસિંદને નક્કી દૂર કરવો. એને એમ નક્કી થઈ ગયું કે મારી પોતાની છાંદગીની ખાતર મુલાકાતસિંદની છાંદગી લેવી આવશ્યક છે, ને તેથી જ ને આગળ કોઈવાર એવો નિશ્ચય કર્યો હોય તો તેને આ મત્યેન્દ્રના આવવાથી દશમણો ટેકા મળે છે. પોતાના મુખ્ય ખવાસને ખોડાવતાં એણે મનમાં નિશ્ચય ઉઠાવ્યો. “વાર” નેઈએ, એનો યોગ એને કેવાકે કામ આવે છે! પેલા વિષ ઉપર એનો ચોગ કેવી અસર કરે છે.” એ વિષ તે કોઈ એવી અપૂર્વ જન પદ હતી કે જેના એક કણ માત્રના પેટમાં જવાથી સદજનાં મૃત્યુ થઇ જાય. એ વિષની ક્રિયા સારા એ અમીરતા કુટુંબમાં જ જરૂરી હતી. કેમકે એના પ્રસિદ્ધિએ જે ટોઈ દારણસર કોઈ મદાત્મા પાસેથી પ્રાપ્ત કરી હતી. એ વિષ સેનારને કાંઈ દુઃખ ન જણાતું એટલું જ નહિ પણ મુંઝવા પછી પણ તેની કશી નિશાની શરીર ઉપર કે અંદર રહેતી નહિ. ગમે તે રીતે કાપો, શોધો, પણ કાંઈ સમજાતું જ નહિ. લગભગ બાર કલાક સુધી તો સેનારને માત્ર આનંદ અને આવેશની મજા સમજવામાં જતી, પણ પછી ધીમે ધીમે ખીડી તરફ થવા માંડતી, જે-

માંથી એકાએક તાવ ચઢી વાગતો અને ત્રિદોષનાં કાંઈક વિદ્વાન યઈ મરણુ નીપજતું. એ વિષ પોતાના પરાણને આપવાના દારૂમાં અમીરે પોતાને હાથે મેળવી રાખ્યું.

પરાણાઓનો જમાવ થવા માંડ્યા, મ્હોટા મ્હોટા ઉમરાવો અને દરબારીઓ આવવા લાગ્યા. ઉજ્યવલ્લ સૂર્ય અને ચંદ્ર વંશના કુમારોની દહ જમી; તથા ચોહાણુ અને ળીન્ન રત્નપૂતો પણ અન્યોન્યનાં પરાક્રમેની વાતોએ ચઢ્યા. છેક છેલ્લો ગુલાબસિંહ આવ્યો. જેનો તે આવ્યો અને અમીરની તરફ જવા લાગ્યો તેમ બધાએ એને માગ આપવા માંડ્યા. અમીરે એને સાર્ય હારયપૂર્વક આવકાર દીધો, અને ગુલાબસિંહ નીચા નમી એના કાનમાં કહ્યું કે “કપટના પાસાથી જે માણસ રમે છે તે હંમેશાં જીતી જતો નથી.” અમીરે પોતાનો હોડ કર્યો, પણ ગુલાબસિંહ આગળ ચાલી ગયો અને ખુશામદખોર મુખ્ય ખવાસની સાથે વાતે વળગ્યો.

“અમીર સાહેબનો વારસ કોણ છે?” ગુલાબસિંહ પૂછ્યું.

“મોસાળ તરફનો, એક દૂરનો સગો. એમના પિતાનો વંશતો એમની સાથેજ પૂરો થાય છે.”

“આ મીજબાનીમાં એ માણસ આવ્યો છે?”

“ના, એને ને અમીર સાહેબને જરા અણબનાવ છે.”

“કાંઈ શીકર નહિ; કાલે આવશે.”

(અપૂર્ણ.)

સદ્વૃત્તિ.

(અતુસંધાન ગતવર્ણના પાને ૨૨૮ થી.)

આત્મસંયમ.

सर्वपरस्वशंसुःखं सर्वमात्मवशंसुखं ॥

આત્મસંયમ એ સૌર્વતુજ રૂપાન્તર છે. સદ્વૃત્તિનું એ તત્ત્વ છે એમ કહીએ તોપણ બાધ નથી. મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચે જે મુખ્ય વિશેષ છે તે એનાથીજ ધ્યેયોછે; ને વારતવિક રીતે જેતાં એનાવિના મુનુષ્યત્વજ સ્વભવનું નથી. આત્મસંયમ એ સદ્ગુણમાત્રનું તત્ત્વ છે. જેટલા જેટલા સદ્ગુણ છે તે આત્મસંયમથીજ ઉદ્ભવે છે, ને તેનુંજ રૂપાન્તર છે. માણસ પોતાના આવેશ અને વાસનાઓને સ્વચ્છદે પ્રવર્તવા દે તો તેજ ક્ષણથી તે સપાત્ર થતો ચાટકે. જીવિતના તોફાની પ્રવાહને પૂરે તે તણુતો જાય અને જે ક્ષણે જે આવેશ ખસવાનું હોય તેનાથી આમતેજ અટકાવ, વૃત્તિથીજ સ્વતંત્ર થવા

ગાટે, પશુથી જુદા થઈ મનુષ્ય થવાગાટે, 'સ્વાભાવિક પ્રેરણા' આવેશોની સામા થવાની શક્તિ હોવી જોઈએ; ને આપ્રમાણે થવું એ આત્મસંયમવિના કદાપિ સંભવતું નથી. આ શક્તિથીજ માનુષીવૃત્તિ પશુવૃત્તિથી જુદી પડી શકે છે; ને એજ વ્યક્તિમાનની વૃત્તિનો મૂળ આધાર છે.

કોઈ સમ્મતાં પરાક્રમ વાંચી આપણે પ્રસન્ન થઈએ છીએ કે તેણે કેટું પરાક્રમ 'દાખવ્યું', કેવા શત્રુને પરાગિત કર્યા, કેવાં નગરો ડોલાવ્યાં, કેવો વિજય વર્તાવ્યો; પણ એવા પરાક્રમ કરતાં એ અધિક પરાક્રમનો આત્માને જીતવામાં સમાયતું છે, ધ્વન્દ્વ વિષયાદિ શત્રુને દમવાથી દીપે છે, દેહરૂપી કીલ્લાને વશ રાખવાથી વધે છે, ને આત્મપ્રસાદરૂપ વિજય વિસ્તારે છે. આ વિશ્વમાં જેટલા જેટલા દુર્ગુણ છે, જેટલાં જેટલાં તે દુર્ગુણ જન્ય દુઃખ છે, ને જેટલા જેટલા અપરાધોથી જનસમૂહનો મર્યાદા દૂષિત થાય છે, તે જ્યાંના સૈકડે નગાણું નકા તેર માત્ર આત્માબ્યાસ, આત્માનિરીક્ષણ, અને આત્મસંયમથીજ દૂર થઈ શકે એમ છે. આ સદ્ગુણોના નિલાબ્યાસથી રદ્દય અને શુદ્ધિની વિશુદ્ધિ વિસ્તરે છે, અને વૃત્તિમાં પવિત્રતા, સત્પાનતા, અને ગિત-વ્યવહાર, ઉદય પામી દૃઢ થાય છે. અભ્યાસ એ સદ્વૃત્તિનું મુખ્ય અધારણ છે; અને અભ્યાસનું પણ એમ છે કે જેવા સંકલ્પપૂર્વક આપણે તેને આચરીએ તેથીજ વૃત્તિએ તે આપણને લઈ જાય છે. તે આપણને સન્માર્ગે દોરી જાય. કે હુમાર્ગે દુભાવે. પણ અભ્યાસમાંથી સ્વભાવ અધ્યાવાને નિત્ય નિયમની અપેક્ષા છે. નિયમથી જે દ્રવ ઉપજે છે તે લઘ્ય અને આશ્ચર્યકારક હોય છે. ગામડાના દુભેથી છોડી આણેલા જગદ જેવા પુરુષોમાં પણ નિયમિત અભ્યાસથી એવાં જાય. પરાક્રમ, ઉદારતા, આત્માર્પણ, અને આત્મસંયમ, ઉદય પામેલાં છે ને પામે છે, કે તેથી રણરંગનો ઇતિહાસ સર્વદા પ્રિયકર અને કીર્તિભર્યો આકર્ષણ કરે છે.

“આત્મસંયમના ઉત્કર્ષમાંજ” હર્બર્ટસ્પેન્સર લખે છે “મનુષ્યત્વના આલૈકિક અશની પરાક્રમ છે. આવેશને આધીન થઈ, ને ને વૃત્તિ ઉદય પામે તેનાથી આંદોલિત ન થવું, પણ આત્મરમ, આત્મનિયત, આત્મપરાયણ, યદ્ય, એકમત્યેવી વૃત્તિ માત્રનો જે નિષ્કર્ષ કરે તેને અનુસરવું—એજ શિક્ષણ માત્રનો વિશેષ કરી નીતિશિક્ષણનો મુખ્ય આશય છે.”

નીતિશિક્ષણની પ્રથમ શાખા આપણે આગળ કહી ગયા છીએ તેમ, ધરજ છે. એના પછી પાઠશાલા અને યદ્ય વ્યવહાર, ને આ જીવિતના અનુભવોની મહાશાલા છે. એ જ્યાં ઉત્તરોત્તર ઉપયુક્ત છે, ને એકથી બીજાગાટે તૈયાર કરે છે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ નિયમવાળું ધર તે એજ કે જ્યાં નિયમ બહુ સંપૂર્ણ રીતે ચાલતો હોય, છતાં જ્યાં તે નિયમ પલાય છે અથવા ચાલે છે એ ત્યાંનાં રહેનારાંને જરૂરપણ લાગતું ન હોય. નીતિનિયમોનો

સ્વભાવનાં જોના છે કે તે નિશ્ચયનિયમની પેઠે સદૃશ સંજિતીના પ્રવર્તે છે. જે જોને ત્યારે હોય છે તે અત્યંતજ જોના વશમાં વર્તે છે, અને યદ્યપિ જોને આધારે આજો સ્વભાવ અને વૃત્તિ યજ્ઞાને બધાને નિલગ્ન પડે છે, તથાપિ આ પ્રકારે થયેની અસર ધણુ કરીને અત્યંત અને અપ્રમિદ્ધજ હોય છે. આમ યદ્યપિ નીતિનિયમનો આધાર સ્વભાવ, સરીરગ્નિયનિ, અને બાહ્યનિલગ્ન, તથા સમામમ ઉપર હોય છે, તથાપિ પ્રતિબંધિનને પોતાની વૃત્તિ સુધારવાનો પ્રયત્ન પોતાનેજ કરવાનું પણ પોતાના હાથમાંજ છે. એ પ્રયત્ન તે આત્મ-સયમ આત્મસયમ અને આત્મનિરીક્ષણથી અને ક્રમવૃત્તિ આટકારી તેને સન્માર્ગેવાળી શકાય છે, ને એમ ધીમે ધીમે સદ્વૃત્તિ ઉપપામે છે. વૃત્તિનું ઉપયોગ થતું ને તેને સન્માર્ગે કે કુર્માર્ગે દોરવી એ પ્રાયશઃ આપણા હાથમાંજ છે, પણ તે આત્મમયમરિના મબલુ નથી. સમ્પ્રદાય વૃત્તિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે સમ્પ્રદાયને નેતા આત્મમયમ છે જે પુરુષો સમગ્રવાળો છે તે સદૃશ સંકલ્પથી વૃત્તિને દોરી શકે છે ઉદાહરણ તરીકે લેઈએ તો કોઈની વૃત્તિ યરી એ સર્વને સદૃશ છે, પણ આત્મમયમવાળા એજ વૃત્તિને દોરવી જે કુર્માર્ગે જવાય તે કુર્માર્ગે ન જવા દેતા તુચ્છ અન્ય માર્ગ ચઢે છે, ને કોઈ કલ્પન કરાવનાર જે કામવૃત્તિ તેના ઉપર કોઈ કરી મળે તે નિર્મૂલ કરતા કે ધો પણ નિર્મૂલ કરે છે. આમ વૃત્તિમાનનું મમજનું પણ એ મધ્યમાં આત્મમયમ મુખ્ય છે નહિ તો વૃત્તિના ઉદયની સાથેજ જેને એટલું જાણ નથી રહેતું કે શું કરવું નેરાથી તો કશું બનતું નથી, ને તે ઉત્તરોત્તર અધમતામાં ડુબી, પાપ વિકારી થાય છે.

દા. જોન્સને કહ્યું છે કે માણસને પુરુષ મિત્ર તમા મહેતુ કે ચીડી. યદ્ય જનુ એ પોતાના હાથમાં આપણે વીરજ અને સરોવરોજ અભ્યાસ રાખી-એ કે જોથી જનુ ખડખડ કરવાનો અને અલગાલગ અલગ પાડીએ, નાના નાના દુષ્ટોને આપણે મહોદુ રૂપ આપના થઈ નહિએ ને મહેતુ આશિષ રૂપ જે હોય તેનો હીમાય પણ ન ગણીએ તો કેવન નિર્જીવ ઉપદ્રવોની પણ બહુ પ્રકારથી આપણે તે મદા દુષ્ટપ થઈ પડે એનો પોતાનાજ મન ઉપર છે. વસ્તુમાનમાં સાર ને નરસ બનેતું મિથ્યગુણ હોય છે. મધ એવી વસ્તુ નથી કે જે એમનનુદ્ધ હોય કે જે જે એમનન દુષ્ટ હોય; છતાં જેનું જેનું મન તેની તેની ખરીદા દુષ્ટમાંથી પણ સુખમાંનો સેનાગ નેમ ધણુ મહત્તાઓ થઈ ગણાય છે, તેમ સુખમાં એ દુષ્ટ ઉપદ્રવનારા પામર અમોખ દેખાય છે. દદ આત્મમયમથીજ એવી જિહ્વાતા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં સર્વદા આદર્શ અદ્વલ કરવાની ટેર પડે અને એમ આ વિશ્વ, જે મા જ્ઞા આપણે નથી એટલે જેને આપણે જેમ તેમ અનુક્રમ કરી લેવાનું છે, તેમાં સુખી થઈ મદાય.

ધાર્મિક માણસોનું જીવન અતિ વિકટ આત્મનિયમન અને આત્મસંયમ-થીજ ભરપૂર હોય છે. તેને સર્વદા નિયમિત અને જાગ્રત રહેવું પડે છે, દુઃખ વેદતાં પણ પરોપકાર કરવો પડે છે, વિષયપરાદુર્યુષ યર્ષ આત્મપરાયણ થવું પડે છે, મરણની મૈત્રી રાખવી પડે છે, ને એ બધું કરવા છતાં મનપ્રયત્નમાંજ ફલ માનવું પડે છે. શ્રદ્ધામાત્રથી આવા આત્મસંયમમાં રહ્યાં કરનારને, જે તેની શ્રદ્ધા રખાશિત ન થાય તો યોગ્યકાલે યોગ્ય બદલો મળે જાય છે. શ્રદ્ધા જે આત્મસંયમનુંજ રૂપ છે તે સર્વનુંજ રહસ્ય છે. શ્રદ્ધાફલ તિ સર્વત્ર ન મન્ત્રો ન ચરદૈવતમ્ એમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહેલું છે. ધર્મમાં તેમ વ્યવહારમાં કે રાજકાજમાં પણ આત્મસંયમ એજ જીવનો માર્ગ છે. આત્મસંયમ પૂર્વક સ્વભાવને કળજમાં રાખવો એજ કાર્યસિદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે. જેનો મીઠાજ હરવખત જતો રહે તે માણસ દાંધપણ કામને લાયક નથી, કંડો મીઠાજ એટલે ધીરજ એજ કાર્યમાત્રમાં સિદ્ધિદાતા છે; ને તે ધીરજ આત્મસંયમનુંજ રૂપાન્તર છે. (અપૂર્ણ)

શિક્ષણવિચાર.

શિક્ષણપ્રકાર વિશેના પોતાના અપૂર્વ લેખમાં પ્રખ્યાત લર્ડેન્ટ સ્પેન્સરે એક બહુ ગાંભીર્ય ટીકા કરી છે જે આમાસ દૈન્યમાંથી કદાપિ વિસરતી નથી. વિસરતી નથી એટલુંજ નહિ પણ જેમ જેમ અને શાસ્ત્રાઓની રીતિપદ્ધતિ વિશેષ વિશેષ આવશ્યકતા જાણે છીએ તેમ તે આમને અધિકાધિક કટ પેદા કરે છે. તેણે લખ્યું છે કે “જે કોઈ આકરમાતૃથી આ દુનીયાંનો નાશ થઈ જાય, અને યોગેક વાચન પુસ્તકો અને કેટલાંક પશુપક્ષો સિવાય બીજા કોઈ આવશ્યક રહે નહિ, તો નવીદુનીયાંના કોઈ પ્રાચીન શોધ કરનારને એ જીવદુનીયાંનું અવશિષ્ટ રૂપ જોઈ બહુ આશ્ચર્ય પેદા થાય. તેને એમજ લાગે કે પ્રાચીન સમયમાં જ્યાં દુનીયાં બહારથી અને સાધુઓ-ચીજ ભરેલી હશે !” છતાં આપણે જાણીએ છીએ, તે જાણીને જોઈ પામીએ છીએ, કે આપણામાં કેટલા બહારથી છે, ને કેટલા સાધુ છે ! કેળવણીના સર્વ મર્મને સમજવાનું ડોળ ધાલી તેના કાયદા બાંધનારાઓને વિચારવાનું છે કે તેમનાં પ્રયત્ન અને ડહાપણ કેવાં ફલે છે !

આપણા દેશમાં પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ દૂર કરી નવીન પદ્ધતિ લાગુ થયાને આજ લગભગ પચાસ દરતાં વધારે વર્ષ થયાં કે, પણ તેનાં પરિણામ ઇચ્છાવાચોગ્ય નીવડ્યાં નથી એમ સર્વ કાંઈ જણાવે છે. પ્રાચીન

શિક્ષણ પદ્ધતિ કેવી હશે? એમ કોઈ પૂછશે, અને નવા વહીવટમાં પડેલા “ગુજરાતશાળાપત્ર”ના એકાદ બે અકાને વિષે જે કેવલ અ-જ્ઞાન બરેલું અને અવગુણ લખાણ આપ્યું હતું તે ઉપરથી મોળવાઈ કોઈને એ શંકા હતી પણ આંધક બલથી ઉભી થશે—પણ જેની વિચારશક્તિ છેક ખુદી ન થઈ મધ હોય, અને જેનાં મનમાં નિષ્પ-ક્ષપાત અવગોઠત્તી જે નિશ્ચય થાય તેને પ્રવેશ પામવાની જગો હોય, તેનાં સર્વને સદા સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે કે પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિમાં કોઈ અદ્ભુત અમદાર હોવાના ને ગદાગરત થયો અને શીથો આપણે પ્રા-ચીન દાનિદાસમાં દેખીએ છીએ તે સંભવે નહિ. તેમ તે પદ્ધતિ સંબંધી જે વિવેક સ્મૃત્યાદિમાં કરેલો છે તે ઉપરથી પણ તેનું મહાન રૂપ જણાવાવિના રહેતું નથી. આમ છતાં આજકાલના લખનારા તે પદ્ધતિનું રૂપ ગામડી નિ-શાળાના મેહતાઈના હોદ્દામાં ને તેના લાંબા કોરડામાં જ શોધવા જઈ પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિને હસે છે ત્યારે વિચારવાનું તે તો માત્ર એવા શ્રેણીના લખાણ ઉપર જ હાથ આપે છે. પણ એવાં લખાણ જે એક ખુણે પડી રહેતાં હોત તો દરકત ન હતી, પણ આનો તે ગંભીર વદને એવા લોકના હાથમાં સોંપાય છે કે જેને હાથ ઉઠતી પ્રજાના લવિષ્યનો સં-પૂર્ણ આધાર છે! હાલની કેળવણીનો દિવસ કાંઈક એવો ચાલે છે કે પાયામાં-થી જ ઉધી ઘટ ચળાય છે. ત્યાં ઉપરના ડાંગડામાંથી કોઈ લાભ થતો નથી. મૂલમાં કેળવણીનું બંધારણ જ અગોચર રાખી આપણે પારંપાર એવી તક-સારો કરીએ છીએ કે જોઈ કેળવણીવાળાને સ્વભાવાનું સારું જ્ઞાન નથી, એ કેવું વાસ્તવિક ગણાય? યુનિવર્સિટીમાં દેરીઆપાને યોગ્ય સ્થાન આપેલું નથી તેથી જે ગેરલાભ છે તેને જરાપણ ઓછો કરીશું, એટલું તો આપણે કરી શકીએ કે હાલના શ્રેણીઓની સ્વભાવાપરતે જે રિયલિ છે તેમાં ગુજરાતી નિશાળોમાં અપાતી ગુજરાતી કેળવણી પણ ધણે અંશે જવાબદાર નથી એમ નથી. જેના આપણે પ્રાચીન શિક્ષણ ઉપરના વિચાર સંબંધે ઘોટાળો નેયો તેઓ જ ઘોટાળો શિક્ષણમાત્ર સંબંધે ઉતરતા દરબજાની નિશાળોમાં જેવામાં આવે છે. એનાં કારણોનો વિચાર આપણે હવે પછી કરીશું. હાલ તો જે બાળક ચર્ચનાની છે તેના સ્વરૂપ ઉપર જ જઈએ.

પ્રાચીન કેળવણીનું મુખ્ય રૂપ એ હતું કે કોઈએક વિષયનું સાંગ જ્ઞાન મેળવવું. હાલની કેળવણીનું સામાન્યતાસ્વરૂપ એનું છે કે સર્વ વિષયનું કોઈક કોઈક જ્ઞાન મેળવવું, આ બેમાંથી કોઈએ રસ્તો સારો છે તે સમજવું કડિન નથી; પણ સમયાનુસાર જવાબદાર થવું છે એમ જ કોઈ સમાધાન-કરવા

છે તો તે વાસ્તવિક બહુાય નહિ. વર્તમાન સમય એવો છે ખરો કે ધણુ વિપયોના થોડા થોડા પણ જ્ઞાનવિના માણસને ચાલતું નથી, ને એકજ વિપયના પૂરુંજ્ઞાનમાત્રથીજ નહતું નથી. પરંતુ વર્તમાન પરત્વે પણ એટલું તો સિદ્ધ અનુભવાય છે કે સર્વવિપયનું થોડું થોડું જાણવાથી એક વિષય પરિપક્વ થતો નથી, ને તેથી શિષ્ય, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન, ઈત્યાદિ વિષયે કાઈપણ પ્રકારના પરાક્રમનો ઉદય થતો નથી. જે જે કોકો જુદા જુદા વિષયમાં પરાક્રમી નીવડ્યા છે તે તે કોઈ એકાદ વિષયમાંજ એકા હોયછે, કિંબહુના તેઓએ આપણી ગાંધીઆટાની “શાળા” એમાં કેળવણી પણ ધણીવાર લીધેલી હોતી નથી !

આ પ્રમાણે યદ્યપિ વર્તમાનકાલીન શિક્ષણમાત્ર દ્વિવિત છે તથાપિ હાલ-તુરત આપણે જે વિષયનું વિવેચન કરવાનું છે તે આટલો વિસ્તૃત નથી. આપણે જે બાબત બોલવા ઇચ્છીએ છીએ તે માન આપણા દેશની ઉત્તરતા દરજ્જાની નીશાળામાં અપાતી કેળવણીમાં બોલીએ છીએ. એમાં જે પુસ્તકો ચાલેછે તે એવા પ્રકારનાં છે કે તેમાં સંસાર વ્યવહાર સંબંધી કાંઈપણ દીઠામાં આવતું નથી, ધર્મ બાબત જરાપણ વિવેક સમજતો નથી, જાણેકે એ પુસ્તકો બહુનારને નીશાળામાંથી નીકળીને કે.ઈ સંન્યાસીના મઠમાં દાખલ થવાનું હોય, કે તુરંતજ મરીજવાનું હોય ને તેથી ખીજી કશી કતવ્યતા બાકી ન રહેતી હોય, એનું એ મથેતું બધારણુ છે. ખીયારાં બાલકો લડાઈ અને મુઢની વાતો વાંચેછે, રાજાઓ અને યોદ્ધાઓ વચ્ચે થતા કલહનો કારણો જાણેછે, અમુક રાણીને લીધે અમુક થયું એમ પણ જેમ તેમ યાદ રાખેછે, પણ કવચિત્જ સમજી શકેછે કે સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ શું છે કેવો છે, ને કેમ ચાલવો આવશ્યક છે, તથા ખરાં સ્ત્રી પુરુષના ઉત્તમ ગુણ શાને કહેવાયછે. ધર્મ વિષે પણ એતુંજછે. બાલકોને અર્થશાસ્ત્રના તે ખગોળ બૂગોળ તથા બૂમિતિ અને રસાયણના પાઠ ભરડાવવામાં આવેછે ખરા અનેાં તેમના આગળ કોઈ “પરમેશ્વર” એવા પ્રાણીનું કે પદ્ધતનું નામ દેવામ આવેછે ખરું, પણ તેમના સમજવામાં તો એટલુંજ આવેછે કે માણસે જેમ બને તેમ સર્વ ધર્મની નિંદા કરવી, કશું માનવું નહિ, બહુમાં બહુ કરવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રાર્થના સમાજમાં જઈ પરમેશ્વરની સ્તુતિ ગાવી અને એમ નથી કહેતા કે બાલકોએ ધર્મમાંડવાનો વ્યાપારમાત્ર અધ્યયન કરવો જોઈએ, અથવા ધર્મમાં શીલસૂરીના વિચારો મગજમાં ઉતારવા જોઈએ પણ એટલું તો કહેવા ઇચ્છાએ છીએજ કે બાલકોને બેજાવવામાં જે મુખ્ય હેતુ તેમની બુદ્ધિને ખીલાવવાનો અને તેમને વિચારતાં શીખવવાનો છે તે હેતુ ખાર પાડવામાં જે સાધનો વપરાયછે તે તેમને શાસા મૂકવાની સાથેજ જે વિષ-

પમા ગુણવાનું છે તેને લગના હોય તો એકપય દો કાજ થઈ અતિનાજ ઉત્પન્ન થાય, અને પુસ્તકે જોખેના મિથ્યા જ્ઞાની શીન્મુદ્રા કરતા શાન્તિથી અને પ્રા-
માણિકપણે સસાર બંધાર નીલાવતા શુદ્ધિમાન લોકો આપણી નજરે
વધારે પડે (અપૂર્ણ)

અથાવતોક્તન.

સ્નેહુમુદ્રા*—રા. જોર્ધનસમના સરસ્વતીચક્રનું જોલે અવતોક્તન
કર્તુ હશે તે એ વિદ્વાન્ની રસિકતા, શુદ્ધિ, અને અપૂર્ણ યોગ્ય સક્તિ વિ-
ચારી આશ્ચર્ય પામ્યાવિના રહ્યા નહિ હોય. તેમનોજ રચેનો આ ગ્રંથ
ધણા સમગ્રથી અમારી પાસે પડી રહેનો છે, અન્યત્રપણ તેમજ પડે
હશે કાર્ણએ હવે તેના વિરે અભિપ્રાય આપના પ્રયત્ન કર્યો નથી.
સરસ્વતીચક્રની આગળીએ સ્નેહમુદ્રા કાર્ણ મક્ક પડે તેની છે. છતાં
છેનો શુદ્ધ કુદન અને રત્નજડિત એવે કાર્ણ આશે તેને અનુચિત તો
નથીજ, પરંતુ સરસ્વતીની પ્રાકૃત પ્રસાદીવાગાને એ કાન્ય સ્થિકર થતું
અમને તો અસહ્યવિત લાગે છે આ ગ્રંથમા જે અમલકાર સમાયે છે
તે એક પ્રકારનો નથી કે તેને સદજમા વાચક સમજા ધરી શકાય એમા
વસ્તુ સકન ॥ કોઈક જુદાજ નિયમની છે, પણમા તેને અધીન રહી સા-
ધવા ધારેતો સ્વાર્થ વળી તેથી પણ જુગે છે અનાતર નસગોમા ર-
હેના મૂર્ખ એ ઉભયથી વિનશ્ણ છે, અને આખા નિયમમા સ્નેહનો કોઈ
અપૂર્ણ સંસ્કાર, જે અપૂર્ણ સાથે અસમ્ય પણ છે, તે જુદાજ રંગે જાહેરો
છે આ ગ્રંથનું બધારણ કેક પ્રાચીન શૈલી ઉપર નથી, તેમ નથી છેક આ-
વાચીન ઉપર એમા ઉભયનું મિશ્રણ છે, પણ અદ્યચીન ઉપર કાર્ણ અધિક
વળણ છે પ્રસંગે 'સંગે લગભૂતિની પેઠે ભાવ ઉભરાર્ણ જાવડે, પણ એ
ભાવનો પ્રવાહ પાડો શેની ॥ ભારતીની પેઠે કોઈ એમા ઉદરમા ઉતરી પડે
છે કે તેનો એક છાટો પણ આપણે હાથ આવતો નથી ને આપણે તેની
ગૂઢતાને લાંબેજ તેનાથી મોઢ પામતા, તેની મિથ્યા શોધમાજ લખ્યા કરીએ
છીએ આમ છતાં જ પ્રવાહ કોઈ રીતે અજાગરો પેદા કરતો નથી

આખા ગ્રંથો નિયમ પ્રેમ સિનાય બાજે નથી પણ તે પ્રેમ એટલે
આમુક સ્ત્રીપુરુષના યોગે ઉત્પન્ન થતી લાગણીઓની ગરબીઓ નહિ, પણ
હિલ્લ ઉચ્ચ પ્રેમ જેનો સંસ્કાર લાગવોજ દુષ્ટ અને જેનો અનુભવ થવો

* રચનાર રા રા જોર્ધનસમ વિ માધવરામ ત્રિપાઠી. બી. એ
એત એવ બી ગૂણ ૩ ૧, મુબઈ

આ મર્ત્ય લોકમાં પણ અમરત્વજ્ઞ નાયક યદ્યપિ પુરુષરૂપે દર્શ્યોછે ને તેનો એક મિત્ર તથા સ્ત્રી એમ લીધાં છે તથાપિ તે સર્વેમાં અમરે તેા ઉપ આત્માર્થજૂરૂપ દેશપ્રીતિ અને તેને પ્રેમસાદન કરનાર વલ્લભતા, રતિ પ્રવંચતા, હલ્લાદિ વ્રતિઓનાં દિવ્યરૂપક માનજ્ઞ સમજાયછે. પ્રવાસી પોતે એકલે નીકળેછે ને ત્રિનિના આલાવે દુઃખ સદન કરતાં બદમય જનોછે પણ તેને પ્રાપ્ત કરી ચેતનવત્ થઇ આનંદે છે. એજ પ્રસંગમાં દેશવાદસહ્યરૂપ ચોદના તદ્દયમાં પ્રેમોદ્ગાર પરાકાશને પામેછે; ને એની સદચરી પણ એ પરાકાશના પ્રસંગને પોતે ને ને રીતે રચાયછે કરી પોતાની જનનિને દુઃખી દેખી પોતાના સદગર સાથે મહાવશ ચર્ચ મૃતપ્રાપ્ત થાયછે તેથી દીધાવેછે. આ રચક્તો પ્રસંગ કિંદુ સ્ત્રીઓની અધમતા એ છે; અને તેનેજ આપણાં દુઃખગાત્રનું નિદાન કરાવવામાં કવિએ જાહુ યુક્તિથી કાન્યાર્થ ગોઠવ્યો છે. કવિએ પુનરુદ્ધાદનો ને નીચડા આણ્યોછે તે સર્વને રૂચે એવો નથી તથાપિ હીક છે એમ કલાવિના ચાલે નહિ; પરંતુ જેણે સ્નેહના તરતનું આટકું ગૂઢ પાન કરેલું છે, ને જેના પ્રેમનીશાના ઉદ્ગાર પ્રાદૂત લોકને ગમે ઉતારવા પાંચુ ઠકિનછે, તથા સતીત્વનો પવિત્ર ચંદ્રિમા જેણે ગમ્યાર્થ ચીન્યોછે, તેના તરફથી પુનરુદ્ધાદ પ્રસંગે છેક પ્રાદૂતનીતિનો બોધ થાય એ તેના ગૂઢ પ્રેમમાનને શોભતું નથી. પ્રેમની હૈતિકી હાથા સીનું દુઃખ દેખી હૃદયોર્ધ્વે કરી સંહ્યાં સ્ત્રીપુરુષને તેમનો મિત્ર મળે છે ને તે પછી ને ને કાળના ઉદ્ગાર થયેલા છે તે ખરી કવિત્વેશક્તિના નમુના છે. અહો! પ્રેમનું આપદ પ્રેમજ છે. પ્રેમની દીનતા જેઈ ઉદાર પ્રેમે ને અર્પણ કર્યું છે, તે પાછો સગાન પ્રેમથી પુનર્હવેન પ્રાપ્ત કરેછે, ને કવિ જેને જૂત કહે છે તે રૂપે બોલે છે. પ્રેમીને જાણું વિશ્વ પ્રેમમય લાગે છે. કવિની એમાંજ શક્તિ છે કે તે જે જાણ પોતાના નાયકને આરોપે છે તે બાવમાં તેને એવો તન્મય કરે છે કે જાણું વિશ્વને ને જાણમય બદલાય છે. હૃદયજૂતે ને ને વસ્તુ વદાર્થદિનું આલોકન કર્યુંછે તેમાં પ્રેમની માટ હાથામાં વિકારી સંસારયા ને ને યથા પડેછે, ને ને ઉત્તર્ય થાયછે, ધર્મકર્મ વ્યવહાર સંસાર આદિથી તેના ને ને રંગ બદલાય છે, તેનું જાંબ વણેત કવિએ ને શુક્તિ અને અનુગમ્યથી આપ્યુંછે તેનું અને મધ્યાર્થ પુષ્કરજ્યુ કરતાં વિસ્તાર વધી પડે એમ છે. આ જૂતનો પ્રસંગ સત્તીમાં મૂક્યોછે, ને પછી પ્રજાત યનાં પાછાં સર્વને જીવનપુન કર્યોછે, એમાં આર્યાવર્તની જાત અને વર્તમાનદશા જનાવતાં, ભાવિ, ઉન્નવલ કવિશ્યની. જાહુ શુક્તિપુરસર યુવના સમાવેલી છે. પ્રેમરતિરૂપ પરમ શ્રીમય ચક્રવાકાને પુનર્પ્રેમની પૂર્ણ પ્રજાને આનંદોદ્ભાસમાં ઉદારી છે. આમ સર્વ રીતે બેતા આ પ્રવંચમાં સ્નેહનોજ વિશ્વ છે, પણ તેને અંજે કાળચગનૃતિ, દેશપ્રવારમા, સંસાર, મને, આદિ અનેક વિષયને ચમ્પાંછે. પણ સર્વમાં શુભ આનંદ, સર્વનું નિદાન પ્રેમ પ્રેમને પ્રેમજ જનાવ્યોછે. એ મધ્યાર્થ મહાજ્યુ કરવામાંજ સ્નેહસુદાના નામનું સાર્યકે, કેમ કે એકે પીકત પણ એવી નથી, કે જેનાપર સ્નેહની સુદા ન હાય.

સુબોધ સંગ્રહ.

(ચોડીજ પ્રતો બાકી રહી છે)

ઈશ્વરભક્તિ, નીતિ, પ્રીતિ તથા અસાર સુધારા સંબંધી અનેક ઉપસૂત્ર બાને મનોરમક વિષયોપર રચેલી કવિતાનું આ પુસ્તક ઘણી જુગ મુદતમાં બહોલો પ્રસાર પામ્યુ છે ને હવે તેની ચોડી નક્કો બાકી છે. આટલે જોયે તે પણ ત્રગથી કિંમતક આ ઉપરાંત પાસેજ ર.)-કહુનજી ધર્મસિદ્ધ બાહુર-કોટ અંધાવાડી ના. રૂ. ૨૮ મુબઈ એ સરનામેથી મોકલી મંગારી લેવી.

મંવત્ ૧૯૪૬ ની.

પ્રેશક " નિત્ય નોધ "

અથવા

ગૂજરાતી હાવરી.

નિત્યનું અકેક પાનું કોઈ. મથાળે ગૂ. માસ. વાર, તિથિ ઘડી પળ માથે તથા નક્ષત્ર, સૂર્યના ઉત્પ તથા અસ્તની કલાક મિનિટ અમેજી તારીખ, ઉપરાંત મર્વ, ઉત્સવ તેજવાર વગેરેની નોધ. ટપાલ, તાર, કાળની કીમત વગેરે ઉપયોગી બીના બાધબી કપડાની મળ્યુન

કીંમત આના ૪ ઘોરટન સાથે.

આ નોધ બૂક મુગ્ધ તેગજ ગૂજરાતના સર્વ જાણીતા લોકસેનરો પામે મળશે. વિશેષ જોઈએ તેમજો મુગ્ધ " પુસ્તક પ્રસારક મંડળી "ના મેનેજરને લખતુ અગર મળતું.

આર્યસમુદય.

રચનાર.

પંડિત શ્રીમદ્લાલજી ધનશ્યામજી.

૨૯ ૧૯૪૫ ના આશિષુ ગોસના નૂજરાતી અંકમા નીચે પ્રમાણે વિષયો છે. -

૧. રામચિંતવ.

૪ નદયદ્વન સંદેશો

૨. ધર્મચર્યા કમંચવરયા.

૫. મૃદલકથાસાર.

૩. વયે સંપૂર્ણિ.

૬. શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

પ્રિય વાંચનાર,

આ પત્રનું પશુ વર્ષ ગયા માસથી શીરૂ થયું છે. અમે
ધારીએ છીએ તેમ—એ આહક રહી આ શુભ કામમાં કરો
છો તેવી મદદ કરવા રાજી હો તો તેનું લવાજમ જ માત્ર
રૂ ૧-૩-૦ (ટપાલ ખર્ચ સુધાં) છે તે કૃપા કરી વેળાસર
મોકલવા ગોઠવણ કરશો,

વર્ષની શીરૂઆતથીજ જાણે આહક થયા છે અને ભરેલા
લવાજમની સુદત જમની પૂરી થઈ છે તેમનેજ સદરહુ વિજિતિ
છે. તેમ વર્ષની વચગાળે થએલા આહકાએ પોતપોતાની
સુદત પૂરી થએ લવાજમ સંવેળા વાળી દેવા અવશ્ય કૃપા કરવી

નજી પદ કાગકા દેવી,
શુભ

} રામદાસ દારીદાસમોદી,
સેકટરી પુસ્તકપ્રસારક મંડળી.
“વ્યવસ્થાપક” પ્રિયંવદા

છપાઈ બહાર પડી છે.

અતઃપુરની રમણીઓ અથવા જનાનાની બીબી.

સંપૂર્ણ વાર્તા.

કીમત રૂ ૧.૨૫

ટપાલખર્ચ ૨ આના

ડાકટર પુલેશ એમ. ડી. કૃત.

દૃષ્ટિસંરક્ષણ.

કીમત ૮ આના

ટપાલ ૧ આનો.

પુસ્તક પ્રસારક મંડળીમાંથી મળશે.

श्रीमद्भगवद्गीता.

(संक्षेपाने ११ थी.)

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
 न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥
 युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
 युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥
 यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
 निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गने सौपमा स्मृता ।
 योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्ध योगसेवया ।
 यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥
 सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
 वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥
 य इच्छा चापर लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
 यस्मिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥
 तं विद्यादुःखसंयोगवियोग योगसंज्ञितम् ।
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥
 सङ्कल्पप्रमथान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
 मनसैरेन्द्रियग्रामं विनियम्य समततः ॥ २४ ॥
 शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
 आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥
 यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ।
 ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

પ્રશાન્તમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૅતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥

યુંજન્નેયં સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન બ્રહ્મસસ્પર્શમત્યન્તં સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

યો માં પદ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પદ્યતિ ।

તત્સાહં ન પ્રણર્યામિ સ ચ મે ન પ્રણર્યાતિ ॥ ૩૦ ॥

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકાત્મસ્થિતઃ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥ ૩૧ ॥

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પદ્યતિ યોઽર્જુન ।

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥ ૩૨ ॥

આદ્યાર્થઃ—(૧૬) અતિ અશન કરનારનો યોગ નથી, તેમ કેવલ અનશન કરનારનો પણ નથી; કે નથી અતિ સ્વપ્રસીદ્ધનો તેમ કે આર્જુન, કેવલ જાગનારનો પણ. (૧૭) યુક્ત આહારવિહારવાળાને, ને કર્મને વિષે યુક્ત એલાવાળાને, તથા યુક્ત સ્વપ્રસાદવાળાને યોગ દુઃખ હજીનારો નીવડેછે. (૧૮) જ્યારે અત્યંત યત થયેલું ચિત્ત આત્માને વિષેજ સ્થિતિ કરે અને સર્વ કામથી નિઃસ્પૃહ થાય ત્યારે યુક્ત કહેવાય. (૧૯) યતચિત્તવાળા અને યોગ યોજનારા યોગીના આત્માની એવી ઉપમા સ્મરાય છે કે જેમ નિવાત સ્થાનને વિષે રહેશે દીપ જરાપણુ હાનતો નથી. (૨૦) યોગસેવાથી નિરુદ્ધ ચિત્ત જ્યાં ઉપરમે છે, તે જ્યાં આત્માને આત્માથી દેખતો આત્માને. વિષે વૃષ્ઠ થાયછે; (૨૧) જ્યાં જે આત્યંતિક સુખ કેવલ શુદ્ધિઆલુ અને આતીન્દ્રિય છે તેને આતુક્ષ્ણ છે, ને જેને વિષે રિયત થયો સતો તત્ત્વથી કદાપિ ચલતો નથી; (૨૨) જેને પામીને બીજને કાષ્ટપણુ લાગે એથી અધિક માનતો નથી, ને જેમાં રિયત થયો સતો ગદા દુઃખથી પણ ડગતો નથી; (૨૩) તેનેજ યોગ એ સંઘાવાળો દુઃખસંયોગવિયોગ જાણુવો, ને તે યોગ અનિર્વિષય ચિત્તથી નિશ્ચયપૂર્વક યોજવો. (૨૪) સકલ્પથી પેદા થતા કામમાત્રને નિઃશેષ તણ્ણ મનથીજ ઈન્દ્રિયસમૂહને સર્વ રીતે કબજે કરી, (૨૫) ધૃતિશૃદ્ધિતશુદ્ધિથી

ધીમે ધીમે ઉપરમનું: મનને આત્મસંસ્થ કરી કિંચિત્ પણ ચિંતવન કરવું નહિ. (૨૬) સંયમ અને અચિયર મન જે જે પાસાથી ચલે તે તે પાસાથી નિયમન કરી આત્મભાવે વશ કરવું. (૨૭) આવા પ્રશાન્ત મનવાળા અને રજઃસંસ્કાર અત્યંત જેના શાન્ત થઈ ગયાછે એવા, બ્રહ્મભૂત, તથા અકલ્મષ, યોગીને ઉત્તમ સુખ આવી મળેછે. (૨૮) આ પ્રમાણે સદા આત્માને યોગીને યોગી વિગતકલ્મષ (યદ) બ્રહ્મ સંસ્પર્શનું અત્યંત સુખ તેને સદા-જમા અનુભવે છે. (૨૯) સર્વે સમદર્શીને એવો યોગયુક્તાત્મા સર્વભૂતમાં આત્માને, ને આત્મામાં સર્વભૂતને, દેખે છે. (૩૦) જે મને સર્વત્ર દેખેછે, ને સર્વ મારામાં દેખે છે; તેથી હું કદાપિ બુદ્ધો નથી, તેમ તે મારાથી બુદ્ધો નથી. (૩૧) જે એકત્વને અવલંબી સર્વ ભૂતરથ (જાણી) મને બળે છે, તે યોગી સર્વથા વર્તેનો સતો મારામાંજ વર્તે છે. (૩૨) હે અર્જુન, જે સર્વત્ર આત્માપ્રમ્યથી સુખ વા દુઃખ સમાન દેખેછે તે પરમ યોગી છે.

વિવેચન:—યોગના સ્વરૂપનો વિવેક કરી તેનાં ધનર સાધનનો યથાર્થ બોધ કરે છે. બહુ અશન એટલે બોજન કરનારને અબુલ્લાહિ વિકાર થઈ વિશેષ થાય છે, તેમ કેવલ અશન ન કરનારને પણ અનેક પ્રકારની ક્ષીણતા થઈ રોગોત્પત્તિને લીધે વિશેષ થાય છે, એટલે બહુ બોજન કરનાર તેમ કેવલ ઉપવાસાદિન કરનારને યોગ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. જે મધ્યમ રહી મિતાદારી હોયછે તેનેજ યોગસિદ્ધિ સંભવેછે. એવા બોજનનેજ શત-પથશ્રુતિમાં “ આત્મસંમિત અન્ન ” કહેયું છે ને તેજ દિતાવડું છે. યોગ અર્થમાં પણ વારંવાર કહેયું છે કે ઉદરનો અર્થ ભાગ અન્યથી પૂરવો, પા ભાગ ઉદકથી, ને બાકીનો પા વાયુસંચાર માટે ખાલી રાખવો. જેમ આ દારમાં આવો નિયમ છે તેમ સર્વ આપારમાં સમજવો. પીવામાં, સૂવામાં, ફરવામાં, રમવામાં, સર્વમાં. માટેજ કહે છે કે અતિ સ્વપ્રસીલ એટલે અતિ નિદ્રા કરનારને યોગ કરવો ક્ષાતો નથી, તેમ કેવલ નિદ્રા ન કરનારને પણ નથી ક્ષાતો. આ સ્થલે “ તેમ ” એ અન્યથા છેલી વખત વાપરેલો છે તેમાં અત્રે ન કહેલા એના દોષનો પણ સંગ્રહ કરવાનો આશય છે. તે દોષ શ્રી-માર્કંડેય પુરાણમાં આ પ્રમાણે કથા છે નામ્માતઃક્ષુધિર્ત.શ્રાન્તોનચ વ્યાકુલ ચેતનઃ યુઞ્જોત યોગે રાજેન્દ્ર યોગીસિદ્ધ્યર્થમાત્મતઃજ્ઞાતિશીતે નવૈવોળ્લે ન દુન્દે નાનિલાન્વિતે કાલંબેતેપુપ્પીત ન યોગેવ્યાજતત્પરઃ ॥

* સ્વમ શબ્દ આ રૂપને નિદ્રાવાચક છે, ને તેનો ધાત્વર્થ પણ તેવોજ છે.

આમ હોવાથી સર્વ વાતમાં મધ્યમ માર્ગે રહી જેમ વિશ્લેષ ન થાય તેમ સુખરૂપ વ્યવહાર કરવાથી યોગ સાધી શકાય છે, એમ દ્રવીથી મૂલ્યવે છે, કે યુક્ત એટલે યથાયોગ્ય આહાર વિહાર રાખનારને, તેમજ કર્મમાત્રમાં યથાયોગ્ય એકા રાખનારને, યોગમાર્ગથી કરીને દુઃખમાત્રની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. આ પ્રકારે એકાગ્રતા રૂપ સંપ્રજ્ઞાતસમાધિ અને તેનાં સાધન સમજાવી હવે નિરુદ્ધ વૃત્તિરૂપ અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિનું સૂક્ષ્મરૂપ કહે છે. યત એટલે યોગથી કરીને કે-વલ વૃત્તિશૂન્ય થયેલું અસંત અપરિણામી એવું ચિત્ત જ્યારે આત્માને વિષે જ સ્થિતિ કરે; અર્થાત્ આત્મરૂપ થઈ જાય, કેમકે બધું આત્મમય છે, તેમાં ચિત્તની વૃત્તિઓને લીધેજ વિશ્લેષ સમજાય છે, તો વૃત્તિઓ જ્યારે શૂન્ય થઈ ત્યારે જે આત્મમય છે તે આત્મમય જણાશેજ, એટલે ચિત્ત આત્માને વિષે સ્થિતિ કરી, આત્મરૂપ થઈ ગયું એમ કહેવાય; પરંતુતઃ વૃત્તિ માત્રનો લય થવાથી, આત્માવિના બીજો વિષયજ ચિત્તને રહેતો નથી એટલે બધું આત્મમય અનુભવાય છે એજ ઈશં પ્રજ્ઞાતની પરાકાષ્ટ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ચિત્તઆત્માને વિષે સ્થિતિ કરે, ને એમ નિર્વૃત્તિક્રિયા એટલે કે કામનામાત્ર તણ દે અ-ધાનું સર્વ કામ એટલે ઈચ્છાથી નિરુપ્ત થાય; ત્યારેજ ખરો યોગ થયો ગણાય, ને તેણે જેને યાય તે યુક્ત કહેવાય. આવું યુક્ત ચિત્ત તેને કોની સાથે સરખાવી શકાય? જેનું ચિત્ત આ પ્રમાણે યત છે, ને જે એ રીતે આત્મ-સ્થિતિરૂપ યોગને નિરંતર યોજે છે, એવા યોગીના આત્માને એવી ઉપમા આપી શકાય કે તેનો આત્મા જરાપણુ પવન ન આવતો હોય એવા નિવાત સ્થાનમાં મૂકેલા દીવાની જ્યોતિ જોવા સિધર છે. સિધર છતાં દીપવત્ પ્રકાશમાન છે. આ સ્થિતે આત્મા સજ્જનો અર્થે દીકાકારે અંતઃકરણ અથવા ચિત્ત એમ કહે છે, પણ તેમ ન કરીએ તોપણુ ત્યાં, કેમકે જ્યારે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિથી ચિત્તનો કેવલ નાશજ થઈ ગયો છે ત્યારે આત્મારૂપજ બધું એ પ્રકારે છે એટલે શુદ્ધ આત્માનેજ દીપજ્યોતિની ઉપમા આપવા સાર્ય છે. આવી સમાધિનો આનંદ નિરૂપવા માટે હવેના રસોકોનો સમારંભ છે. રસોક વી-રથી ત્રેવીશ પર્વત એકાગ્રતારૂપ સંબંધવાળા છે. ખરા યોગીનું સુખ કેવું છે તેનો નિશ્ચય કરાવવાને કહે છે કે તેજ ખરો નિર્વિકલ્પ અથવા અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિરૂપ યોગ છે કે જેમા દુઃખમાત્રનો કેવલ અસ્પર્શ છે, અથવા અભાવ છે, દુઃખ કે સુખ જે કાંઈ અનુભવાવું તે ચિત્તની વૃત્તિનો વ્યવહાર છે, ને જ્યારે વૃત્તિ માત્ર શૂન્ય થઈ ગઈ ત્યારે નિરુદ્ધાવસ્થામાં કાંઈપણ દુઃખ સુખ અનુભવાવાનો પ્રસંગ નથીજ. કેવલ એકાકાર આત્મરૂપ પરમ સત્તાજ રહુરે છે જેમાં સર્વ એક-રસ આનંદધન છે. દુઃખનો જે સંયોગ તેનો આત્મંત વિયોગ થયો એજ વૃત્તિ-

માત્રના ઉચ્છેદનું મુખ્ય લક્ષણ છે; ને તેમ ખરે યોગ કહેવાય, કેમકે શ્રીમદ્ભગવાન પતંજલિએ પણ યોગનું એજ લક્ષણ કયું છે “યોગાશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ” ત્રેવીસમા સ્લોકમાં જે યોગ અર્થાત્ નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપ યોગ કહેા છે તેનું પ્રકારાન્તરે દુઃખસયોગવિયોગ એ લક્ષણથી વર્ણન કર્યું છે. હવે એમાં જે મહાપરમાર્થ છે તેનું વર્ણન કરીએ એ આનંદ કેવલ આવર્ણ છે, માટેજ શ્રુતિ પણ કહે છે કે “સમાધિ નિર્ઘૂતપલ્લવ્ય ચેતસો નિવેશિતસ્વાત્માનિ યત્સુખં ભવેત્ । ન શક્યતે વર્ણયિતુંગિરાતદા યદેતદન્તઃકરણેન ગૃહ્યતે ॥ યોગસેવાથી એટલે યોગનો નિરંતર અવિરત અભ્યાસ કર્યાથી નિરુદ્ધ એટલે નિરુદ્ધાવસ્થામાં આવેલું ચિત્—અર્થાત્ ક્ષિપ્ત, મૂઢ, નિક્ષિપ્ત, નિરુદ્ધ એવી જે ચિત્તની અવસ્થાઓ તેના શુદ્ધ શુદ્ધ વૃત્તિપરિણામ પામવાના સ્વભાવથી થાય છે, તેમાંની અત્યંત અપરિણામી એવી વૃત્તિશૂન્ય જે નિરુદ્ધાવસ્થા તેમાં આવેલું ચિત્—જ્યાં એટલે જે પરમનિર્વિકલ્પમાં ઉપરમે છે અર્થાત્ કેવલ ન-દુઃખાય થાય છે, કેમકે જ્યારે વૃત્તિઓ શમી ગઈ સારે ચિત્ત રહ્યું નહિ અને કેવલ એકાકાર આત્મરૂપવાળ રિરતરી એટલે તે આત્મામાંજ ઉપરમું, એમ જે અવસ્થામાં ચિત્ત કેવલ નિર્મૂલ થઈ જાય છે તે પરમ નિર્વિકલ્પ યોગાનંદની સ્થિતિ છે. એમાંજ યોગી આત્માને આત્માથીજ દેખે છે, ને આત્મામાં વિરામે છે—અર્થાત્ જાણું પછી એકરસ આત્મરૂપજ પ્રકાશે છે. વળી એમાં સુખ પણ જે અનુભવાય છે તે કેવલ પરાકાષ્ઠાનું છે, તેના જેવું બીજું કંઈ નથી કે જેનીસાથે તેની તુલના કરી સમજણ પાડી શકાય; માટેજ એ સુખને આ-લંકૃતિક એટલે અતંતું, પરાકાષ્ઠાનું, સર્વોત્તમ, અવર્ણ્ય, કહ્યું છે, કે જેનાથી બીજું વધારે ત્રિકાલમાં પણ હોઈજ ન શકે. એ સુખ એવું છે, માટેજ તે કેવલ અતીન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્રિયોથી અલગ ન થઈ શકે તેવું છે, ને તેથી માત્ર બુદ્ધિઆલ એટલે બુદ્ધિરહેજ સમજી શકાય તેવું છે, એટલે કે જેનું હાથ અ-નુમાન કરી શકાય પણ જે અનુભવાય ત્યારેજ વારત્તવિક રીતે સમજાય તેવું છે. નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનંદનો કાષ્ઠક વિચાર કરાવવા શ્રીવિદ્યારૂપરનામીએ પંચદશીના વિષયાર્થ પ્રકરણમાં કહેલું છે કે જેટલા જેટલા સુખના વિષય આ વિશ્વમાં લાગે છે તે સર્વમાં જે સુખ સમજાય છે તે જ્ઞાનંદનો એક છોટો હાથ તેટલું છે, ને તે બધાને એમાં કરીએ તો પણ જ્ઞાનંદનું પૂરપૂરું વર્ણન થયું ગણાય નહિ. માટેજ આવા સુખને અનુભવ્યા પછી જેને વિષે સ્થિત થયો સતો એટલે જે અસંપ્રસાત સમાધિમાં સ્થિત થયા પછી તત્ત

એટલે બ્રહ્માનંદ તેનાથી કોઈપણ દારણે વિહિમ મતો નથીજ. એજ પ્રભાણે એ અવગ્યા અનુભવ્યા પછી ખીજી કસી કામના એટલે લાભેચ્છા રહેતી નથી. કેમકે એનાથી અધિક ખીજું કંઈ છેજ નહિ. શ્રી યાજ્ઞવલ્ક્યે પણ બૃહદારણ્ય-ક્રમાં એજ કહેલું છે કે આત્મનઃ કામાયવૈસર્વં પ્રિયં ભવતિ બધુ આત્માને માટેજ પ્રિય લાગે છે. તો જ્યારે પરમ ઐશ્વર્ય આભાભાવ થયો ત્યારે ખીજે પ્રિયતાનો વિષય સંભવેજ ક્યાંથી ? આવી સ્થિતિવાળો મહાદુઃખ—દુઃખરૂપે અન્યને સંગળાવું મહાદુઃખ—તેનાથી ડગતો નથી, કેમકે તેને સુખદુઃખ કંઈ છેજ નહિ. આવો જે મહા સમાધિરૂપ નિર્વિકલ્પયોગ તેજ દુઃખસંયોગ-વિયોગરૂપ છે તે તે અનિર્વિણ્ણ ચિત્તથી એટલે જરાપણ કંઠાળો ખાધાવિના આત્મન ધૈર્યથી સર્વદા આચરવો. શ્રીગૌડપાદશાયે એજ અનુબક્ષી કહ્યું છે કે, સંતેકસદધૈર્યદ્વત્કુશાગ્રેજૈકચિન્દુનામનસો નિમ્નહસ્તદ્વલ્લેવદપરિસેદતઃ ॥ * વળી અનિર્વિણ્ણ સ્થિતે કરવો એટલુંજ નહિ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કરવો કેમકે બ્રહ્મશાસ્ત્રદધાનશ્વસંશપાત્માવિનિદ્યતિ એ અનુધ્યાધ્યામમાં કહી આવેલાજ છીએ, તે પ્રભાણે નિશ્ચયવિના કંઈ ફલ થતું નથી. આ કાર્યમાં કંઈ ફલ જણાવું નથી, ક્યારે થશે ? હસાદિ સંશયથી નિર્વેદ કરવાથી ઉત્તરી હાનિ થવાનો વખત આવશે માટે દૃઢનિશ્ચયપૂર્વક કરવો એમ કહેવું છે. આ પ્રભાણે સાધવાનો જે પરમયોગ તે કેવી રીતે સિદ્ધ થાય માટે સવિશેષ વિવેક બતાવેછે. સંકલ્પ એટલે વિચાર, દુષ્ટ વિષયોમાં પણ સારાપણ આરોપવારૂપ મતોધર્મ; એનાથીજ કામ એટલે આતું સુખ, યાઓ, અમુક પ્રાપ્ત યાઓ, એવી ઇચ્છા પેદા થાયછે. એવા સંકલ્પજન્યકામને નિઃશેષ એટલે જરાપણ શેષ ન રહે તેમ તજવા; સંકલ્પમાજ પડતું નહિ, તે કેવલ ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી પ્રારબ્ધપ્રાપ્ત અનુભવતા નિર્વિકલ્પાનંદથી ડગતું નહિ. સંકલ્પજન્યકામ તજવા છતાં પણ હન્દ્રિયો જે સંગ રાખે તોપણ વિલેપ પેદા થાય, કેમકે હન્દ્રિયસંસ્પર્શથી સંકલ્પાદિ ઉદ્ભવી વિમ્બ કરે; માટે કહેછે કે મનથીજ બાહ્ય તેમ આંતર હન્દ્રિયને કળળે કરી સેવી. આગ કયા પછી, અભ્યાસમાં ફલ થાય કે ન થાય તેથી જરાપણ નિર્વેદ ન પામતાં અત્યંત ધૈર્યથી અર્ધાત્મ ધૃતિએ કરીને બુદ્ધિ, ગૃહિત એટલે દૃઢ નિશ્ચયવાળી રહે તેમ કરી, ધીમે ધીમે ઉપરગતું એટલે ઉપરમ પામવો. ઉપરમ એટલે દેવક નિઃસંગ યદ્વ જદ્વ સર્વ ઉપરથી વૃત્તિ જેવી લક્ષ, અત્યંત વૃત્તિઅન્ય

* જમ સમુદ્રનું ઉત્તેચ્યું કુશાગ્રે ચઢોરેલા ખિંડુ ખિંડુથી સાધવાનું હોય તેમ મનના નિમદ્ધ માટે જરાપણ ખીજ યથાવિના મંડતું.

આત્મરથ થવું તે. આવી સ્થિતિએ પહોંચવા ધીમે ધીમે પ્રયત્નવાન થવું. એકદમ કરવાથી કશું થઇ શકતું નથી. ને યોગ માર્ગમાં તો ઉતાવળ કરવાથી અધિક હાનિ થઇ બેસેછે. માટે શુરુ બતાવે તે પ્રમાણે ધીમે ધીમે એક પછી એક ભૂમિકાએ ચડતા જવું. એનો ક્રમ શ્રુતિ એવો બતાવેછેકે ચચ્છેદ્વાદ્વમનસીપ્રાજ્ઞસ્તચચ્છે જ્ઞાનમાત્માને જ્ઞાનં નિષચ્છે અમહાતે તદ્ય-
ચ્છે જ્ઞાન્ત આત્માને ॥ “વાણીને મનમાં, મનને અહંકારમાં, અહંકારને મહત્ત્વમાં, ને મહત્ત્વને શાન્ત આત્મામાં એમ ઉત્તરોત્તર વિલય કરતાં જવું.” આ રથને બતાવેતો ક્રમ સાંખ્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે છે; તેજ યોગમાંપણ સ્વી-
કારેતોછે. એવું તામર્ય એવું છે કે વાદ્ આદિ ઇન્દ્રિયને મનમાંજ સમાવવી અર્થાત્ તે તે ઇન્દ્રિયથી કાંઈ કરવાનો સંકલ્પજ બંધ કરવો, પછી તેવા સંક-
લ્પને દેગ્ધ અસ્તિરથ અહંવાદમાં સમાવવો, ને મહત્ત્વને અવ્યાકૃતમાં, તથા
તે શાન્ત એટલે ઉપાધિ રહિત દેવલ પુરુષ પરમૈશ્વરમાં. એજ ક્રમ
ત્રિગાં પણ કહેતોછે. “અથવા એજ ભૂમિકા અન્ય રીતે કહીએ કે
૧ પેટે વાણીનિરોધ, જ્ઞાનમુખાદિની પેટે મનોનિરોધ, કાયાદિકની
નિરોધ, ને સુષુપ્તિની પેટે મહાનિરોધ એમ ચાર ક્રમે કરીને ધીમે
ન યોજવો. નિર્વિકલ્પનો આનંદ વૃત્તિચત્ત્વર માટે તો સુષુપ્તિ નેવાજ
તેમાં જ્ઞાન રહેછે એટલી તેમાં અધિકતા છે, માટે એ સ્થિતિ સુષુપ્તિ
જ કહી શકાયછે. પણ તેથી એ આગળ છે. આમ ધીમે ધીમે યોગ યોજતાં
ને નિર્વૃત્તિવાળું કર્ત્ત્વ્ય એટલે આત્મરથતા સ્વતઃ સિદ્ધ થઇ, એટલે કહ્યુંછે કે
તે આત્મસંરથ એટલે સારી રીતે આત્મરથ કરી કિંચિત્ પણ ચિન્તવ
કરવું. કિંચિત્ એટલે આત્માકે અનાત્મા દોષર્ત્તું પણ ચિન્તવન ન કરવું.
આત્માનું ચિન્તવન કરવું એ સપ્રજ્ઞાત અથવા સચિત્કલ્પ સમાધિ છે, ને
અનાત્માનું ચિન્તવન કરવું એ તો બ્યુત્થાનજ છે, એટલે અસપ્રજ્ઞાત અથવા
નિર્વિકલ્પવાળાએ તો ચિન્તવન માત્ર તજવું જોઇએ. આ પ્રમાણે નિરોધ-
સમાધિ કરતાં ચેત્તીનું ચિત્ત જે જે પાસાંથી ચલે એટલે મન અમલ થાય
અથવા અસ્થિર થાય. અર્થાત્ શબ્દદિ વિષયોમાં લેગ્ધ અમલ થઈ ચલે,
અથવા નિદ્રાદિમાં પડી અસ્થિર થઇ જવોમાટે. તે તે પાસાંથી તેને પાછું
વાળી આત્માનેજ આવીન કરવું. દોષદટિ ઉત્પલ કરી નિરોધી પ્રસવ વડે

*इन्द्रियाणि पराण्याहृतिन्द्रियेभ्यः परमत्रः मनस्तत्तु पराबुद्धिं बुद्धेरात्मा
महन् परमदतः परमव्यक्तं मव्यक्तादयूक्तः परः पुनरपमवर्तं क्वचित्ता काष्ठां
सापरागतिः

ઉત્પન્ન થયેલી વિશેષવૃત્તિને મટાડવી, તથા આત્મભાવમાં નિમગ્ન થતા આ-
 લતું, આવા પ્રયત્નોથી જેનાં રમેશુચ્ચાત્મક વિશેષકારણ અને તમે શુચ્ચા-
 ત્મક લયકારણ નાશ પામ્યાં છે, એટલે કે જેના રજઃસંસ્કાર આત્મનું શાન્ત
 થઈ ગયા છે ને જે અકલમય છે, તેના યોગીને સહજમાંજ જે ઉત્તમોત્તમ
 આનંદ હવણાંજ વર્ણવી ગયા તે આવી મળે છે—એજ અહમ્બૂત છે એનુંજ
 મન પ્રશાન્ત છે એવા યોગીના સુખનું વર્ણન સત્તાવીશ આઠાવીશ શ્લો-
 કમાં કર્યા પછી તત્ અને ત્વં પદનો સ્પષ્ટ વિવેક ઉદય પામી, સમસ્ત અવિ-
 ઘાનો નાશ થઈ, નિર્વિકલ્પ સમાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો વિવેક સમગ્ર-
 વચ્ચે હવે ત્વંપદવાચ્ય પદાર્થસમૂહનું નિરૂપણ કરે છે. સર્વત્ર જેને એકાકાર દૃષ્ટિ
 છે, જેને કાંઈ ન્યૂનાધિક નથી એવા સમદૃષ્ટિવાળા યોગયુક્ત યોગી સર્વ જૂ-
 તમાં આત્માને દેખે છે, તે આત્મામાં સર્વને દેખે છે એટલે કે જૂંતમાત્રમાં
 આત્માનીજ તેને પ્રતીતિ થાય છે કેમકે આત્માથી અતિરિક્ત કાંઈ છેજ નહિ,
 ને જે બેઠ જણાય છે તે તો માત્ર આધ્યાસિકજ છે. એમજ જેને આત્મામાં
 પણ સર્વ જૂત સમગ્રતય છે અર્થાત્ એક અનાદિ અનંત જૂમામાં જેને છા-
 ન્દોગ્યોક્ત એકપિંડગાનથી સર્વગાન સંભવે છે, આથી રીતે સમદૃષ્ટિ-
 વાળા યોગી સર્વત્ર આત્માભિન્ન કાંઈ દેખતા નથી. આમ ત્વં પદનો વિવેક
 કરી તત્ પદનો વિવેક જાતાવે છે કે જે અને એટલે આત્માને સત્તાસ્પૃશ્ચરૂપે
 સર્વત્ર દેખે છે ને સર્વને મારામાં દેખે છે અર્થાત્ જેને જ્યાં આત્મભાવજ સમ-
 નય છે, ને એમ નિશ્ચય જણાય છે કે આત્માવિના બધું મિથ્યા છે, તેનાથી
 કદાપિ શુદ્ધો નથી અર્થાત્ પરબ્રહ્મ મારાથી શુદ્ધ છે એમ તેને કદાપિ ભાગતું
 નથી, તેમ અહમ્ પણ તે માણસથી કદાપિ પરોક્ષ થતું નથી—સર્વદા અપરોક્ષજ
 રહે છે. આવીરીતે યોગાભ્યાસથી તત્ ત્વંનો નિર્ણય થઈ ગયા પછી જે યોગી
 એકત્વને અવલંબી અર્થાત્ તત્ત્વંનો બેઠ મિથ્યા અનુભવી ઉદયની એક રસ
 એકાકારતાને અવલંબે, અનુભવે, ને અને એટલે આત્માનેજ સર્વભૂતરથ
 એટલે સર્વ જૂતમાં રહેલો એમ સર્વ રૂપે બળે, તે સર્વથાવતંત્રો સતો અ-
 ર્થાત્ ગમે તેવા આચાર કરતો સતો કેવલ મારામાંજ વર્તે છે એટલે સ-
 ર્વથા અહમ્પરાયણજ છે, તે ગમે તેમ કરતો સતો કેવલ અહમ્બય પરમયુક્ત,
 અહમ્ છે. બળે હે અર્જુન, આહું-થયા પછી યદપિ બીજો સંભવ નથી, ત-
 થાપિ પ્રારબ્ધવશાત્ વ્યુત્થાન થાય તોતેમાં પણ જે યોગી કેવલ આત્મા-
 પમ્પથી એટલે આત્માના ઉપગાનથી અર્થત્ આત્મા જે પોને તેને જેનું
 ભાગે તેનુંજ સર્વત્ર ભાગે છે એમ જે અનુભવે ને બધું આત્મરૂપ દેખે, જ્યાં
 આત્માજ દેખે, તે સર્વોત્તમ છે. જેને વાસનાનો અસંત ક્ષય અભ્યાસવૈ-

રાગ્યાદિથી ધાય તેનાથીજ આત્મું અક્ષત્વાન આપરેલ અનુભવાય છે. વા-
સનાનું લક્ષણ ધીરસિદ્ધિ કલ્પે છે કે દંઢમાવતપાલકપૂર્વાપરવિચારણે
પદાદાનં પદાર્થસ્ય વાસના સા પ્રકાંતિતા દૃઢતાવનાપૂર્વક, પૂર્વાપરવિચાર
કર્તાવિના, પદાર્થની ઉપર વૃત્તિનું વળતું તે વાસના. વાસના શુદ્ધ તથા મલિન
બે પ્રકારની હોયછે; તેમાં શુદ્ધ તે સાંભે સંસ્કારાદિથી તત્ત્વજ્ઞાન પેદા કરે છે,
તે ખીછ મલિન જે બાહ્ય તથા આનસ બે પ્રકારની છે, તે કેવલ બંધમાંજ
નાખે છે. બાહ્ય વાસના યજ્ઞ હોક, શાસ્ત્ર, દેહ, એમ ત્રણું પ્રકારે કરી
તથા જાતની છે. એના પછી પ્રત્યેકના આવાંતર બેદ ધણુ છે. પછી તાત્પર્ય
એ છે કે સંકલ્પનું વગર વિચારે ઉત્પન્ન થઈ કલ્પેમાં લેઈ જવાપછી એ
વાસનાનું દાયે છે, તેનો અસેવ નાશ થયેથી અલ્પસાક્ષાત્કાર ધાય છે,
તે નિર્વિકલ્પનો ઉદય ધાયછે. એ પરમ મોગીને સંભવેછે, તે તેજ ખસ
જનમુક્ત છે.

મરણ ! સર્વ તારે શરણુ.

(મળેલું.)

માલિની.

જનમ સમય જેના ઉત્સવો તો થયાછે,
વળિ સુકરમવાળા જોયિઓએ કહ્યાછે;
માલિત સરવ તેને લાડ પ્રેમે કરેછે,
મરણ ! શરણુ તારે તોય તે આખરેછે. ૧
વળિક વળિ કરેછે વસ્તુઆપાર મોટા,
દિલ દુખકર એવા ક્યારે દીઠા ન ટોટા;
રગિ રગિ અતિ સિદ્ધિ બૂલનોમાં લારેજે,
મરણ ! શરણુ તારે તોય તે આખરેછે. ૨
અતિરૂપવતિ એવી દેખતાં દેવિ નેવી,
નભમદિ રદિ નાચે પેલિ વિચુન તેવી;
ગ્રીતિમય પ્રમદ તે પ્રેમમધ્યે તરે છે,
મરણ ! શરણુ તારે તોય તે આખરે છે. ૩
સરદય પુરવો જે પ્રેમને પૂજનારા,
નિમગન ખસિ જેઓ પ્રેમ જોઈ યનારા;

ઝીલિમય પ્રગદાને જે વહાસે વરે છે,
 મરણ ! શરણ તારે તોય તે આખરે છે. ૪
 અધિક વિનયવંતા ચિત્ત જેને ન ચિન્તા,
 વળિ મુધરમયાળા જે જતો બુદ્ધિમંતા;
 દરશન કરિ જેનાં દીપ્ત સેનાં હરે છે,
 મરણ ! શરણ તારે તોય તે આખરે છે. ૫
 બાણિ બાણિ જાતુ ભાષા જેહ વિદ્વાન યાતા;
 શુણિ ગણિ જન જેનાં ગીત સાનંદ ગાતા;
 વરણન કૃપિ જેનાં પુસ્તકોમાં કરે છે,
 મરણ ! શરણ તારે તોય તે આખરે છે. ૬
 રવિધિ ગતિ વધારે જે કૃપિ ધારનારા,
 અતિ ગુણમય એવા મંથને મંથનારા;
 અધિક મુષરા જેનો મૃદિમાં સંચરે છે,
 મરણ ! શરણ તારે તોય તે આખરે છે. ૭
 ધરિ ધરમધ્યજ્ઞ જે ધર્મના રથાપેનારા,
 વળિ રણમદિ લેને જંગના જીતનારા;
 નરનન અતિ જેનું રોજ આરોગ્ય રહે છે,
 મરણ ! શરણ તારે સર્વ તે આખરે છે. ૮

ગીતિ.

અનવ મુકના મંત્રો, પર મત ! વિશ્વાસ જે ન હું આણે,
 મરણ મુર તણા મંત્રો, તો બાણિ બાજ પ્રજુ મુશુદ્ધિ પરમાણે ૯

ગુણાખરિસંહ.

મુખ્ય ખવાસ તો આશ્વર્થથી રનજેતુ મુદ્ધ મનો; પણ જંગવાની તે-
 માટી થઈ ગઈ હતી મોટા પેરેખાઓ પોતપોતાને મ્યાને જેસવા લાગ્યા,
 જંગવાનો એરોજ જાતુ ભગવાની સ્વપ્નદરવામાં આગ્યો હતો. સાવંકાલને
 સમયે જે અનુકૂળાળી મુદ્ધ અને મધુરખન નામે અતિશ્યાદિષ્ટ માનનો
 સવાસ વિરનરે એવી મર્મ મોજના કરામાં આવી હતી. જંગવાની જેક
 એ તરફથી ખુશી દેવાને કીરે ચારે બાજુએ પથરાઈ રહેલા મુન્દર બાગનાં
 ફૂલોથી પુષ્પપરાગ અને આમૃતથી પણ અતિ રમ્ય રીતે બાપી રહ્યો હતો.

સ્વાભાવિક યોગના ઉપરાંત અનર, ગુનાગ, ધૂપ, આદિ ફનિગ યોગનાથી જે જે થઈ શકે તેની પણ ખામી ન હતી. સુવર્ણ રેખાથી વિચિત્ર રાણુમા રેક્ષા રૂપાના યાજ્ઞ વાતવાતનાં પંચાન્ગથી ઉત્તરાષ્ટ્ર જતા હતા. જમતી વખતે જે વાતચીત ચાલતી હતી તેપણુ સાધારણ કરતાં જુદાજ પ્રકારની હતી. અનેક નિદા, ક્રોધ, ઇર્ષ્યાદિ વિશે રમુજ વાતો ચલા ઉપરાંત, અન્યો-ન્યમાં એવા આનંદથી રોમ ચાલતો હતો કે એ બધા વચ્ચે યજમાનની બહુજ શાન્ત સુખમુદ્રા—જે પ્રસંગે પ્રસંગે જાયત તથા આનંદી જણાવા બહુ પ્રયત્ન કર્યા કરતી—તે વિલક્ષણ લાગતી હતી. શુક્રાચરિત્રે તે બધાંને પ્રિયતમ થઈ પડ્યા હતા; એની સરજ તથા મૃદુ વાતચીત અને ઉપહાસ-મિત્ર આનંદ ઉપજાવનાની, કાંઈને પણ દુઃખને નહિ તેવી નિર્દોષ રીતિ, એના ઉચ્ચકુલ અને શુભનું શૂપણ હતી, અને એવીજ એ સર્વનું મન આકર્ષતો હતો. આ પ્રસંગે એના યજમાન કરતાં એની રીતિ, કેવલ વિલક્ષણ હતી, તે તેથી એ બે ઉપર બધાનું બહુ લક્ષ રહેતું હતું. આવો આનંદ મઝી ર-હોછે એવામાં આકરે આવી ધીમેથી શુક્રાચરિત્રના કાનમાં બખર કહી કે “લાલાજી નામે કોઈ માણસ આપને બહુ અગત્યના કામસાર ગણવા આવ્યોછે.”

તુરંતજ શુક્રાચરિત્રે અમીર તરફ વળી કહ્યું “સાહેબ મને માફ કરજો, પણ મારે જરા ઉંચુ પડશે. મારો એક મિત્ર જેને આપ છેક ન જો-ળખતા હો એમ હું ધારતો નથી તેની સાથે મારે કેટલુંક બહુ અગત્યનું કામ છે તે તે અત્યારે મારે માટે જોડી છે.”

અમીરે જરા હસને વદને પણ બહુ માનથી કહ્યું “શુક્રાચરિત્ર ! મેં જો મુદરગનું નામ સાંકળ્યુંછે. લાલાજી આપણી સાથે આવી બેસે એવીજ મારી ઇચ્છાછે તો તમે એટલી મારી યાચના માન્ય રાખશો.”

શુક્રાચરિત્રે કાંઈ બોધ્યાસિધાય આજ નમનતાર્કથી ડાકું નમાવી આજા માથે મક્કાવી, અને નોકરને કોઈ રાગમની પાછો મોકલ્યો. લાલાજી ને માટે શુક્રાચરિત્રની યાસેજ યોગજોડવ્યો અને આસન મંડવ્યું. લા-લાજી આવીને સર્વને રામરામ કરી બેઠો; કે તુરંતજ અમીરે કહ્યું “લાલ, તમે આજા તેથી મને બહુ સંતોષ થયો. મારા ઉપર ઉપકાર થયો. મને આજા છે કે તમારે જે કામ છે તે ખુશીના સમાચારનુંજ હશે, નહિ તો હું માગી લઉં છું કે હાલ કાંઈ બોધ્યાસિધા.” લાલાજી આવેશમાં ને આવેશમાં બોલવા જતો હતો પણ શુક્રાચરિત્રે એને અટકાવ્યો અને વાત ઉઠાવી લા-લાજીને કહ્યું “શીકર નહિ, હાલ તુરંત જે ધાય તે જોયા કરો, કામની વાત કામે છે.”

સાક્ષાત્ વાત સમજ્યો, અને તેથી. આડી આવળી વાતો ચાલવા માંડી તે વખત ધીમેથી ગુલાબસિંહને પૂછ્યા લાગ્યો “ત્યારે તમે જાણો છો કે જેને તમે બંધાવવાની શક્તિ ધરાવવાનું અભિમાન રાખતા હતા તે રમા—”

“અત્યારે અહીંયાં છે, હા અહીંયાં છે. હું એથી વિશેષ પણ જાણું છું કે આપણા યજમાનના જમણા હાથ પર અત્યારે યમદૂત આવી બેઠો છે. પણ એનું અને એ અવધાનું ભાગ્ય આ ક્ષણથીજ કેવલ શુદ્ધ પડી ગયેલું છે; અને જે આરસીમાંથી મને તે ભાગ્યનું દર્શન થાય છે તે આરસી રુધિરમાં ન વાઈ ગયેલી છે. શાન્ત થા, ને ખાપનો ધડો કેમ પુટે છે તે જોયાં કર.” આ વાત થઈ રહ્યા પછી ગુલાબસિંહે ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું “ગિત્રો, મારા મિત્રે મને જે ખબર આપી છે તે પ્રમાણે મારે દીલ્લીથી કાલેજ જવું પડશે, મારે આજે જોઈ લેવાય તેટલી મજા કરી લેવી.”

અગાઉ અધીરા થઈ પૂછ્યું “એવું તે શું છે.”

“મને મંપૂર્ણ પ્રીતિથી ચલાનાર એક પરમ મિત્રનું પાસે આવવું મરણ. પણ એ વાત જવા દો; શોક કરવાથી કંઈ વળવાનું નથી. રકાબીમાં મુકેલાં ફૂલમાંથી કરમાઈ જતાં ફૂલોને કાઢી નાખી તે બદલ તાજાં ગોઠવીએ છીએ તેવુંજ આ સંસારના સ્નેહનું છે.”

“એ તો ખરું જાણ્યો!” અગાઉ કહ્યું “મારો પણ એજ નિશ્ચય છે. મત્તે ન શોચામિ એ મારો પણ સિદ્ધાન્ત છે. આ જીવિતમાં શોક કરવા જેવું કંઈ નથી—હા, એક છે જ્યારે કોઈ અપ્રતિમ કાન્તિ ઉપર આપણું દીલ લાગ્યું હોય ને તે આપણા હાથથી જાય! એવે પ્રસંગે આપણે બધું જાન ભેળું કરી ધીરજ રાખવી જોઈએ, ને માંડા થઈ ન જવું જોઈએ. કેમ ગુલાબસિંહ! તમે શું ધારો છો? તમે તો કદાપિ એમ ન કરો. આવો, એક પાત્રો લો, ચાલો ‘જંબુદાનુ આશકને આનંદની પ્રાપ્તિ સાથેજ પરાજિત પ્રતિપક્ષીના મોહનો ભંગ થાઓ.’”

“લાવો, હું એજ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક” ગુલાબસિંહે, પેત્રો વિષુભવ દાર પાસામાં રેડાવેા હતો તે વખતે અગાઉ ઉપર દૃષ્ટિ ઝાંધી કહ્યું “આ દારથી પણ તમને વચનસિદ્ધિ ઇશ્વરે હું.”

ગુલાબસિંહે પાત્રો મોઢે માર્યા. એની દૃષ્ટિ પોતાના ઉપર લાગેલી જોઈને યજમાન ગજરાવા લાગ્યો, પણ ગુલાબસિંહે તો પાત્રો ચોખ્ખો કરી જમીન ઉપર મુકતા મુઠી એક નિમિષવાર. પણ પોતાની દૃષ્ટિના તાપથી અગાઉને મુકા હોય નહિ. “તમારો દાર બહુ જુનો જણાય છે; પણ એમાં જોસ ઝાઝો નથી. બીજાને તો એ બહુ ચઢી જાય, પણ મને કંઈ થનાર

નથી. કેમ માણ” ખવાસ તરફ દૃષ્ટિકરી બોલ્યો “તમને દ્રાક્ષની સારી પરખ છે, તમે બરા જોશો.”

ખવાસે કૃત્રિમ ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો “નાજી મને દારૂની ટેવ નથી. આપના મિત્ર લાલાજીને વખતે અનુમત્ત હશે.”

“મારા મિત્રને પણ આ દારૂનો સ્વાદ ચખાડવાની ઇચ્છા છે?” મુક્તાબસિંહે અમીર તરફ જોઈ કહ્યું “પણ સમગ્રતું જોઈએ કે બધાને મારી પેટે નહિજ ચઢે એમ ન હોય.”

અમીરે ઉતાવળથી ઉત્તર વાળ્યું “ના, ના, આપની ઇચ્છા ન હોય તો, મારે શેષ પણ મરજી. આપના મિત્રને આગ્રહ કરવાની નથી.”

“ત્યારે એ દારૂ, ને આ વાત એ બન્ને હવે બદલી નાખો” મુક્તાબસિંહે કહ્યું. (અપૂર્ણ.)

જાતિબંધન નીતિને પુષ્ટિ આપનાર છે ?

જાતિશ્વેદનલેનકિમ્ જાતિ હોય તો અનક્તનું શું કામ છે ? આમ પ્રખ્યાત ધીમર્તૃદરિએ કહ્યું છે, છતાં હાલમાં ઇંગ્લેન્ડના ‘ફોર્ટનાઈટલી રિવ્યુ’ માં એવા આશયનું લખાણ છે કે જાતિબંધન નીતિને પુષ્ટિ આપનાર હોવાથી લાભકારી છે. આવી બાબતમાં જેમ પ્રાચીન તથા અર્ધપ્રાચીન એ મત મિલ પડ્યા, તેમ અનેક વિદ્વાનોનાં મત સિત્ત થવાનો સંભવ છે. સારે એ વિષયનો નિર્ણય થઈ શકે કે નહિ ?

જાતિ શું ? જાતિ, નાત, જાત, ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું ? મૂલ આચારવર્તમાં તો વર્ણ અને આશ્રમ હતાં, જાતિ હતી નહિ. વર્ણ અને આશ્રમ એ એવી વ્યવસ્થા છે કે જે પ્રતિદેશમાં હોવીજ જોઈએ, ને જે મનુષ્યસ્વભાવથીજ સદગતરીતે થઈ શકે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમાં એક વર્ણથી બીજા વર્ણમાં જવા આવવા જેટલી પણ-છૂટ રહે છે. વર્ણનો વિવેક અનાદિ છે, પણ તેમાં જ્યારે અન્યવર્ણના એટલે અન્યદેશીય અનાર્ય શોકોનો સમાગમ થવાથી આર્યત્વ ગભિનતા પામવા લાગે, સારે સંકરવર્ણ અથવા જાતિ, નાતો થવા લાગી. આવો વિચાર રચતિકારોએ જણાવેલો છે, ને મનુએ તેવી અનેક સંકરજાતિઓ તેમનાં જૂદાં જૂદાં કર્તવ્યસહિત ગણાવી પણ છે.

જ્યારે જાતિ પેદા થવાનું કારણ સંકર એજ હતું સારે એકથી બીજી જાતિમાં જવાય નહિ એવો પ્રતિજ્ઞ ઉત્પન્ન થયેલો હતો. આમ થવા પછી

કોઈ જાતિની સંખ્યા વધે અથવા કોઈની ઘટે એમ થાય એવો સ્વાભા-
વિક છે, ને તેમાં પણ જે જાતિઓ અમુક સ્થાને જ નિયત થઈ ગઈ, ને એમ
જેમની સંખ્યા ઘટી જાય છે, તેમનામાં અન્યોન્યની આંખે અટકાવું વધારે
થવા લાગેજ, આમ થતાં સ્વાભાવિક રીતે ઇર્ષ્યા પેદા થાય છે, ને તેમાંથી
ઠગાઈ ઉદ્ભવે છે. આપા અનેક ક્ષેત્રોની પરિતાપિત યજ્ઞોજ્ઞ શ્રીમાન્ બ-
ર્તુદરિએ લખ્યું છે કે ને જાતિના લોક આપણી દેખરેખ રાખનારા હોય
તો અગત્ય એટલે પ્રમાણનાર ને અગ્નિ તેની શી જરૂર છે ? અર્થાત્ જા-
તિની ઈર્ષ્યાનો અગ્નિજ પ્રજ્વલાલન કરનાર, અને પગને પગને દાઢ કરનાર છે.

પણ અગ્નિ એજ પવિત્ર કરનારી વસ્તુ છે. ઇર્ષ્યાથી અગ્નિથી પણ
માણસને થોડો લાભ થતો નથી. જાતિ હોય તો અગ્નિથી પાવન કરવાનો
જે શાસ્ત્ર સંપ્રદાય છે તેની જરૂર નથી એમ કોઈ કદાચના કરે તો તેપણ છેક
ગુરુ ગણાય નહિ. ગોદેજ નાત તો ગંગા છે એવું વચન લોકમાં પ્રચલિત છે.
પણ એમાં કાંઈક અધિક તાત્પર્ય છે. જાતિનું બંધન અનેક રીતે દુઃખદર
નીવડ્યું છે એ વાતને જરાપણ છુટી જવાયિના આપણે એમ તો સ્પષ્ટ
દલી શકીએજ કે મૂલ એ બંધન કરવામાં યજ્ઞમાંનો એક ઉત્તમ હેતુ એજ
દરો કે જેમ ગંગા નાનું હોય તેમ કેલ અમુક પ્રકારના સુધારા તથા સુનિયમ
સદગતમાં ઠગી નિગાળી શકાય. તથા અન્યાયમાં બહુભાવ જુદી પામી કોઈ
દેવસ અમુકાય થઈ ન પડે.

જે દેશમાં જાતિબંધન નથી ત્યાં સ્વતંત્રતા ધણી હોય છે ને તેથી લાભ
અનેક થાય છે એ ખરું. પણ તે દેશમાં માન લોકચાર સિદ્ધાંત બીજા કશું
અનાચાર ઉપર દબાય હોતું નથી. આપણે આ સ્થાને દબાણમાત્રનોજ
વિચાર કરીએ છીએ, બાકી સ્વતંત્ર અંતઃકરણથીજ ને પૂરુષ મદાત્માઓ
સહચાર પામે છે નેમને તો જાતિની એ જરૂર નથી ને કદાચી જરૂર નથી.
ત્યારે જાતિબંધનથી આજમાર ઉપર એક જાતનું દબાણ ચડે છે એમ માન-
વાને કાંઈ બાધ ન મળાય તો દરકન નથી, કેમકે યુક્ત અનાચાર આજે એમ
ધારીએ તોપણ તે અનાચારો યુક્ત રજાવાગમાં કે તે દરાવવામાં જાતિ બંધન
એ કાંઈ સરિશીપ કારણ નથી.

વળી જે દેશમાં જાતિ જેવો રીવાજ નથી ત્યાં અસહાયતાની સિદ્ધિ
બહુ વિદ્યમ હોય છે. જે માણસ કેવલ દામ પગે ચાલે તે અસહાય
થઈ ગમે તે કુમારો બન્યે કે આત્મદત્તા કરે. આમ કરતાં તેને અટકા-
વનાર કોઈ હોતું નથી. તે પણ એ રીતે તેના અંતઃકરણને કેલ પણ રીતે
સદાપ આપણો સંભવ બતાવીને, તેમ દુરાચરણથી પાછા હજારમાં તેને

નિરપૃહા, વિવેક બુદ્ધિ, નિલોભ, સમતા, દૃઢતા, યગેરે સર્વ મહાન્ ગુણો હોવાનું જોઈએ. એમાંનો કોઈપણ એકાદ ગુણ ન હોય અથવા પ્રમાણમાં ઓછો હોય તો તે માણસ પ્રમાણિક હોઈ શકે નહિ પ્રમાણિક માણસને એવા દરેક ગુણની આવશ્યકતા છે.

પ્રમાણિકપણુ સર્વદા પકડી રહી બીજાને દુઃખ કરવું એ પણ વિચારવા જેવી વાત છે, છતાં અપ્રમાણિક થવાની બક્ષામણુ કરી શકાતી નથી. શેષ સાદી જેવા મહાન્ કવિનું પણ કહેવું એમ છે કે જે સર્વ બોલવાથી દુનિઆની સમાધાની તૂટી દેખાઈતપત્ર થતો હોય તેવું સત્ય ન કહેવું. એવું સાચ બોલવા ન બોલવાનો અખતીઆર આપણા હાથમાં છે. એવે સમયે-જે સત્ય હોય તે ન બોલતાં મુંગા રહીએ તો તેમાં જૂઠું બોલ્યા એમ કહેવાશે નહીં. વળી બીજી રીતે એતાં પણ એમ માલમ પડે છે કે એવે સમયે એકલા સત્ય પક્ષે બોલવા કરતાં બીજાને મહાન્ ગુણો મળીને થએલા પ્રમાણિક પક્ષે બોલવાથી હમેશાં સારો પરિણામ આવે છે. વળી જે સત્ય બોલવાથી ઇશ્વરનો હેતુ જે સમાધાની રાખી સલાહ સંપથી રહેવું તે જેવી તૂટે છે તે સત્ય શાનું? માટે તેવે પ્રસંગે યોગ્યરીતે વર્તી, સમાધાની જાળવવી એમ ખરું પ્રમાણિકપણુ છે.

આ ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે જે માણસમાં એકદુનું સત્યજ રહેલું હોય ને બીજા ગુણ ન હોય તે પ્રમાણિક કહેવાશે નહિ. કેટલાક દુરાચરણી માણસ પણ સાચા બોલા હોય છે. એ ઉપરથી તે પ્રમાણિક છે એમ કંઈ કહેવાશે નહિ. તેજ પ્રમાણે બીજા ગુણોવિગે પણ તમાસીએ તો માલમ પડશે કે સદરદુ બતાવેલા ગુણોમાંથી હરકાઈએક ગુણથી પરિપૂર્ણ માણસ હશે તો તે એકલાથી કરીને તે પ્રમાણિક થઈ શકશે નહિ. જો કોઈ માણસ અતિશય દયાળુ હશે તો કોઈ માણસને ઝુનાના પ્રમાણમાં શિક્ષા કરી શકાશે નહિ ને તેથી કરી જલાલુદ્દીન ખીસજીના જેવી અવસ્થા થશે. નીતિવાન હશે તો પોતાની આજ્ઞાસણુ સારી રાખશે પણ સગાવહાલાને ઓળખીતાને કે માયાવાળા માણસને તેનો હક નહીં છતાં પણ મોટા ફાયદો કરશે તો એથી પણ પ્રમાણિકપણાને રસ્તો ન જોવાનું કહેવાય. એવીજ રીતે બીજા દરેક ગુણને અકેકથી તોખો લેતાં પરિણામ ઉપર મુજબજ આવવાનું વળી એવા જાંબે ગુણો સાથે હોવાથી પણ પ્રમાણિકપણાની ખોટ વૂરી પડશે નહિ. તે ઉપરથી દુંધામાં એમજ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રમાણિકપણાને અંગેજ સર્વ મહાન્ ગુણો રહેલા છે. મતલબ કે પ્રમાણિક થવાને એવા સર્વ મહાન્ ગુણો સાધ્ય કરતા જોઈએ.

પ્રમાણિક માણુમ પ્રમાણિક્યપણું જાગનાને પોતાની જાતે મને એ-
ટુ તુમાન થતુ હશે તોપણુ ને મંદા કરશે પ્રાણિક્ય કાચકા તે પોતાના
કરના વચારે થે એ હશે ને તેમા ને તેનો હ- નામતો હશે તે તેને આપશે
આને માટે તાને નિદામિક દાખલો યુનેકોડરેટસને રતતર કરનાર મંદા
પ્રમાણિક ધારિ ઝનનો છે તે આજરથી તે અત યુની કેરો પ્રમાણિક્યપણું
આ રો છે તેના પ્રમાણિક્યપણુંને વીરે તેનુ નામ આ દુનિયામા જમાનાના
જમાના સુતી રહેશે જાજો જાખતો મદાન હગિશ્વર નિમે છે, હગિશ્વરની
છત્વીમા જે જે મોટા દેરદાર થએલા છે, તે તેના પ્રમાણિક્યપણુંને વીરે-
કે તેણે સત્તર જગતમા મરના પ્રમાણિક્યપણું વચારે જાગનાથી મંદા મ-
વેડયા છે ને તેજ પ્રમાણિક્યપણુંને વીરે તેનુ નામ હાન પશુ અમર માંજે છે

કોઈ માણુમ પ્રાણિક્યપણું નમ મરે અને તમે તેને પૂછો ત્યારે તે જુન
મરે તે ઉપરથી તે પ્રમાણિક નદિ મ્હેસાન કેમકે પ્રમાણિક માણુમ જીવ મરે
પશુ પ્રાણિક્ય કામ નહિન મરે જગતિ વિવેક સુદ્ધિ જૂનનાથી નેનાથી મેડુ થ
વાનો મહાન કે પશુ જગરે ખડ માનમ્ પડશે ત્યારે થએલા મમને મરે
ખેરા દીનયા પશ્ચાતાપ કરશે ને ઉશ્વરની કૃપા માનમે, ને દુનીયા એવી જા-
તનુ કામ કરનાનુ એને આ ને તે ન્યાયસુદ્ધિથી માગમાનો સ પૂર્ણ નિમાર
કરી જીવન પ્રમાણિક્ય માણુગોની નવાદ લઈ જીવનના વાજમી હકેનુ અવ-
લોકન ને તોનાન કરી તે હકેનો વાજ તેઓને વસા દેશે આ ઉપરથી રપદ
જાણશે કે જીવન જે જે હનુ સુણે છે તેમનો જ્યરદાર નીમાના માટે જાણ
કે અતર અવધશે જે કુ રતે લાવક કહેવા છે તેજ દુષ્ટ કેગાપાથી તે તે
સદ્યુષ્ટો માણુમ આચરી મરે છે જેમ કે દયાળુ માણુમ દોષ તો દર વૃત્તિ
કેગાયેતી તથ, મલનાદી દોષનો મલ્ય મદયુ કરનારી શક્તિ કેગાયેતી દોષ,
પરોપકારી દોષનો પરોપકારવૃત્તિ કેગાયેતી દોષ, વિચેરે પશુ પ્રમાણિક્ય મા-
ણુસના તો મન વાળી ને કર્મ તરુ કેગાયેના દોષકે કેમકે પ્રમાણિક્યપણું
આવસામા એ જુને ઉતે મ કરશે પડે છે એ નસુમાથી એક પશુ જાગમ
દોષ નો તે માણુસ પ્રમાણિક્ય દોઈ શકે નદિ જેઓ જીવન માણુસો ઉપર હુ-
દમ અવાવનારા છે જેવા કે માનાપ, મહેતાલ, ધર્મશુરઓ, ઉપરી અમ-
દારો, રાજાઓ, તેઓ તો આ ઉપરથી અવરથ સીખામણુ તેરોજ કે આપણા
કૃસ ઉપર પશુ માણુનોની જગી આચાર રાખે છે માટે તે કૃત્યો પશુપૂર્ણ
પ્રમાણિક્ય દોષા જોઈએ,

(અ રૂકો)

અંથાવસોકન.

૦. બૃહદ્વકાવ્ય દોહન ભાગ*—૨-૩. રા. રા. ઈન્દ્રારામે જે સ્તુત્ય પ્રયત્ન આદ્યોંછે તેને સર્વેવા ધન્યવાદ ધરેછે, અને એ ભાઈએ જે શ્રમ અને વ્યય કરી આપણી બાબાના ઉત્તમ અંથોને અન્નવાળામાં આપ્યાછે તેને પ્રત્યેક જ્ઞાતના ઉત્તેજનની વંરરછે. પ્રથમ આવા સંગ્રહ થવાનીજ ઘણી અપેક્ષા છે, જોકે તે જરાજર વિશુદ્ધ અને સરીક થાય તો બહુ ઇચ્છ્યા યોગ્યછે. આ સંગ્રહોમાં વિશુદ્ધિ અને દીક્ષા સંબંધે ઘણી સૂચનાઓ કરવા જેવીછે, પણ તે વાત હાલ બાજુપર રાખતાં બાઈ-ઈન્દ્રારાગના આ સંગ્રહ જોવાછે તેવા પણ વખાણવા યોગ્યછે, કોઈ વિદ્યાવ હવે એટલું કામ મુ.યે લે કે પ્રત્યેકકવિનાં બધાં કાવ્ય જુદાં કાંઠે ને તેની જોયાર પ્રતિ મેળવી બધા પદ સરખાવી એક વિશુદ્ધતા નક્કી કરે તથા ઉપર સારી પેઠે વિવેચન, આધ્યાત્મિકરત્વે, ચોક્ષેત્વે બાબા ને ખુબી ચાચકોને સદજનમાં સમજતાં અડચણ ન પડે, તથા ઉત્તમ વાચનનો શોખ પણ જલદીથી ફેલાવે પામે.

બાળશિક્ષણ અને ભાઈ બેહેનનું હેતુ†—આ ક્ષત્રમાં કેળવણીમાં નીતિનું શિક્ષણ આપવા માટે સરકાર તેમજ કેટલાક લોકો તૈયાર થઈ જાય છે પણ વિચારવાનું આવશ્યક છે કે નીતિની કેળવણી કાંઈ વાણુપી બણાતી નથી. એના ઉપદેશ તો વાર્તાદારા, કથાદારા, સામાન્ય શિક્ષણ પદ્ધતિદારા અને સર્વેથી શ્રેષ્ઠ તાદૃશ દૃષ્ટાન્તદારા આપી શકાય. આવો સિદ્ધાન્ત હોવાથી નીતિનો ઉપદેશ અમુક વાતોનાં દૃષ્ટાન્તથી પણ સગજનવવાનો પ્રયત્ન ધણે આંશે સ્તુતિપાત્ર અને ઉપયુક્ત ગણાય. આ પુરતકનો હેતુ તેજછે, અને તેથી તેને અમે સર્વે રીતે પસંદ કરીએ છીએ. બાબા તથા વિચાર પણ એક-દર સારાં છે.

જીવનમર્યાદા બાજુ રસેશયદ્રવ્ય પ્રજ્ઞીત આ ઐતિહાસિક કથાનું બાબાન્તર કરીને રા. નારાયણ હેમચંદ્રે ગૂજરાતી બાબાના વાર્તાસંગ્રહમાં ઘણો અમલ્ય ઉમેરો કર્યો. એ કથાનો ઈતિહાસ સિવાજી સંબંધમાં

* સંગ્રહ કરી પ્રકટકરનાર રા. ઇન્દ્રારામ સૂર્યરામ દેસાઈ, કીમત

૨-૩ પ્રત્યેક બાગની.

† રચનાર વૈદ્ય મહીધર પુરષોત્તમ મુંબઈ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૦-૦

‡ બાબાન્તર કર્તા શ્રી નારાયણ હેમચંદ્ર.

છે. અને તેનાં પરાક્રમ, સાથેના તેના લક્ષ્મીની તેના ઉપરની દૃઢપ્રીતિ, તથા એક તરુણ્યાવાનું તેના એક લગ્ન સાથે સંપત્તિ વિપત્તિ સર્વે સમયે એકરૂપ રહેલું પ્રેમદર્શન, એ બધાં ચિરંતને આકર્ષે તેવાં છે. કથાને વાંચતાં દેશપ્રીતિ, પ્રામાણિકતા, ઈલાદિ અનેક લાગનો ઉદય થવા ઉપરાંત શુદ્ધ પ્રેમનો વિચાર જોઈ અંતરને આપૂર્વ આનંદ થાય છે. ભાષાન્તરની ભાષા પણ સારી છે. અને મંથ સર્વે વાંચકાની લાક્ષણિક દરવા યોગ્ય છે.

મુદ્રારાક્ષસ:—પ્રખ્યાત કવિ ત્રિશાબદત્ત સ્વેચ્છા આ નાટક બહુ રીતે નિર્લક્ષ્ય છે. એ નાટકનું વસ્તુ એવું ઐતિહાસિક છે કે તે નન્દવંશનો ઉન્નત્તર યજ્ઞ મોર્ચવંશની આપના થયાનું ચિત્ર છે. બીજાં પ્રખ્યાત નાટકોની જેમ એમાં કૃત્તિમાદિ સંવિધાનપોષક રસ નથી, એટલે એક રીતે બીજાં નાટકની પંક્તિમાં એને મૂકાય એવું નથી. છતાં સંવિધાનમાત્રું અને પ્રાચીન નિરૂપણ માટે એ નાટક કાંઈ રીતે ઉતરે તેવું નથી, કચિત્ નમુનાવાચક પણ પડે તેમ છે. એવું કરતુ પ્રખ્યાત શુભાષ્ટકની બૃહદ્દામામાંથી લીધેલું છે.

આ નાટકનું ભાષાન્તર આગળ ભાવનગરમાં કાંઈએ કરેલું છે, પણ તેના કરતાં રા. કેશવજાતનું ભાષાન્તર અગત્યે સર્વથા ઉત્તમ લાગે છે. રા. કેશવજાત આ કામમાટે ઘણા કારણથી યોગ્ય છે. પોતે સારા સંસ્કૃતજ્ઞ હોવા ઉપરાંત, રસજ્ઞ છે, તેમ પ્રાકૃત અને રચનાવાના જ્ઞાનમાં સપ્રમાણ રીતે નિપુણ છે. એમની કૃતિ પણ એમની યોગ્યતાને અનુરૂપ થઈ છે. એમણે ભાષાન્તરને જેમ બને તેમ સરલ કરવામાટે બહુ કાળજી રાખી છે, ને એમણે હેતુથી મૂલના છંદોને પણ ગુજરાતી શ્લોક ઉપર આણવા પ્રયાસ કર્યો છે. આટલું જ નથી પણ સંસ્કૃત પાઠને જે ચાર પ્રતોથી વિશુદ્ધ કરી જે સંદિગ્ધ સ્થલો છે તે તે સ્થલે અભિલેખપુરઃપુર સમાધાન યોગ્ય તેવા પાઠ નિર્ધાર્યા છે. આટલે અંતે પંક્તિ તેલંગના અંગરેજી ટીકાવાળા પુસ્તક કરતાં પણ આ પુસ્તક વધારે ઉપયોગી છે. મૂળ નાટકમાં જે એ ચાર બહુ સંદિગ્ધ સ્થલ છે તેના અર્થપરત્વે થયેલ ગતજેદ રહે તથાપિ રા. કેશવજાતની સર્ગતિ સપ્રમાણ અને સુસ્થિત છે. કવિચરિત તથા સ્પષ્ટાર્થ માટે કરેલી ટીકા વગેરેથી મંથને ભાષાન્તરકર્તાએ બહુ સારો સેવાગ્ય છે. કાંઈ પ્રસંગે બનશે તો પુનરાવસોકન વખતે આ મંથ ઉપર વિસ્તારથી વિચાર કરીશું.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આચાર્યોને પ્રશ્નની અરુણા:—આ અરુણી એક પ્રત અમારા તરફ મોકલતાં મંડલીએ એમ માગણી કરી છે કે તે પિ-
યેનો અમારો અભિપ્રાય અમારે સ્પષ્ટ જણાવે. જે પ્રશ્નો પૂછેલા છે તેના
દ્વિતર આપવાનું કામ અમારું નથી કેમકે અમે વૈષ્ણવસંપ્રદાય કે કોઈ સં-
પ્રદાયના અભિગાની નથી. જે સત્ય હોય તેજ ગમે ત્યાંથી પણ લેવું એ ઉત્ત-
મોત્તમ માર્ગ છે. પણ તેને અમુક આકારવાળું કરી તેનાપર હાથ મારવા
માટે તેનો ધાટ ધડાગાની જરૂર નથી. તત્ત્વ શોધક મંડલીએ જે કામ કર્યું છે
તે અત્યંત રતુનિ પાત્ર છે એમ કોણ નદિ કહે ? આપણા દેશની ખરાબી ય-
વાર્માં મુખ્ય કારણ ધર્મજયતા છે. ને તે ધર્મ જયતાની જવાબદારીનો ગહોટો
જાણી, આચાર્યોને માથે છે. વલ્લભાચંપ્રદાય માટે પ્રશ્ન કરવા કરતાં લંગમગ
મંદાપ્રદાય માટે સંકષ્ણો કરવાનો આ સમય છે. છતાં પુષ્ટિમાર્ગમાં એ-
વધી ગરજ છે, ને ને ધારવાપ્રમાણે પાછળના આચાર્યોએ વધારી
દીધેલું છે, કે તેના ઉપરથી એક વખત સ્થિરતાથી વિચાર કરનારની શક્તિ
હી જાય, એ મનનો સિદ્ધાન્ત અદ્વૈત જેવા અપવા અદ્વૈતજ છે, છતાં તેમાં
જે સેવા, ભાવ, હયાદિનો વિસ્તાર છે. તથા હેવટ મોક્ષનો પણ પ્રકાર છે
ને તે અદ્વૈતથી ઉત્પત્તજ છે. આવો મૂલગાંધીજી વિરોધ છે, તે પછી તેનાં
પત્રશાખા પુષ્પાદિમાં એથી અધિક વિરોધ હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. સર્વ
ધર્મોભિલાષુકોને ઈચ્છાર્થ જેવું છે કે આચાર્યો આ મંડલીના પ્રશ્નોમાંના—જે
મુખ્ય પ્રશ્નો છે તેનો—પ્રત્તિસર કરશે, ને તે પ્રત્તિસર કરશે એમ નદિ,
પણ ખરું સમાધાન કરશે.

‘આ સિવાય તારા વિજળી કટ નિવારણ નાટક, પિમાન, દસકુંભાર
ચરિત (સાં ઈચ્છારામે પ્રકટ કરેલું) વારસ વર્ષનું નિઃકાનિક દર્શન (સા. મન-
મોહનદાસ દયાળદાસે કરેલું કર્મજ આડકોટના એ વિષયના એક બાળાનું
બાળાન્તર) પૌરાણિક આખ્યાયિકા ગદ્યિ દેવેન્દ્રનાથ દાકુરનો ઉપદાર, વિ-
ભાવતી માળી, એટલા યંચે ઉપદાર સાથે માન્ય રાખી તેમના કર્તાને દિ-
વસોત્તર અધિક પ્રવર્તવા આશિષોદ્ધર્ષિએથી.

દયારામ કૃત કાવ્ય સંમદ, કાવ્ય પ્રવાહર, દિન્દ અને શિરેનિમા,
નીતિ વ્યાવહારિક ધર્મ, બાદ વસ્તુની સાથે માનવ પ્રકૃતિના સંબંધ, ન-
ગવર્ધન, ખુદ દેવ ચરિત, જટિલ પ્રાણપદ્ય બધ, કુસુમાવલિ એટલા યંચે ઉ-
પર વધાવદાસ વિવેચન આપવું બાકી છે.

જે પ્રનાગદ તાવવિરમક સમા તરફથી.

સુબોધ સંગ્રહ.

(યોડીજ પ્રતો બાકી રહી છે)

ઈશ્વરસ્મિત, નીતિ, પ્રીતિ તથા સંસાર સુધારા સંબંધી અનેક ઉપયુક્ત અને ગુનોરજક વિષયોપર રચેલી કવિતાનું આ પુસ્તક ધણી જુજ મુદતમાં બહુસો પ્રસાર પામ્યુંકે ને હવે તેની યોડી નકલો બાકી છે. ગાટે જોઈએ તે પણ ત્રણથી કિંમતરે બાં ઉપરાંત પાંચેજ ર.)-કહ્વાનજી ધર્મસિંહ બહાદુર-કોટ એપાવાડી જ્ઞા. રૂ. મુંબઈ એ સરનામેથી મોકલી મંગાવી લેવી.

સંવત્ ૧૯૪૬ ની

પ્રેક્ષક " નિત્ય નોંધ "

અથવા

ગૂજરાતી ડાયરી.

નિત્યનું આકેક પાત્ર કોરું. મધ્યજે શ. માસ, વાર, તિથિ ધડી યજ સાથે તથા નક્ષત્ર, સૂર્યના ઉદય તથા અસ્તની કલાક મિનિટ અંગ્રેજી તારીખ, ઉપરાંત પર્વ, ઉત્સવ તેજેવાર વગેરેની નોંધ. ટપાલ, તાર, કાળની હામત વગેરે ઉપયોગી બીના બાંધણી કપડાની ગજાત.

કીંમત આતા ૪ પોસ્ટજ સાથે.

આ નોંધ બુક મુંબઈ તેમજ ગૂજરાતના સર્વ જાણીતા બુકમેકરો પાંચે મળશે. વિશેષ જોઈએ તેમજો મુંબઈ " પુસ્તક પ્રસારક મંડળી "ના મેનેજરને લખવું આગર મળવું

આર્યસમુદય.

રચનાર.

પંડિત શ્રીગદ્દલાલજી ધનશ્યામજી.

સં. ૧૯૪૫ ના કાર્તિક માસના ગૂજરાતી અંકમાં નીચે પ્રમાણે વિષયો છે:—

૧. પ્રજા પ્રાર્થના.

૪. જુહાપ્રસાર.

૨. વર્ષારંભ.

૫. રસિકવલ્લભ.

૩. નવું વર્ષ.

૬. સમસ્તોદી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

વિજ્ઞાપના.

લખ્યાણ—આ પત્રને માટે સર્વેએ છુટથી કરવું—એવી અમારી અસહયીજ પ્રાર્થના છે; પણ તે કોઈ પણ માસની તા. ૧૦ મી પહેલાં આવશે નોન તે પછીના માસમાં લખેલ પદ્ધતિ કશે. લખ્યાણ તથા પત્ર, ચોપાનિયાં વગેરે સંબંધી વ્યવહાર પ્રિય વંદના તંત્રી-નડિયાદ, એ સરનામે રાખવો. પત્રના લવાજમ તથા વ્યવસ્થા બાબત અમને લખવું. “મળેલું” એમ લખ્યાવિનાના જોટલા વિષયો આ પત્રમાં આવ્યા છે કે આવેછે તેનો કોપીરાષ્ટ્ર તંત્રીનો છે, માટે તે છાપવા છાપવાનો કોઈને હક નથી.

લવાજમ પોસ્ટની દીકરીથી વાળવામાં આવે તો તે દીકરી માત્ર ના આનાવાળીજ હોવી જોઈએ. દર રૂપીએ એક દીકરી વરાવવી પણ વાગવા સુકવું નહિ. વળી પૂહોય મંગાવનારે ના આનો વધારે વાળવો.

જાહેરખબરનો લાવ—એક વખત આખા પાનાના રૂ. ૩). ૧ પાનાના રૂ. ૨). ૧ પાનું અથવા બે ધંચ જગાનો રૂ. ૧. દરેક લીટીના રૂ. ૦)જ લાંબી સુદતમાટે ઉધક લાવ ઠરાવવામાં આવશે. તા. ૨૦ મી પહેલાં જે જાહેરખબર નહિ મળે તે તે પછીના માસમાં જગા હશે તોજ આણી રાકાશે—નહિ તો તે પછીનામાં આવશે.

સુબંધ—પુસ્તક પ્રસારક મંડળી.

કાગકાદેવી.

રામદાસ કારીદાસ મોદી.

વ્યવસ્થાપક.

પ્રિય વાંચનાર,

આ પત્રનું પસુ વર્ષ ગયા મામથી શીડ થયું છે અને
ધારીએ હીએ તેમ—ને આહુદ ગદી આ સુન કામમાં દરો
છો તેવી મદદ કરવા ગળ હો તો તેનું સનાજમ ને માને
કે ૧-૩-૦ (ટપાલ ખર્ચ સુદ્ધાં) છે ને કૃપા કરી વેળાચર
મોકલવા ગોઠવણ કરજો,

વર્ષની શીડ આતયોન નચો આહુદ થયાડે અને લખેના
જાતી સુદત લેખની પૂરી થઈ છે તેમને સત્ક્રુ વિજમિ
છે તેમ વર્ષની વચગાગે થએલા આહુદાએ પેલપોતાની
સુદત પૂરી વએ સનાજમ ગવેળા વાળી દેના અવશ્ય કૃપા કરવી.

ના ૧૨ પદ કાળકાદેવી, સુખ	}	રામદાસ દાશીદાસ મોદો.
		સેક્ટરી પુસ્તકપ્રનાન્ક મહાળી "વ્યવસ્થાપક" પ્રિય વદ.

છપાઈ જણાવ પડી છે

અતઃપુરની ગમણીએ અથવા જનાનાની ખીખી
સ પૂર્ણ વાર્તા.

કોમલ ૧૧૩ કપિયા

દેખાલ ૧૬૨ આતા

કાલગ પુરેવ એમ હી કૃત

દુષ્ટિમન્દાણ

કોમલ ૮ આતા

દા ૧૧ આતા

દુષ્ટિમન્દાણ પ્રમત્ત મહાગોળી ૨૦૦.

श्रीभक्तभवनगीता

(सप्तमोऽध्यायः)

॥ अर्जुन उवाच ॥

‘सौम्यं योगमन्त्रया प्रोक्तं’ सान्धेन मनुसूदन ।
तस्याह न प्राप्स्यामि चञ्चलन्नास्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥
चञ्चलं हि मनः कृत्वा प्रमाथि प्रलयदृढम् ।
तस्याह निम्नं मन्ये वायोरिव सुदुष्परम् ॥ ३४ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चरम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥
अनयनामना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
यस्यामना तु यानां शक्त्योऽयानुभवास्त ॥ ३६ ॥

પ્રિય વાંચનાર,

આ પત્રનું પચીસ વર્ષ ગયા માસથી શીર થયું છે અને
ધાનીએ છીએ તેમ—તે આહક મંદી આ શુભ કામમાં કળે
છે તેની મદદ કરના રાજી હો તો તેનું લના / મ જે માત્ર
રૂ ૧-૩-૦ (દપાલ ખર્ચ સુદ્ધા) છે તે કૃપા કરી વેગામ
મોકલવા ગોઠનારુ કૃષો,

વર્ષની શીરઆતથી જ નેચો આહક થયા છે અને ભરવા
નવાજ મતો સુદત જમતી પૂર્ગે થઈ છે તેમને સદગ્ધુ વિજમિ
છે તેમ નર્ષની વચગાળે થએલા આહકાએ પેતપેતાની
સુદત પૂર્ગે થએ નવાજમ સવેળા વાળી દેના અનશ્ય કૃપા કરના

ત ૧૨ પા. પ્રજાકાદિવી,
સુખ

} રામદાસ કાશીદાસ મોતો,
સેક્ટરી પુસ્તકપ્રમારક મંડળી
"વ્યવસ્થાપક" પ્રિય વદા.

છપાઈ બહાર પડી છે

અ તઃપુરની રમણીઓ અથવા જનાનાની બીબી

સ પૂર્ણ વાર્તા

દપાલખર્ચ રૂ આના

મિત્રહ અર્થાત્ અગ્નિનો કા પ્રમાણિ, બચત્, અને દૃઢ, છે, તેમ ચલ
 જોઈએ ચંચલ છે એવા શંકા નથી. તેનાથી યોગ સિદ્ધ થવાનો નથી.
 યદપિ આમ છે તથાપિ જો અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનો આદર કરે તો એના વિ-
 મતો પણ જન્મ-કરી, યોગ સારી સકાય અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય વચ્ચે
 “અને” એવા અવ્યય છે તેનાથી કરીને એ હિમયગ્રામનનો સમુચ્ચય ઈષ્ટ
 છે એમ સમજવું. એ જે વાચન એકત્ર આદરવાથી હે કૌન્તેય-કુન્તાના
 પુત્ર, મારા સળથી ને તેથી આયોગ માર્ગ મુચવી પરમઆનંદે પહોંચાડવા
 યોગ્ય-ચિત્ત પકડાય છે, અર્થાત્ સ્થિર થઈ, વૃત્તિ શુન્ય બને છે આ સ્નો-
 દમા પૂર્વાર્થથી એમ સૂચવ્યું છે કે હઠથી કરીને ઈશ્વર સંભવનો નથી, તથા
 ઉત્તરાર્થથી એમ સૂચવ્યું છે કે ક્રમથી એટલે રાત્રયોગની રીતિથી સંભાવે છે.
 હઠનિશ્ચય તે એવો કે ઈન્દ્રિયાને દમનાથી મનપણ દમાશે તથા સ્થિર થશે
 એમ જાણી બાહ્ય સાધનોમા પ્રવૃત્ત થવું તથા ઇન્દ્રિયવિરોધ આદરવો આ વે
 પ્રવાન સર્વથા નિષ્ફળ છે, કેમકે એનાથી ઈષ્ટમિદિ થતી નથી પણ જો
 મનોનિશ્ચય માધ્યો હોય, તો પછી આજ કોઈ પ્રયાસની જરૂર રહે નહિ ને
 ક્રમેક્રમે મનોનિશ્ચય સિદ્ધ થઈ સમાધિ લાભ થાય, શીવસિદ્ધે ક્રમનિશ્ચય
 આ પ્રમાણે બોધ્યો છે ઉપનિષ્વોપવિશ્વૈય ચિત્તજૈન મુહુર્મુહુઃ । નગવ્યતેમતો
 જેતુવિનાયુક્તિમનિન્દિતામ્ ॥ અહ્કુશનવિનામત્તોયધાદુષ્ટમતઙ્ગજઃ । અ-
 ધ્યામવિચાધિગમઃ સાનુસઙ્ગમપ્નચ ॥ વાસનાસંપ્રતિયાગ પ્રાણસ્પન્દનિ-
 રોધન । એતાસ્તાયુક્તયઃ પુષ્ટાઃ સન્તિ ચિત્ત જયે કિલ ॥ સતીષ્વેનાસુપુ-
 ક્તિપુષ્ટઠાન્નિપમયન્તિયે । ચેતસ્નેદીપમુસુજ્ય યિનિમ્મન્તિતમોજ્જનૈઃ ॥ ચિત્તને
 સ્વભાવ જ્વલનનાર ગમે તેટલા પ્રજ્વલ આન્દરે પણ વિશુદ્ધ યુક્તિના જ્ઞાનવિના
 અર્થ દુષ્ટ અને મહોન્ગત હાથી જેડુ ચિત્ત નરા થઈ શકે નહિ એનો મુખ્ય
 ઉપાય તો અધ્યાત્મવિદ્યા વિના બીજો નથી. એનો અપરોક્ષાનુભવ ચતોર્થ
 આત્માતિરિક્ત વસ્તુભાવનું મિથ્યાત્વ મિદ્ધ થતા, ચિત્તને કે ઈષ્ટુ આત્માનિ-
 રિપ્ત રિપ્ત રહે નહિ એટલે ચિત્ત રત્ન જ રાખી વરણે રિમૂનનત્ આય પશુ
 જન્મને એ વિદ્યાનો બોધ ન સમજવો હોય કે ન સ્મરણમાં રહેતો હોય તે
 મણે સાધુ સમાગમ કરવો એ પણ એક ઉપાય છે ચતુર્થાધ્યાયમાં કહ્યા છે
 તેના તત્ત્વવેત્તાનો સમાગમ પણ અધ્યાત્મવિદ્યાના પરિશીનન ઉપરાત રાખવો
 કે જોથી પુન પુન સમ્પાર દૃઢ થઈ અપરોક્ષાનુભવ ક્ષે કદાપિ વિદ્યા
 મહાદેવી અહંભાવે ચલી નોમ કરવે અસમર્થ હોય તો નેણે વિદ્યાપરિશીનન

ઉપરાંત વાસના ક્ષયને માટે પ્રયત્ન કરવો, અને વાસનાપણુ બહુ પ્રયત્ન
 તો પ્રાણમરોધન અર્થાત્ પ્રાણાયામ ગુરુત્તરમાં આચરવો કે જેથી ધીમે ધીમે
 વાસના માત્ર લય પામે. પ્રાણની અતિ સાથેજ વાસનાનો સંબંધ છે મારે
 તેને મેલવાથી વાસનાપણુ ક્ષીણ થાય છે. આને રિતેક કરતા અધ્યાત્મવિદ્યા કે
 પરાંત એજ મુખ્ય ઉપાય સમજાય છે, પ્રાણાયામ માટે અભ્યાસ, અને વાસનાક્ષય
 માટે વૈરાગ્ય. આ ઉભયે ઉપાય શ્રી ભગવાને કહારે, કહ્યા છે કે "અ-
 બ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી" ચિત્ત પકડાય છે. અર્જુનને એથી આગળ
 કહે છે કે તત્વાભ્યાસ કરતાં પ્રારબ્ધજોગ પાવવતર હાથ નો પશુ પ્રપ-
 ત્તવાનથી સર્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે, શ્રીવરિષ્ઠે કહ્યું છે કે. સર્વમેવેહાહિસદાસ-
 સારેરદુનન્દનસમ્યક્પ્રયુક્તાત્સર્વેણપૌરુષાન્સમગ્રાપ્યતે ॥ આમ છે એટલે જે
 અસપતાત્મા અર્થ તુ પચાર્થ રીતે યત એટલે નિમૃદીત નથી આત્મા અર્થાત્
 અંતઃકરણ અથવા ચિત્ત જેનું નેનાથી યોગ કદાપિ પમાતો નથી, તેને,
 યોગ દુષ્પ્રાપ એટલે આત્મત દુ.એ પણ પ્રાપ્ત થતો અશક્ય જેવો છે પણ જેનું
 ચિત્ત પરમ એટલે નિમૃદીત છે તેનાથી તો ઉપાયો વડે કરીને યોગ સંપન્ન
 શકાય છે. ઉપાય તે જોગ કે જે આગળ કહ્યા છે તે જે આવે પણ પુરુષ
 પ્રયત્નરૂપ અંગેજ કહી દીધા છે વળી આ અંગે પુરુષપ્રયત્ન અને પ્રાર-
 બ્ધના વિરોધની તકરાર આવશે ને પુત્રેય ને અવકાશ નથી એમ સંકા ઉ-
 ઠશે. એ સંકા કેવલ અવાગતવ નથી એમ એકવાર કહી ગયા છીએ તે
 સમાધાન પણ કયું છે તથાપિ દિદ્માન રમરણ કરાવીએ છીએ કે પ્રારબ્ધ
 છે તે મનદ્વા અદૃષ્ટ છે તેને દૃષ્ટ કરવા માટે દૃષ્ટી એટલે પુરુષપ્રયત્નની
 અપેક્ષા છે, મારું યદપિ પ્રારબ્ધમાન સર્વનો સમાવેશ છે તથાપિ તે પ્રાર-
 બ્ધમાથી કર્તૃત્વાદિભિમાન ટળી જાય એટલો પુરુષનો અવકાશ રહ્યો અને
 મતાર્થ છે. જાનીને નિસમદલ કરવા યોગ શુદ્ધ તત્ત્વ તો એજ છે કે પુરુષ
 અને પ્રારબ્ધ જે પુરુષ નથી, કેવલ અહંતા મમતાનો સાગ એજ ર-
 હય સિદ્ધ છે.

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

प्राप्य पुण्यकृतोत्तोकानुपित्वा शान्धतीः ममाः ।

शुचीना श्रीमता गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एताद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभने पौरुषदेहिकम् ।

यत्तते च ततो भूयः संसिद्धीं कुरनन्दन ॥ ४३ ॥

पूर्वाभ्यामेव तेनैव चिपने ह्यत्रगोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य गच्छद्रक्षातिमर्तते ॥ ४४ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिंछित् ।

अनेकजन्ममसिद्धस्ततोयाति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मनोऽधिकः ।

कार्भिम्यथाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

योगिनामपि भर्षा महतेनानराभवा ।

अद्वैतान् भजने सो मां मे युक्ततमो मनः ॥ ४७ ॥

आक्षेपार्थः—आशुन पृष्ठे—(३७) अक्षरान् आपति केन गत गे-

गरी अनि यत्तुं हेतु, ते योगमिदं न पामना हेतुं यत्तुं यत्तुं अनिने पदोऽपि
छेत् (३८) हेतुं विनाश योऽसौ विनाशनी हेतुं नाश नयि पामना ३
(३९) हेतुं मदायाहे । ते अप्रतिष्ठित् अने अक्षरार्थेना सिद्ध हेतुं (३९)
हेतुं । आठवो गांश संशय अशेष छेदनात् तगेत्तुं हेतुं तगाशरिना आ
संशयनो छेदनात् घटतो नथी श्रीभगवान् उहे छेत् (४०) हेतुं ! अथ के-
अमुत्र नेनो विनाश छेत् नहि केमके हेतुं ! केह पत्तुं दस्तान् करनार

દુઃખિને પામતો નથી. (૪૧) પુણ્યે કરી પ્રાપ્ત કરેલા લોકમાં જઈ, ચિરકાલે
પરતી, ચોગચાટ (જે છે તે) શુભિ અને શીમાનને ઘેર જન્મે છે. (૪૨) અયત્ન
ધીમાન ચોગિનાન જુલને વિષે જુલવાને છે; આ વિશ્વમાં એમ દુર્લભ છે કે
આવે જન્મ થાય. (૪૩) સાં પૌર્વદેદિક બુદ્ધિયોગ પામે છે, ને તે પછી પુન-
રપિ સિદ્ધિમાટે છે કુરુનદન ! પ્રયત્ન કરે છે. (૪૪) તે અવસા છતો પુ-
પૂર્વના તેજ અભ્યાસને લીધે જન્માય છે; ચોગનો જિજ્ઞાસુ પણ સમ-
ક્ષમને અનિવર્તે છે. (૪૫) પ્રયત્ને કરીને યત્ન કરતો ચોગી શુદ્ધ કિન્નિય થતા
અનેક જન્મે સિદ્ધ થઈ પરમતિને પામે છે. (૪૬) તપસ્વી કરતો ચોગે
અધિક છે, માની કરતાં પણ ચોગી અધિક છે, કર્મથી પણ ચોગી અધિક છે.
માટે દે અર્ચુન ! ચોગી યા. (૪૭) સર્વે ચોગીમાં પણ મારામાંજ અન્ન-
સામા અર્પી જે અદાવાત મને બાળે છે તે યુક્તતમ મનાય છે.

વિવેચનઃ—અર્ચુને જે એક સંક્ર કરી હતી તેનું સમાધાન થયું ન-
ધારિ તેમાંથી જિહ્વા સંક્ર નથી પેદા થઈ કે મનોનિબદ્ધ એટલું કુપેર
કાવે છે કે એક જન્મમાં પણ પૂર્ણ થઈ શકે નહિ સારે એવો પ્રયાસ જ્ઞા-
નંબા છતાં મરણ નીપજે તો તેજ પુરુષની શી ગતિ થાય ? અયત્નિ એટલે
સિદ્ધયતિ અયત્ના ચોગી ન થયો હોય પરંતુ તે યથા માટે પ્રયત્નયાત્ન હોય
તેવો; કેવલ ચોગી નહિ તે અયત્નિ એમ અર્થ ન કરવો. એવો ચોગાબ્યાસીને
પણ કેવલ સદન અભ્યાસ કરનારો નહિ પણ શ્રદ્ધાવાન, આવે જે ચોગી
હોય તે ચોગ કરતો હોય તથાપિ પ્રારબ્ધવશાત્ તેનું પિત્ત નિર્વૃત્તિ ન
થઈ શકતાં, ચોગી જન્મ હોય ને એમ પ્રયત્ન કરતાં છતાં સંપૂર્ણ ચોગી
થઈ ન શકાયું હોય, ને એવીજ દસામાં મરણ થાય—આ અંશ અત્રે અર્પ-
દાર છે તે યગદી કેવો—તો તેની શી ગતિ થાય ? એવો પુરુષ ઉગ્રાપ કિ-
બદ્ધ છે. ઉગ્રાપ તે કર્મમાર્ગથી પામી શકાય તે પિતૃયાન જે સ્વર્ગમાં લઈ
જાય છે; ને માની પામી શકાય તે દેવયાન જે બ્રહ્મ, અનુભવાયે છે. એ
વે. કર્મમાર્ગ મૂકી રહી જાન પરાયણ થતા છતાં જ્ઞાનના ફલને પામેલા નહિ
માટે ઉગ્રાપિજાટ. જેમ એક મેઘમાંથી ફૂટી પડેલા અજનો કદા પીત્ત
મેઘમાં ગળી ન અવેશ હોય તે પૂર્વે જ વાપુથી તજ્જાલજ્જલ કિન્ન ગિલ થઈ
નાશ પામે, તેમ એક મૂર્ખ મૂર્ખ જીવનમાં દૈવ થયા પૂર્વે જ જન્મે દાસ થાય,
તેની જી ગતિ ! તેવો માખસ જુ પેલા અબ્બી પેટ નાશ નથી પામતો
પામવાન જાણી. કેમકે તે અશ્વનિહિત એટલે એકે માર્ગમાં પ્રવિષ્ટ થા-
વે ૨૬૬ના પામ્યાપિનાવો છે, અને અજ્ઞમાર્ગ જે પરમ સમાપિ ૨૫ ચોગ
લોક તેને પણ પામ્યે નથી જિહ્વા તેમાં પણ વિમુદ્ધ છે. આ સંક્રમાંથી

સ્પષ્ટ જણાય છે કે કર્મ અને જ્ઞાન એ બે ભિન્ન વસ્તુ છે, અને કર્મ મૂકવાથી જ્ઞાનમાં જવાય છે. તથા જ્ઞાનથી મોક્ષ યાય છે. “ઉભયવિમુક્ત” એ સ્થાને સ્પષ્ટ જણાય છે કે જ્ઞાન કર્મ ભિન્ન છે; નહિ તો ભટ્ટ ધરાનો સંભાવન ન આવે જ્ઞાનને ન પહેલેથી તો કર્મનું ક્ષત પામવામાં બાધ રહેજ નહિ. આ સ્થાને વિવેક, જે મતવાળા કર્મ અને જ્ઞાન ઉભયની સરખી રીતેજ મોક્ષ માટે જરૂર બતાવી જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય સાધે છે તે મને નિરુત્તર કરવાને સંપૂર્ણ છે. આ વાત જિજ્ઞાસુને સ્વયંવા યોગ્ય જાણી સ્વયં છે. એ પ્રમાણે અર્જુન રોષ કરે છે, ને તેનું સમાધાન શ્રીપરબ્રહ્મ કૃષ્ણ નિર્ણયથી સંભવે તેમ નથી એમ પણ કહે છે. એ યજ્ઞનું સ-
માધાન શ્રીકૃષ્ણ કરે છે. એવા યોગપરાયણ મહાત્માનો નિનાસ કદાપિ થ-
તોજ નહીં, અતઃ એટલે આ દુનીયામાં તેમ અમુક એટલે સ્વર્ગાદિમાં ઉભા રીતો રિવાજ હોજ નહિ. તેને ઉભયવા લાગે છે—અર્થાત્
પણ તે કીર્તિ સુખાદિ પામે છે, ને સ્વર્ગથી પણ વધુમાયું શુભ જન્માદિ ૧
ભવિષ્યે મળે છે, ને ઉત્તરોત્તર વધને વધને મુક્ત યાય છે. એ જ નિયમ છે
કે કલ્યાણ કરનાર એટલે શાસ્ત્રોક્ત રસ્તે ચાલનાર કદાપિ પણ દુર્ગતિ પામતા
ન જાન એટલે બાપ એમ અર્થન પ્રીતિવાક્યથી બાલકને બોલાવીએ
કે ની ૧ શિષ્યવાને પુત્રવત પ્રેમારથ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ ખરે વિવેક
સમજાવે પ્રેમસાહન કરે છે. બ્રહ્માર્મમાં વર્તવાના પ્રયત્નનો એક અંશ
૧ સંયમ નિષ્ક્રમ જતો નથી. કિંબદુતા એ સંયમી વિચાર કયા હોય તો તે-
મજ ભટ્ટ પુણ્ય છે: જ્ઞાતે તેન સમસ્તત્યસલિલે સર્વાપિદત્તાવનિર્યજોનાંચકુતં
મહાલક્ષ્મીલોદયાધ્વમંપૂજિતા: । સંસારાચસમુવ્વૃતા: સ્વપિતરસ્ત્રેલોક્યપૂજ્યા
જ્યસૌયસ્યગ્રહવિચારણે ક્ષણમપિત્યૈર્મન:પ્રામુખ્યતઃ ॥ માટે તેનો શ્રેય પણ
નાશ થતો નથી; જેટલું કર્યું હોય તેટલો લાભ યાય છે, ને તેટલેથીજ પશુ
દુર્ગતિ આરબી ઉતરેતર આગમ્ય વધાય છે. એજ વાત સમજાવે છે. આવી
રીતે પ્રયત્ન કરને કરને દેહપાત યાય તે વખતની વાસના એ પ્રકારની હોઈ
શકે: યોગવાસના હોય, કે વિરાગવાસના હોય, જે યોગવાસના હોય તો કેરી

* તેણે સમસ્ત તીર્થનાં જલમાં સ્નાન કર્યું છે, તેણે જેટલી પૃથ્વી છે તે જમીનું દાન કર્યું છે, એક સડસ યજ્ઞ કર્યું છે. પ્રિયેષ દેવ માન પૂજ્યા છે તેણે સંસારથી પોતાના નિરુત્તર ઉદ્ધાર છે, ને તેજ ત્રિલોક ને પણ પૂજ્ય છે—કે જેનું મન એક ક્ષણપણ અભિચારમાં સ્થિર થયું છે,

અતિ થાય તે એકતાગીમમાં સ્થોકમાં કહેહે, ને વૈગેય વાસના હોય તો કેવી
 થાય તે તે પત્નીનામાં કહેહે શ્રી નિધારણ સ્વામીએ પણ દર્શના નવમ પ્ર
 દરણમાં પણ આ સ્થોકનો વિવેક કરી બતાવતા એવેજ તરસાયે કહેતો કે
 'એને મલ્લમ કરીને પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્વું હોય તેને અનુદ્યમ, મસયોકમાંના કાઠએક
 સોકમાં તે પાંખી પ્રથમ તો ન્તય છે,' ને ત્યાં પેલાના પુણનો વિભોગ કશે
 પત્ની ફરી કમ સોકમાં જન્મ પામેછે, લોગના સગાતા પ્રાણહયથી જે જન્મ થાય
 છે તે કાષ્ઠ અને શુભિ એટલે શુદ્ધ અને શ્રી પાંચ પરમ ધર્મનામાં મદાગમ્ય
 ઘેર જન્મ થાયછે. અને જો વૈરાગ્ય બાવના પ્રથમ હોય તો કાષ્ઠ અને છુ-
 દિવાન્દ એટલે શ્રદ્ધા વૈરાગ્યદિ મપત્ત એસ ગોળી ॥ કુવમાં જિવતા થાયકે
 આસ જન્મ થવો એજ દુર્લભ છે આસ એટલે ગોળીના કુવમાં જન્મ થવો
 એમજ નહિ પણ શુદ્ધ શ્રીગાત્રો ઘેર થવો તે પણ, મુકમલે ઉત્તમથાપણ પૂરે
 સંસ્કાર પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ કમે કરી 'મોક્ષમતિ' થવાનો પ્રયત્ન સંજા છે. તેવે ડેકાણે
 શ્રીગાત્રને કે ગોળીને ઘેર, જન્મ પામી પૈર્વદિક એટલે પૂર્વના દેહમાં કરેલા
 પ્રયત્નો થયેલી જુદીનો સંસ્કાર તેને પુનઃ ઉત્થ પામેછે, ને તે જુદીથી પુનરગિ, શ્રી
 ગસિક્કિ માટે, અધુર હોય ત્યાંથી ફરી સેઈ એસે છે, ને વધે છે. તુનિવાધ્યાયમાં
 ગોળી સમ જુગિકા સમજાવેલી છે તેમાં ચતુર્થ જુગિકા તો છેક મુક્તગીજ છે, પણ
 તે પૂર્વની જે ત્રણ જુગિકા કેવલ સાધનારૂપ છે તેને જોઈશને આ બધો વિવેક છે, અ-
 ત્ય જુગિકા ગોળી તો છે કે રહે પણ મુક્ત છે, તો વિદેહ થાય ત્યારે પરમમુક્ત
 હોયજ, પણ જે ત્રણ જુગિકા તે પૂર્વની છે તે વિગે નો આગિયાર છે, ને તેને
 આરજ કહેવું છે કે તેમાંની જે જુગિકા ત્રણ જે મરણ પામે તે જુગિકાથી
 પુનઃ આગમ થવા જેમે જુદી મોગ ખીન, વાસનાતુદ્યમ જન્મમાં પા-
 મે છે. પૂર્વો જે તેજ આજ્ઞામ આર્થેત્ પૂર્વ જન્મમાં કરેનો જે યોગાભ્યાસ
 તેજ આજ્ઞાસથી તે પુરુષ આંતર હોય એમ એવાય છે; નેને આંતર અને
 વગર ઈચ્છેલી પણ પ્રથમ વાચના યોગમાર્ગ તરફ ઉત્થ પામેછે, ને તે તુરત
 અનેક ભોગરંગમાંથી પણ રિગગ તરફ ત્રણ મોગમાર્ગમાં પેસે છે. એ માર્ગે
 એકવાર જવાનું દ્યમ પણ એવું મદાન છે કે જે મારગિસાસુત હોય અ-
 થોત્ કેવલ પ્રથમ જુગિકાના ઉપાન્તે ચરેલા હોય ને પણ અન્ય જન્મમાં
 સમ્પ્રજા અર્થેત્ કમેપ્રતિપાદક વેદવાણી નેને અતિવર્તે છે એટલે તેની
 પેલી તર જાય છે, અર્થેત્ રાગમ્ય યજ્ઞ પરમગોશ અનુભવે છે-ત્યારે માત્ર
 જિજ્ઞાસુને ॥ આ થાય છે, તો જે પીછ કે તીછ જુગિકાએ પહેલી દેહ

૧ લોકાદિ જાસરમાં આટલું જુઓ મિદ્ધાનાર પ્રકરણ ૬ મહાભીમાંના દર્શન.

તણ ગમે હોય તેને તો પરમમોક્ષવાસ અન્યત્રને સદગ જમે એમાં શુ
આશ્ચર્ય! આ રમનનો વિવેક પણ અપદ્મ રીતે જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયનો નિષેધ
મુચવે છે; કેમકે જિજ્ઞાસુ છેને પણ “શબ્દ ધ્વજને અનિવરે છે” એમ લ-
ખ્યું છે; ને વચમાં કર્માદિ સામગ્રીના સાધનમાં પડે છે એમ કમ જતાઓ
નથી. ધીરામાનુજે પોતાના આખ્યામાં એન અર્થ કહે છે કે “જિજ્ઞાસુ
છેને પણ દેહત્યાગી ગમેસો પુન તેજ જિજ્ઞાસા પ્રાપ્ત કરી કર્માદિ આચરી
વધતો ચાલે છે”-આનો અર્થ કોઈ રીતે પણ ગીતામુખના મુખોથી કહે મવી
શકતો નથી; ને જ્ઞાન કર્મનો સમુચ્ચય એની રીતે કંઈપણ મિલ્લ કરવો એ
જરા પણ સરસતાવાળું કે વિગદ પણ નથી. આમ અર્થસંગતિ ત્રિચારતા
ને યોગ ઈષ્ટ છે તેને હવે આગળ સમજાવે છે. આવા એકાદ જે જન્મથીજ
યોગ સિદ્ધ થઈ જતો નથી. નથીજ થતો એમ નથી, પણ જેના મિત્તને
નિષ્કામ થવાનું બનતું નથી. ને જેનું ચિત્ત વિદ્વિષ્મ રહે છે, તેને જ્ઞો નથી. છતાં
તેજાને પણ ઉત્તરોત્તર સાગ થતે થતે અનેક જન્મે પણ પ્રયત્ન ચાલુ હોય
તો, મિદ્ધિ મળ્યાપિના રહેતી નથી. નિર્વર પ્રયત્ન કર્યો કરે, ને તેમાં પણ
અનિશ્ચય તથા ધીરજથી ધીમેધીમે આગમ ચાલે, પણ કદી કદાગે નહિ,
તો અનેક જન્મે, જ્યારે જ્ઞાનોદયને પ્રતિબંધ કરનાર ને કિંદિગ્ય એટલે મ-
લિન વામના તેનો ક્ષય થાય, ને અંતર શુદ્ધ થઈ જૂતિચલ્ય બને, ત્યારે મિદ્ધિ
એટલે નિર્વિકલ્પ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. એ અપરોક્ષ સાક્ષાત્કારરૂપ યોગનિ
અયત્ન મોક્ષ છે. આ પ્રમાણે યોગના આધન, રીતિ, કમ ક્ષય આદિ યથાર્થ
સમજાવી, હવે એ યોગની પ્રસાસ કરે છે, ને એમ અધ્યાય સમાપ્ત કરતાં
ઉત્તર અધ્યાય પદ્મની શ્રુતિ કરે છે. જે યોગીની પ્રશંસા અત્રે કરી છે તે
યોગી કોણ? વાચકારે લક્ષમાં મળતું કે આ આખા અધ્યાયમાં જે યોગી-
યોગી-એમ કહે છે તે નહિ પ્રાણ પામ કરનારો, કે નહિ મિદ્ધિન બનાવ-
નારો, કે નહિ કોઈ નેનિધિવિ આદિ ક્રિયા કરનારો કોઈ નહિ પણ માત્ર
નિર્વિકલ્પ સમાધિવધ એકાકાર આત્મમય સર્વ અનુભવનારો જે જતીશમાં
મોક્ષમાં સમજાવેલો છે તેજ. એવો યોગી છે તે, તપસવી એટલે કુચ્છ આદિ-
મણાદિ મતોપવાસાદિ કરનારના કરતા પણ અધિક છે, જ્ઞાની એટલે પરોક્ષ
જ્ઞાનીને, તથા જે અપરોક્ષ જ્ઞાની છતાં પણ મનોવાસા વાસનાદાય આદિ
સંપૂર્ણ સાધી ગયા નથી એવા માત્ર મેધજ્ઞાન પર્યંત પહોંચેલા જ્ઞાનીને, એ
ઉક્ત કરતા પણ યોગી એટલે નિ રોધ વાસના બીજ ક્ષીણ કરી નિર્વિકલ્પ
અસંપ્રગાતમાં સ્થિર થયેલા યોગી અધિક છે, તેમ કમે માત્ર જો નિષ્ઠો મ-
દોમદિ કમે કરનારથી તો અધિક છે. માટે મર્વના તત્ત્વને જે યોગ તેને

સાધનારો, હું અર્જુનનું માં, એજ શ્રી જાગવાને પરમ મુમુક્ષુ અર્જુનને તેમજ સર્વને બોધ કરી માર્ગે જતાવ્યોછે. 'યોગીમાં' પણ મહાયોગી એજ છે કે જે નિરતર પોતાનો આત્મા એટલે ચિત્ત મારામા અર્પી અનેજ લગ્નછે. એટલે કે ચિત્તને મારા એટલે જાત મર્મ-અર્થાત્ શક્તિ શૂન્ય કરી-જે સર્વજ એક રસતા અનુભવેછે, ને પરમ અદ્વાયી એમ આત્મરસ હોઇ મને અર્થાત્ જ્ઞાને લગ્નછે, તે રૂપ છે, તે યુક્તતમ એટલે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠયોગી છે. આ રમ્યો પણ શ્રી રામાનુજે પોતાના બાબ્બમા " સર્વયોગીમા" એનો અર્થ એનો લીધો છે કે જેટલા જેટલા યોગી મળ્યાલા છે તેમના એક યોગ નહિ, પણ તે બધાથી પણ જુદો અને ઉત્તમ યોગી તેજ કે " જે મારામાં એટલે વસુદેવ-પુત્ર કૃષ્ણ મૂર્તિમાં આત્મ્ય લાવે લીધે છે," આવો અર્થ કેવલ સ્વમતનો દુરામહથીજ કરેલો છે એમ સ્પષ્ટ સમજાવ્ય છે, કેમકે યોગી એટલે બીજીરામા જ્ઞોકમા જતાવ્યો છે તેવા યોગીની પ્રસંગમા પ્રસંગમા દેશકલાવચ્છિન્ન જાગવદ્મૂર્તિનો વિષયજ ક્યાથી સંજ્ઞા ?

આ પ્રમાણે યોગનું રહસ્ય સમજાવી આ છ.અધ્યાયનું પદ્મ સમાપ્ત કરતાં ત્વષ્ટવાચ્ય હવનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ શ્રી જાગવાને સ્પષ્ટ કરી દીધું છે. હવેના છ અધ્યાયમાં ત્વષ્ટવાચ્ય જાગવત્સ્વરૂપનો વિવેક આવશે; તેને માટે જે ભક્તિયોગ જતાવવાનો છે, તેની ભૂમિકા પણ ૪૭ મા શ્લોકથી કરી મૂકી છે.

૧ રાહસ્ય :—આ અધ્યાય આખો રહસ્યરૂપ છે. ચતુર્થાધ્યાયને અંતે તથા સિદ્ધાન્તસાધનું જે રચય આ અધ્યાયમા જતાવ્યું છે ત્યાં જે લોક તથા જનમાં મંત્રધે વિવેક જતાવ્યોછે તેજ વારતત્વ રહસ્યછે. આ અધ્યાય માં-કેવલ યોગપ્રક્રિયાનોજ બોધ છે ને તે પ્રતિજ્ઞાને મુમુક્ષુરૂપે અર્જુનમાત્ર પામી અદલ્ય કરવાનો છે હું, માર્ગ, મારામા, ઇલાદિ શ્રીકૃષ્ણ વાક્યને પણ કેવલ પ્રજ્ઞાપરેલ્લે અદલવા. આગવિવેક દર્શાવી રહસ્ય સદજમા સ્પષ્ટ થાયછે. યોગ રહસ્યની સારામાં સારી કુચી એટલીજ છે કે પિંડ અને જ્ઞાણકનું ઝીંચ સમજવા પ્રયત્ન કરવો, ને તે ઝીંચ જે રીતે સંધાય ને મોર્ગે લેવો એવું ઠાંઠકાવવેચન સિદ્ધાન્તમારે પ્રકરણ ૬ મા તથા પ્રાણવિનિમયમા કરેલું છે. તદ્વધિક માટે એક જુદાજ રાંધની અપેક્ષા છે માટે અત્રેન્દિગમાત્ર મુચવી નિસ્તારભયથી આટકું ઉચિત છે.

इति श्रीमद्भगवद्गीता सुपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे कृष्णार्जुन-
नर्षवादे आत्मसंयमयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ગુણાબસિંહ.

(નવમું પાત્રે-૩૩ થી-)

એટલી વાત થતા પછી ગુણાબસિંહ અધિક વિમાદ પૂર્ણ અને આનંદ
જણાતા લાગ્યો. એના મોઝાંથી જે ટાળતી વાતો નીકળતી હતી તે કરતા
વધારે અગત્યની કે આનંદ જીભ યદ્યપે ગમે તેવા ગંગત કુનારાએ પણ
બારંગ દાખવા હશે. સાતમા દર ખરે નજરનદીથી બંધાવા હોય એમ
એના ઉપર કુંગાન થઈ ગયા, હતા, ઉમનન પોતે પણ એના ઉપર જ મોહી
મથો હતો, લાલચ પણ એ અમરથી મુક્ત ન હતો. વધારે વિષયુક્ત મ-
દિનનુ પાત્ર મદમદારી ગયો ત્યારે ગુણાબસિંહ જે વાળી વધો હતો તેથી
વધુપિ ઉમરાનો છત્ર ગભરાઈ ગયો હતો, તથાપિ જેમ જેમ ગુણાબસિંહ ન-
ધારે ખીનતો ગયો તેમ તેમ એને પોતે પ્રયોજેલા વિષની નિશિર અમર
થી જોઈ આનંદ થતો ગયો. દારવાજા આનુષ્ઠની, પણ કોઈને લાંબા
ન હતુ કે કોરો લેવાયો એક પછી એક બંદા જેમ નજરનદીથી ઘેરાઈ
ગયા હોય તેમ હજા પડી ગયા, માત્ર ગુણાબસિંહજ એક એકને માથે ચઢે
તેવા તથાક તે વાતો ઠોકતોજ આવ્યો. એના સમ્મોલે પણ હવે તો ખરા
બીછી મેતા હોય એમ એકચિત્ત થઈ, એના વલ્લુઆરના ધવજાઈ
હોયો શ્વાસ લઈ એકદિ થઈ રહ્યો ! આમ છતાં એના ટાંગતો મરે,
કેવો શુદ્ધ હતો ! કેવો કરોડ હતો ! ત્યાં બરાબેવા દાડડીઆની-જ દરદાડી,
અને તેમની જીભી જે નિર્જેવ દાવનાની બનેલી હોય છે તેની મસ્કરીઓ-
થીજ બરેતો હતો ! આમને આમ રાત પડી, દીવાનખાનામાં અધકારતો
પટ છનાવા લાગ્યો, પણ કોઈ દાનતું ન હતું- મીઝગાની બહુ લાગી ચાતી,
ગંગતનો રસ-જરણાજી ઉશે થયો નહિ એવામાં રસ-આકાશમાં ચંદનો
પ્રકાશ વિસ્તર્યો, અને બહારના ભોગખાના પુષ્પટક્ષ અને દુસરા ઉતર રહેલી
રંગે રમવા લાગ્યો. એ પ્રસંગે ગુણાબસિંહ બોલ્યો.

“ મિત્રો ! આપણા યદ્યમાન આમ ત્યાંથી ટાંગતા નથી એમ કહી શક
છું, તો એમની આ જીભસુરત વાંદોના આકર્ષણે નનયાઈ આપણે મેં ઘડી
વધારે લા બેસીએ તો હરકત નથી. કમ મેદરમાન ! તમારા રમવામાં મ-
વેવા પણ હશેજ હોય તો પુષ્પનામથી દ્વારેન્દિય આનંદ પામે તો એમાં
હલું અને રહેવું પણ રમમંસ લરાય. ”

“ વાહ, બહુ મજાની વાત ” ઉમરાને કહ્યું “ ખરામ ! માવન ધરદિ ”

આવેા ઠરાવ થતાની સાથેજ બેધા એકદમ ડહીને બાગમાં ગયા; ને એજ પ્રસંગે અસારસુધી ઠાંસેલા દારૂની અસર સૂર્યને એકાએક માલુમ પડી. લાલચોળ વદન, ઘેરાયલાં નયન, અને લથડતો પગે સર્વે બાગમાં આવ્યા. બાણે કે અત્યારસુધી સાચવેલા મૌનનો બદલો વાળવાનેજ હોય તેમ સર્વેની શ્રુતિ એકીવારે છુટી ગઈ; ને આખા બાગમાં ગરબડાટ, ઘોંચાટ; અને તેનાં કાનની ધ્રુમ મચી રહી. શાન્ત સુંદર રાત્રી અને તેના આશ્રયમાં કેવલ ઉત્કૃષ્ણ મત્તતા એ ઉત્તમનો વિરોધ બધાનક લાગતો હતો. એ બધી મંડલીમાં રાજકુમારના કુનનો વહીવંચો જે હાજર હતો તેતો ધણેજ આનંદમાં જણાતો હતો. તે સ્વભાવે આનંદી, બુદ્ધિએ તીક્ષ્ણ, અને પ્રતિક્ષાએ પ્રમાણિક હતો. આ ગરબડાટ મચ્યા પછી જે ખેડ થયો, અને જેની વાતથી આખા દીલ્હી શહેરમાં ખળભળાટ ધઈ ગયો, તે ખીના આ વહીવંચાએ જે લેખ પોતાના ચોપડામાં કરી રાખ્યો છે, તેને આધારે કહેવીજ હીક પડશે. તે લખે છે કે:—

“કદી પણ મારું લોહી આવું ઉત્કૃષ્ણ હોય. એમ મને સ્મરણ નથી. પંડ્યાની નીલાબેથી છૂરી મળતાં નાઠેલાં છેકરનાં ટોળા જેવા અમે હતા. છ કે સાત પગથીઆનીનીસરણી ઉતરીને બાગમાં જતાં એક એકના ઉપર પડતા હતા, ગમડી જતા હતા, ગમડાવી પાડતા હતા, ને એમાં પણ ફેટલાક ફસતા, ફેટલાક રડતા, ફેટલાક લડતા, ફેટલાક ગાળો દેતા. દારૂએ બાણે પ્રતિ મનુષ્યની શુભમાં શુભરતિ બહાર ખેંચી કાઢી હતી. ફેટલાક બુમો પાડતા હતા, ને લડતા હતા; ફેટલાક પ્રેમની વાતો કરતા હતા. ને રડતા હતા; જેને અમે આજે પર્યંત બુવા જેવા ધારતા હતા તેજ ધણામાં ધણા આનંદે ચઢેલા હતા; જેને નિરંતર અગેવ યંત્રીરતાવાળા ધારતા હતા તેજ ધણા ટેટાળોર જણાતા હતા. મને સ્મરણ છે કે આ ગધા તોફાનમાંથી પણ મારી દૃષ્ટિ બ્યારે શુભાવસિંહ ઉપર પડી ત્યારે તેની આકૃતિ મને નિરંતરના જેનીજ શાન્ત અને સર્વનો નિરંકાર કરતી હોય તેવી લાગી. અમારી મજાને આ રીતે આપમાન આપનાર બેડે કાંઈક બહાનું કાઢી લઢવાની પણ આડંબી પડંબી ઈચ્છા મને પેદા થઈ. મનેજ આમ લાગેલું એમ નહિ, પણ પાછળથી વાત કરતાં ધણાએ મને એવું એજ કહેલું છે કે એને જેવાથી અમારું લોહી વધારે ઉકાળે ચઢ્યું, ને પુરામિલજીને બદલે ચુસ્તો પેદા થઈ આવતો. એના ઠંડા સિંમતમાંજ કાંઈક એવું હતું કે જેથી ખીજને કાંઈક માનલેમ થયા જેવું લાગે ને લડરાની ઈચ્છા થાય. આ ક્ષણે ઉમરાવ અમારી પાસે આવ્યો. એના પગ પણ જમીન પર ટકતા ન હતા, એણે પણ ઠાંસવામાં બાણી રાખી ન હતી. એકદમ મારી

પાસે આવી એણે મારો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો ને મને એક બાજુએ તેડી મણી. એને યુક્તિસિદ્ધિનો પ્રેરપ્રેર એવ લાગેલો હતો, તેથી એના નેવેજ કાઢી કરવા પોતે જતો હતો, છતાં કાંઈ ઠેકાણે હતું નહિ. એણે દેટલાંક આમાં અવગણે મધમાં માર્યા પછી, દીક્ષી શહેરની ખુલસુરત અંગનાઓની વાત છેડી, અને મારી મરકરીઓ કરવા માંડી કે આ ગામનાં મુંદરે યુક્તિસિદ્ધિ તો અગેજ ગોમળીએ છીએ, તમે તું સમજો ! આથી મારા અભિમાનમાં મને 'જોણું' આવ્યું. અને મેં પણ એને એ આર ન કહેવાની વાતો સંભળાવી. મારે કબુલ કર્યું જોઈએ કે, ખીજી વખતે, હું તેમ ન કરત પણ એ વેળે તો મારા મિત્રજ એવો યર્થ મળ્યો હતો કે વા સાથે પણ વલવાનું મન થાય. ઉમરાવ મારી પાસેથી ખર્યો કે તુરત મેં યુક્તિસિદ્ધિને મારી પાસે દીધો.

“એણે કહ્યું ‘અમીર બોલેછે તે વાત, જોડી છે. જાણે બધી દેલવ અને બધી કાન્તિનો એનણેજ ઈજારો રાખ્યો હશે ! આપણે એને ખરે ખરો ખનાવીશું ?’

“મેં કહ્યું ‘કેવી રીતે’

“અલારેજ એના ધરમાં આ શહેરની પ્રખ્યાત કિતર કાન્તિનો સાર રમ્યા હાજર છે. આવખત તે કાંઈ ખુશીથી આહી આવેલી નથી, પણ તમે જે તેને માયાને મિત્રે અને લવરાવો. તો પછી તે તમારી જે મીડી વાતો સંભળતાં તમારીજ યાવ એમા શક નથી.’

“આ વાત મારે મને ઉતરી, તેથી હું તુરત ઉમરાવની તરફ દોડ્યો. ઉમરાવ તોશનીમાં તોશની રાણાની વચ્ચે હતો હતો. મેં મર્યાપને એકદમ બંધ પાડી લીધા ને મહોટેથી કહ્યું ‘વાહરે અમીર સાહેબ ! આતે રીત છે ! આવા નિર્માલ્ય માયનથી અમને ખુશી કરી પેલી રમાતું દિવ્ય ગીતામૃતનો આપ એકાન્તમોજ પીવાના હશે ?’ આ વાત સંભળતાની સાથે બધાએ શોર કરી મૂક્યો, અને અમીરે જે જવાબ આપવા વલ ક્યો તેમાંનું કાંઈકાન પડ્યું નહિ. જરા શાન્તિ યર્થ લાર નેણે કહ્યું ‘કદાપિ તમે કહોછો તેમ હું કરું તોપણ આ મંડલી જે અલારે નેટલી કુલીન તેટલીજ તોશની છે તેની સમીપ એ બાલ્ય હાજર કેમ યજ સકે ? તમે જવા એટલા તો કદાર છેજ કે સ્ત્રીપતિ બલાતારની તો મને સવાદ આપોજ નહિ, જોઈ આપણા મિત્ર ચંદના રિપતમ અમારા પૂજ્યનો અમારે. એટલું પણ જાન જુની ગણ છે કે મારા ઉપર બલાતાર કરના બેઠાં. આતું મંમળી માર’ લોકો તપી ઉઠ્યે ને મેં પણ આવેશમાંજ એવું ટાણું આણું કે ‘બલાતાર કરવાની બા-

જનમાં મારે આપ જેવા નામદારનોજ દાખલો છે એટલે કાંઈ દુશ્મન જોગવાઈ
જવું પડે તે નથી. ખુદ સહેર જલો છે કે રગા તમારા મહેલમાં ખુશીથી
આવી નથી. ને તે તમારા પ્રેમને ને પેશાને લાન મારે તેવી છે. એટલે
જે તમે તેને આદી લાવો તો તે તમારા જુવનની ફરીયાદ આ ઉદાર શૂદરોને
કરે ને તેઓ તેને મદાય કરે, માટેજ તમે પાછાં પગલાં બરોડો. આ પ્ર-
માણે સમગ્રમાંડણુ તેમાં સુખાનુસિદ્ધિ ધી હોમું કે 'જરી વાન છે, અમીર
પોતાના કેદને આદી લાવી શકે તેમ છેજ નહિ.' આવી જોવાજોડી ચતામાં
અમે જલે એટલા તરી ગયા કે પોતપોતાની તરવાર ઉપર દાય નાખવા
લાગ્યા. ને વાન વંચી પડી. અડધીમાંના અમીર ઉમરાવો પણ જેને જેમ
કાવે તેમ એક કે બીજાનો પક્ષ કરી ખુબો ખાડરા લાગ્યા. તરવારો જે આછ
અને જેવા હું મારી તરવાર લઇ ઉમરાવ મારો. ધમનો હતો તેવામાંજ સુખા-
નુસિદ્ધિ મારી તરવાર લઇ લઇ બીજા મારા દાયમાં મૂકી. અને ઉમરાવને
કહ્યું 'તમારો પ્રતિપક્ષી તમારા પ્રતિવાની તરવાર લઈને ઉભો છે. તમે તો
કાંઈ વહેગને મળકારતા નથી. બડા બડાદુર છો, પણ તમે આપણે જે શરત
કરી હતી તે પૂરી ગયાહે, માટે યાદ દેવરાવું છું.' આટલું સાંભળનાંજ ઉમ-
રાવના દોશ ઉડી ગયા, પણ તે વળી દમિત લાવી માગ ઉપર ધર્યો. પછી
જે મરગડ મચી તેમાં શું થયું તે મને યાદ નથી; અગે કેવા ધા કર્યા, શું થયું.
કેમ થયું, કાંઈ રમરણ નથી, માત્ર એટલુંજ સાંભરે છે કે જ્યારે શાન્તિ
થઇ ત્યારે મારા પગ આગળ ઉમરાવનું શગ લોહીમાં લદાવડ પડ્યું હતું. ને
ગુલાશનિંદ નીચો નમી તેના કાનમાં કાંઈ કહેતો હતો. એ જનાવળી જા-
ધાની કેદ ઉતરી ગઇ. ને સંજે આતિ શોક અને ગદ્યાતાપ કરતા વેરાઇ ગયો.
"જો પછી મેં સુખાનુસિદ્ધને જોયો નથી. હું તો એ જનાવળી દ-
હીકન કહેવા 'દરગારમા દોડી ગયો; અને યુદ્ધપ્રતાપ અમરરાજ મદારા-
વનો ઉપકાર માનું છું' કે તેમણે ગથાંજ વિચાર કરી મને ક્ષમા બેસી."

આ ઉપરથી વાચનારના સમગ્રજામાં જયો જ્ઞાનન્ત આવશે. સામા-
જીએ આ લોકાનમાં જાગ લીધો ન હતો, નેમ તેણે પાન પણ નિયમમર
કર્યું હતું. તેમાં યુદ્ધ કારણ માત્ર સુખાનુસિદ્ધની પારસાર ધીમેથી કરેલી
શિક્ષાજ દલી. જ્યારે એ જે જવા એ રયાનથી દીરાનખાનાનાં જઈ એક
લા પડ્યા ત્યારે લાગાજીએ પૂછ્યું "આ જનાવ તમે શી રીતે લતપી શક્યા
હતા? તમે જાને તો કાંઈ કર્યું નહિ?"

"જે સેનાની નિમ્ન મેળવે છે ને જાનેજ લડવો જોઈએ એમ નિ-
યમ નથી. પણ હવે મધ વાન ને જ્યા મનુષ્ય જંદે જવા દે. તારે ને

જાગારી ગુપ્ત વિદ્યાનો અપ હોય તો યજ્ઞનાતટ ઉપર જે ટેકરે લાવાનીનું મંદિર છે, તેવી પાસે મધ્યરાત્રીએ મળજે. મરુજી હોય તો ત્યાંજ તને ગુરુપણ બેંગા થશે. દાહતો જા—મારે હવે અહીં કામ છે. રમા હવે અહીંજ પુરાયવી છે.’

સાવાજી બતો હતો નેવામાં મુખ્ય ખવાસ જેને આપતે આપતે ગુ-
લાળમિંહે કાનમાં કાઢ કહ્યું હતું તે આવ્યો. ગુલાળસિંહે તેને કહ્યું “ભાઈ,
તારો ધણી હવે છે નહિ, તેમ તારા નવા ધણીને તારું કામ નથી કેમ કે
તે સદ્ગુણો ને ડાલો છે. તારે તારું સંભાળવાનું છે, હું તને જવા દઉં છું,
નહિ તો તે જે પેલો ત્રિશય દારૂ અને પાપો છે તે માટે હું તને અત્યારે મ-
રદન મરાતી શકું એમ છે. મજરાવાનું કારણ નથી. એ દારૂથી અને કાઢ
યવાનું નથી એટલુંજ કામ કર કે રમા જ્યાં હોય ત્યાં હવે અને લેઈ જા. તારે
તેનું કામ નથી, ને મારે તેની બહુ બરડર છે—ઉતાવળ કર. મારે જવું છે.”

મનમાં કાણુ જાણે હું જડગડનો ને ધૂંગનો ખવાસ અમળ થયો,
ને ગુલાળસિંહને રમા પાસે લેઈ ગયો. (અપૂર્ણ).

સદ્વૃત્તિ.

(મંબંધ પાને ૧૬ થી.)

લેઈ અને આત્મમંથનથી ખરી વીર્યવતા પ્રાપ્ત થાય છે. વિજયનું નિ-
દાન ધૈર્યવિના ખીણું કાઢ નથી, એટલા શારીરિક નહિ પણ સાર્વત્રિક વિ-
જયનું. બ્રહ્માક્રોધ મીઝાજ ગરમ હોય છે, પણ ગરમ મીઝાજ તે અરામ
મીઝાજ છે એમ નથી. તથાપિ જેમ મીઝાજ વધારે હોય તેમ આત્મસંયમની
વધારે અપેક્ષા. માણસો પોતાના દોષથી એટલી હાલિ નથી જોઈવતા કે જે-
ટલી તેઓ દોષ કર્યા પછીના પોતાના વર્તનથી જોગવે છે. તરુણ માણ-
સોમાં જેને હોય કે ગરમ મીઝાજ ક્રોધાગ્રાં આવે છે-તે એટલુંજ બતાવે
છે કે તેમનામાં અપકવ ઉત્સાહનો મહોટો સમુદ્ધ વેરાઈ ગહેરો છે અને
જો તેને વધાર્યે માર્ગે નિયમાયનો તે બહુ હવેચીની થઈ ગયે એમ છે એક
પ્રખ્યાત દેવ્ય વેપારીનો એસાજ નિયમ હતો કે જ્યારે એ કોઈ પુરુષને બહુ
ગરમ મીઝાજનો સાબળતો ત્યારે તુરત તેને પોતાની નોકરીમાં રાખતો.
અને તેને એક એકાન્ત એકાગ્રા એકલોજ કામે વજગાડતો. આમ ક્રવામા
તેનું એમ મત હતું કે જે પુરુષનામાં ધણો અપકવ ઉત્સાહ ભરેલો છે, ને

ગરમ મીઠાન રૂપે પરિવર્તિત છે, તે મધાચોગ્ય માર્ગ જડતાં તથા વિરુદ્ધ પ્રેરસાદનના અભાવે, સુમાર્ગે વળી બહુ ફસદાથી નીવડશે. વારંવાર તેમજ યત્ન. આશ્વકાએ તોફાન અને મીઠાપણમાં મરત રહેતાં બાળકો રદ-વચસ્ક થતાં ધણી હેડથીઆર, બુદ્ધિમાન, અને ઉદ્યમી નીકળે છે તેમાં પણ અપકવ ઉત્સાહને રસ્તો મળવા સિવાય બીજી વાત નથી. જે ઉત્કર્ષ કોઈપણ વેરત્તમાં સમાયશે હોય છે, તે કોઈને કોઈ રૂપે આવીર્ભાવ પામે છે, ને યથાર્થ ઉપયોગે આવતાં શુભ ફસદાથી નિવડે છે. એવો વિશ્વનોજ નિયમ છે. આખું યંત્રમાં રહેલો આખો યોગ્ય નિયમનથી ગતિરૂપ મહા ચમત્કાર અને ઉપ-યોગનો સાધનાર થઈ પડે છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે.

અનિયમિત અને અસંયત તીવ્રતા ઘણીવાર મદાઉ પણને રૂપે આવીર્ભાવ પામે છે, પણ તેજ તીવ્રતા સંયત થઈ સતી શુભોદ્દર્શન નીવડે છે. એવા પુરુષોને ધૈર્યની અતિ આવશ્યકતા છે. જેટલા જેટલા મહા પુરુષો થઈ ગયા છે તેમના ઘણાક બહુ ગરમ મીઠાનના જાણાયલા છે; પણ તેમનામાં જે સયમનું બળ હોય છે તેથીજ તેઓ વિજયી નીવળ્યા છે. કોમવેદ, વોસિંગટન, વેલિંગટન, ઈલાદિ પરદેશી ધીરો જેમ કૃતિએ બહુ આવેશ-વાળા તેમ સ્વભાવે બહુજ સંયત હોવાથી કીર્તિમન થયા છે. જ્યોત્સના, હાથના દીવાન રા. રા. હરિદાસ બાઈ જે અનેક ગુણગણાંકૃત હોઈ મર્મ શુ-ભશબ્દને દર્શાવતરૂપ થઈ પડ્યા છે તેમનામાં પણ એવાજ આવેશનો ગુણ છે, પણ તેજ તેમનામાં અતિ શુભ ગુણ સામગ્રીનો સ્વચ્છ છે, ને તેમનાં યોગ્ય આત્મસંયમથી કદીપણ હાનિ કરતાં થઈ શકતો નથી. તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે આવેશવાળી, ગરમ, તીવ્ર, કે ઉદમ મર્મે તે કહો, તેની પ્રકૃતિ એ કાંઈ દૂષણ નથી, વારંવાર એજ કોઈ મહા ઉપયોગિતા અને બુદ્ધિસ્ફુર્તિનું ચિન્હ છે, પણ તેની સાથે જો સયમ જામવત્તમ હોય તેજ તે લાભદાયી થાય છે. સંયમ એજ સર્વથા વિજયી છે.

સંયમવાનજ સ્વદ્વસંતોષી હોઈ સુખમય જીવિત અતિશયી ગાળી શકે છે, માણસનું સુખ અથવા દુઃખ તેના ગાડી ઘોડાથી, કુટુંબ પરિવારથી, અધિકાર ભંડાર કે ધરમા સામેલા દ્રવ્યથી, કે કાન્તિથી પ્રમિત થઈ શકતું નથી. તેના મનની ઈચ્છાથી થઈ શકે છે. જેટલી જેની ઈચ્છા તેટલું તેનું દુઃખ. ઘોડામાં ઘોડી ઇચ્છા એ મહાસુખ, અને કેવલ નિરાંચા તે પરમાનંદ. આવી રિયનિ થવી તે સંયમક્ષિના બનતું નથી. આત્માને કેવલ નિરાંચા-વત્ કરવો એ સંયમનુંજ રૂપાતર છે. સંયમને પ્રવર્તાવવામાં બુદ્ધિવડે સ્વ-લાભને ને આવેશને નિયમવાની અપેક્ષા છે. મન કર્મથી સંયમ સાચવવા

કેતા વાણીથી મયમ મખવાગા પાનુ જાહે વાણી રૂપુ કે, માન
સુવર્ગુ કે એમ એમ અમરેડ મહેવત કહેડે તે ખોડું નથી ચળીક પાણી
એવી હોયડે કે જે તગવાર કરતા પણ વવારે ઉડાને તીખા મા-કર્મી સંપડે,
તેમ ધણા માણસના ગોમારી તગવાની ધારાન વરમેડે માણસની વૃત્તિ
કેવીડે તેનું તેવી વાણી એ પણ એક ચિન્હડે યથા યથા મુઝવનિ વાક્યમાર્ગ
તથા તમા જાતિ કુલપ્રમાણમ્ પણ રહ્યના ઉદગાર સાથેજ વાણીની એ-
કતા રાખી વર્તનુ ચાો જ્યા બોલના કરતા માન મખાનુ ઉચિત હોય ત્યા મા
નમ રાખવુ ધણા પ્રસંગ એવા હોયડે કે જ્યા માનનુ એ મૂખાંધની
વિગ્ના હી યહ પડડે. વાણીએ જ્યા મોખ્ખા હોય ત્યા મા એ કડાંપયુ કે
સોસોમને કચુડે કે ડહા માણસનું મુખ તેના રહ્યગા હોયડે તે મૂખનું
રહ્ય તેના ગોમા હોયડે એક રમેશિય મહેવન છે કે દુમના પીઠાથી, સિ-
દના પગ ડગતા, વધારે હાનિ ધાયડે નેનજ માની આપણામા પણ
એક વાણીગાની વાન પ્રમિલડે, કે તેજે કેલીરીને દુમના ગોમાથી એમીસાના
દહા પાડી નાખ્યા દતા ધણા અનુભવી મદાસથો વારવાર એમ બોલના મા-
વાળાડે કે અમે મલીપણુ મૈન રહ્યા માટે પગતાળ ન હી, જો કે બોલ્યા માટે
પણીવાર પગતાળા દોરડશુ

એવા ધણા પ્રસંગ દે તે એવા જ પ્રસંગ આપેડે, કે અપારે
વાણીગાદિ ઉપરજો જ્યા તરુ દહ કા રે જ્યા વિશ્વ આપણુજ નથી
અસત્ય, અન્યાય કરના, રાધ્ય, ઈલાદિ દુરુસાનું દર્શનજ માણસને પ્રભાનન
કરના સર્વજુડે કોષપયુ પ્રકારનું સકુચિતપણુ કે નીચવ જોનાજ
મુરખાગવાગ મનુષ્ય મદનજ માની ઉરડે એક પ્રખ્યાત અને અનુભવી
વિદ્વાને કચુડે કે જોતે કેધ ન ચડતો હોય તેના માણસ સાથે હુ કચુ કામ
માડવાની હાંમત કરે નહિ. જેની શાન્ત મુખમુગ નીચે અનેક વચ્ચડી નક-
જોના તોફાનની જગ પથરાયની હોય તેમા ઉપરની શાન્તિના તેજે અગતર્થને
ફમાન રતા પ્રાણુજ જોય જે માણસ સત્યપરાયણ અને મદદતિનિષ્ઠ છે તે
જા વિચિત્ર વિશ્વમા એના અનેક પ્રસંગ દેમેડે કે જે વખત તેના વિચુદ્ધ
સત્ત્વને અપમાન લાગેડે, તેના કેમલ રહ્યગા અચાન ધાયડે, તે તેથી તેને
આતર આરેગ બદિરહ્યાદર્શાં આર્મિમન પામેડે જેને મમારમા છતા આમ
નુચી પણ તે પોતેજ તેના આચારમા દોષ નેધએ એ નિ સગપ છે, પણ
સકુચિતપણુ કે નીચત્વ જોઈ કેધ પામવાનો સ્વભાવ અસપત એકને
મનિમાન સદન ન કરે તોયો દોષો ન જોઇએ એટલી કામા અને ઉદારતા વિ-

વેપ્રીએ રાખતી નેહએ કે જેથી આપણા જેવી ટનિવાળા બીજા માન્યનો વ્યવહાર આપણે દુભાયાવિનાશ મદન કરી મળીએ. બીજાના દોષદોષ દર્શિત ત કરવી એ ઉત્તમ રસોએ. દોષ તરતુ સોચી નથી કે જે ને નેન્ય પછુ ન હોય ને સુમુખ પછુ ન હોય; તે કેવલ દોષને જ ગળી ક્ષેપ થાયતા ને આપણા કરતાં સુખપરાયણતા રાખી આનંદ સેવને આપણે એ સુખમેળે. પછુ એમ વ્યવહાર રાખવા માટે આપણી ટનિઓ ઉપર દોષ અમાધારજી સંયમ રાખવાની, ને તેને આધારે વધાન્યાય વૃત્તાં કરવાની પરિપૂર્ણ અપેક્ષા છે. (અપૂર્ણ)

પ્રમાણિકપણું.

(મળેલું.)

(તાખનાર એક સર્જારી.)

જે માણસમાં અદંભાવ એટલે મારાપણનો અનુચ્છ દ્વાપછે તે માણસની બીજાને ન્યાય બુદ્ધિપટે ઈનમાદ આપવાનોજ નહિ કેમકે બીજાના મોગ્યમોગ્ય દક રિચારતાં એનો અદંભાવ આડો આવવાનોજ માટે એનો અવચ્છ દોષએ મદન કરવોજ નહિ. અદંભાવ હકત સ્વાયં બુદ્ધિ દર્શાવે છે. એમાં પરમાયં બુદ્ધિ કાર્ષિ રહેલી નથી. એવી બુદ્ધિ તાખનાર માણસપર પરમેશ્વર દમેશ મુરસેજ રહે છે. કવચિત્ પૂરેના સચિતથીઆ જનમમાં એવી સ્વાયં બુદ્ધિના માણસે આ દુનિઆના ઉપવા દેખાવમાં સુખીઆ દેખાય છે; પછુ ઈશ્વર પામે તેઓનો છુટકો કદિ થવાનો નથી. પુરુષો કરતાં આપણા સ્ત્રીવર્ગમાં અદંભાવનો અવચ્છ કાંઈ જોહો જોવામાં આવે છે એમ નથી. પુરુષો કરતાં આપણાં -દ્રવ્ય ઈશ્વરે વધારે કામગીરી દયાજી કરેલાં છે. છતાં આપણે આના દુરુચો મદન કરીએ છીએ એ આપણું મોટું દુર્ભાગ્ય છે. જે આપણે સ્ત્રીવર્ગ પ્રમાણિક દોષએ તેા ગાકીનો જે પુરુષવર્ગ રજો તેપણુ પ્રમાણિકજ થાય છે કેમ કે પુરુષોની બાહ્યવસ્ત્રમાં તેમના કુમળા મગજપર સદચુચી કે દુરુચુચી કાષ પાકનાર આપણે સ્ત્રી વર્ગ છીએ. માટે પુરુષો કરતાં વધારે સદચુચી ચૂલી વધારે પ્રમાણિક આપણે સ્ત્રીવર્ગ થવું એ વધારે અગત્યનું છે.

સાચચુને સોબી સ્વભાવના માણસોથી પણ પ્રમાણિક થવાનું નથી. તેઓ જગે તેવી સાચચમાં ને સોબમાં લપટાઈ પોતાની બુદ્ધિનો અવચો

હાથોગ ઝે છે દે ૧૧૫ તો એવા માણસો છે કે પોતાને એ પાછો શાયદો
યતો દાય નો બીજા ૧૧૫ મો ઉપિયાના નુદ્રસા ૧૧૫ રજાર ગામ્માવિ ૧૧૫ પોત ની
મનવ્ય પામ્માવિ ૧૧૫ મનવ્યનુનુ મનવ્યનુ ૧૧૫ ૧૧૫ મનવ્યનુ ૧૧૫ મનવ્યનુ ૧૧૫ મનવ્યનુ ૧૧૫

યમાશ્રમ શ્રામા વિવેકમુદિતો ને ત્યાજ્ય મુદિતો ગારા ધારાનામાંથી
 વસાઈ ખાખ રહેતો કે ગાટે એ મને સપૂર્ણ રીતે ટેળીસવા જોઈએ મા-
 જીમમાં જો વિવેક મુદિત ન હોય તો ને જી ન જગતી પ્રાણીગોલી સરમ
 કહેવાશે નહીં વિવેકમુદિતો એ એક મીતે શુશ્રુષ્ણો ૧૫શે નર્ક મક્તિ કે
 હાને છીએ એ ૧૦ શુશ્રુષ્ણો લીધે માશ્રમે પોતાને સુધારી મીત પ્રાણી કરતા હ
 તમ પાપરીમા ખપસો મેટરતા મેગી કે જેગોમા આ શુશ્રુષ્ણો નેગો
 તો માજસ આગરે જગતી પશુ જોડા કે ૧૩નો આ શુશ્રુ (વિવેકમુદિત)
 આપણા સ્ત્રી મડગમા ૧૩૦૪ થોડો જોડામા આવે છે આપણુ દરેક કામ
 એનુ કે કે તેમા રિવકમુદિતો નારના ખર રો કે પાયમુર નોડા માત્ર
 દશી તો તે દશી મોનીતે શુ ૧૩શે પલુ વાર સ્ત્રીઓ એકી મળી દરો
 તો તે વહી પડાં હોને આ હપરની પુરો કરતા આપણમા વિવેકમુદિત
 કુની થોડી છે તે પ્રતલ જાગ્યા આવ કે હર વતી સુધી આપણમા
 વિવેકમુદિત વશીજ થોડી છે સાનુની ૧૫૫૫૫૫૫૫ જમા અંતે ૫શે ૧૦
 સમાવેશ થાય, ને રિવકમુદિતો જમ વિશેર ખખ કે તે તો આપણમા
 આવે ૧૩૫૫

અથા દુનિઆમા નમસ્કિં ૧૫૫ કેટલુ અમલનું છે તેથી વિચાર કર
રતા માનવ પડે છે કે જા દુનિઆ ॥ સર્વનીક નામાલિંગ હોય તો રાજ્ય ના
માધિગ, કેજલર, પોનીસ ॥ નિપાછ નગેરે રાને માટે જોઈએ અર્થ અમલ
દારો ને કારગે અપરાધીઓને શિક્ષા કરવા માટે પશુ ના સર્વ પ્રામા
લિંગ ત્યા અપરાધી કોણ ને શિક્ષા કરે યાય વળી સર્વ પ્રામાલિંગ હોઈ સર્વે
સર્વ ॥ ચોખ્ખુ હા પદેથી લઈ તેનો ઉપયોગ પોતા ॥ નામાલિંગ સુધિ ને કરે
તેમા રાજ્ય પ્રજા ૧૫૫ મા રચુ અર્થ હોઈ નો તેથી અમલપશુ નુ મંજૂર નહિ
કેમકે પશુ કોઈ હરમત કર્તા કે અયોગ રીને હા લઈ તેનાર મંજૂર નહિ
વેળી ચોખ્ખુ હોઈ ને કેનાર નુચ્યા ૧૫૫ મા મેકે જે મો ધીમ્મઓની મહાત
ઉપર મુજબન થનારે, તથા ૧૫૫ નામાલિંગ થનારી દેસા ॥ કહે મો ન્યા
રૂઠે ને ઉયોગ વધમે જોઈ ના પ્રસાદ ॥ ૧૫૫ નમાલે સ પતિ અને નુ રનો
વધારાઈ, પશુ હાતખાએ આળી પૂરી ॥ તો શુ પશુ એક ગામડા ૧૫૫ એક
ધ ॥ ૧૫૫ મા ચુસો પશુ નમલિંગ ૧૫૫ હોઈ રાજ્ય તો વડાને શિક્ષા આપાઈ
તો ૧૫૫ એક તો ૧૫૫ કે જેમ ને દેખના નમાલિંગ પશુ વડાને તેમ તે
દેસના હોઈ નવારે સુખી

એમ પ્રમાણિકપણું સર્વ સદ્ગુણોનું ને મુખનું સ્થાન છે. તેમ અપ્રમાણિકપણું સર્વ દુર્ગુણોને દુઃખનું સ્થાન છે. આપણી આર્થશૂનિના લોકોએ અપ્રમાણિક પણાથી એક યીજના હકો જેવા કે રાજ્યો કન્યાઓ પૈસાઓ છીનવી લેવા લડાઈઓ કરી તેથી ને દુઃખદ પરિણામ આવ્યું તે હાલ આપણે ભોગવવું પડે છે. કૌરવના અપ્રમાણિકપણાથી માંડવોને તેઓની સાથે કુરુક્ષેત્રની જે મહાભારત લડાઈ લડવી પડી તે બેશક ભારત વર્ષનું બેદાન મંગલ કરનાર નીવડી છે. હજારો મદાનકૂળના શરતીર રોગીઓ તે લડાઈમાં એવી દુઃખદાયક રીતે કપાઈ ગયા કે આપણી આર્થશૂનિ તદ્દન વાંજણી થઈ. તે વખતથી કવીતુગ બેઠો તે આનું નામ ખરા શરતિર ગયા ને જે ગમ્યા ગાંઠ્યા રહ્યા નેઓમા પણ અપ્રમાણિકપણાને લીધે કુમંપ બનેલો બેઠો પરદેશી લોકો અપ્રમાણિક રાજ્યવોળાથી ચડી આવ્યા ને આપણને તદ્દન ચીંધે હાલ કરી નાખ્યા. ઘણા ખરા દેશોમાં આવા ઘણા દાખલા બન્યા છે. પણ લંગાણ ચવાને લીધે અત્રે લખ્યા નથી, બહેનો, આપણામાં તેમજ દરેક માણસમાં પ્રમાણિકપણું આવ્યું નથી ત્યાંસુધી આપણે ખરા સદ્ગુણી છીએ એમ કહેવાયજ નહીં.

આ દુનિયામાં મનુષ્યારત્તાર ઈશ્વર કૃપાએ મળ્યો તેથીજ માણસ ગણાઈ સૂઝ્યા એ સમજવું એ ધણુંજ ભૂત ભરેલું છે. જ્યાં સુધી પ્રમાણિકપણાથી વર્તિ મનુષ્ય જાનિતુ યોગ્ય રીતે દિત કર્યું નથી અને પોતાના સંરક્ષનહારને સંતોષ્યો નથી ત્યાંસુધી મનુષ્ય જન્મ મળ્યું તું કાંઈપણ સાર્યક ગણાશે નહીં. પરમેશ્વરને ને આખી દુનિયાને ખુશી કરવાનો સાથી સહેલો મારું પ્રમાણિક પણાનો છે. પ્રમાણિકપણા મિત્રાં બીજો એકે મારું નથી. કે જેથી આલક આમુખિક મુખ મળી શકે. ત્યારે કહું છું કે પ્રમાણિક પણું પરબ્રહ્મને પવિત્ર પદે પહોંચાડે છે ગારે હે ગારી આવું બહેનો તમે સર્વ દુર્ગુણ તથા પ્રમાણિક ચવાને ગારે સદ્ગુણો બેળી આ ક્ષણભંગુર મનુષ્ય દેહનું સાર્યક કરો. ઈશ્વર આપણને આવા કામોમાં સદૈવ સંદાયકારી યાઓ. અરુ અને સર્વ બહેનો સાથે બોલો કે:-

દોંડો.

અનાતિ મારું ચડી રેવા સદા દૂર,
તરી જવા આ જવાબિધ કેરૂ પૂર;
પરબ્રહ્મ પદે પોચવા જરૂર,
પ્રમાણિક સર્વ યાઓ આણી શરૂ.

સુશોધ સંગ્રહ.

(પોલીસ પત્રો બાદી નહીં છે)

ઈશ્વર નમિ, નીતિ, પીતિ તથા મયાજ મુદ્રાગ મગરી અતિ ઉપયુક્ત
અને ગતિમંત્રક વિષયોપર રમેલી રસિયાનું આ પુસ્તક વાળી સુખ સુલભ
અભિજ્ઞ પ્રમાણ પામ્યું છે જે હવે તેની બોડી નક્કી ગાળી છે માટે જોઈએ તે
અંગે વધારી વિગત કે બાહ્યના પોટ્ટેરો) - કદાચ વર્ષસિદ્ધ બહાર-
કેટલે અંશવાદો તારવે છે એ સન્તાનેશી મોડો ગમતી લેરી.

સન ૧૮૪૬ ની

પ્રેક્ષક "નિત્ય મોન"

આગા

ગૂજરાતી, ધારી.

* ગિરાનું અર્થક પાત્ર માર. મયાજે ગૂ. માસ, માર, નિધિ ધરી પદ માથે,
તથા નમન, મૂલ્ય ૧૧ જેવ તથા ગરતરી કયાક ગિરિ બગલ તારીખ,
કપડાન માર, ઉમા તથા માર વગરની નોથ. ટપાન, તાર, કામતી કીમત વગેરે
ઉપયોગી બીજા બાહ્યી કપડાં ની મજબૂત

કીમત આના ૪ પોટ્ટેર સાથે.

આ મોન મુજબ સુગલ તેમજ સુગલતા મારી કાપીના મુકમે (ગે પાસે
માને રમે. જોઈએ તેમજ મુકમે "પુસ્તક પ્રમાણ માર" ના મેનેજર-
શન તથા અન્ય માર

આર્યમુદ્ય.

સન ૧૮૪૬

પંડિત શ્રીમદ્વાલજી મનશ્યામજી.

સ ૧૮૪૬ ના ૩ તિ. માસના ગુરુનોત્તી અકાગા મારે ૩ મારે વિષયો છે —

૧. પ્રશ્ન નવેના

૪. જુદાજુદા માર

૨. ગાંધી

૫. રસિયાન

૩. તથા વગેરે

૬. મજબૂત શ્રીમદ્વાલજીની

DIARY FOR 1890.

પ્રેક્ષક “ નિત્ય નોંધ ”

અથવા

ગુજરાતી ડાયરી.

નિત્યનું એકેક પાતુ કેડું. મયાળે મૂ ગામ વાંગ, અંગ્રજ નારીબ નિધિ વડી પળ માથે નગ નગ. સુનાઝંપ તથા અમનની કમોક મિનિટ દરગીન પર્વ, ઉસદ સેહેવાર મગકાગી ગ્લે મુપતનીમેટાઇ, મુળમળા ગેરા સાપડ જમા ચદલો, ટપાય તાગ. દામી કીમત વગેરેની નોંધ છે. મગાના ટેકાણા —

મુંગમ.

જેટાશમ મુકુંદજી તેલવાડી	બી 'જેરા' પેદા. કાળાદેવી
નાગાયણ ગોપાળ હુડીકગમવાડી	બાળકૃષ્ણ લક્ષ્મણ, વિઠ્ઠલવાડી
ગણી—કોટ તથા ઘેાઘીતલાવ	જમનાદાસ બનવાનદામ, ભુલેશ્વર
વી. અમ. વાલવેકુ કુંડ રામવાડી	શેરીઆદજી હોરમસજી રામવાડી
નકિયાદ—ન્યુ જૂડીપો.	સુરત—ચટાડું પ્રેમ.

અમદાવાદ—દાગદાસ ખેતી નાલની કપતી.

માગડી વેનારે ‘ પુસ્તકપ્રસારક મંડળી ’ ના મેનેજરને વખત
જે અ પત્રા ધરાકેને અર્ધી કીમતે આપવામા આવે કે માટે જો
દજો નમણે ટપાય ગર્વ સાવ બદી આના ગોમલી મંગાની સેરી

આર્થિકસમુદ્દય.

ચચનાર -

પંડિત શ્રીમદ્વાલજી ધનરપોમજી.

મ ૧૯૪૬ ના માગજાવે તથા પૌષ મંમના જૂનરાતી અંકમાં નીચે
પચાણે નિધયો છે —

૧ શ્રીપ્રયાગવર્ણન

૬. તત્તરદીપ નિયવ.

૨ શ્રીરમુનાર્ણવ

૭. અરનેદમાગન.

૩. મનુષ્ય દેવનું કળ

૮. રગિપ્રવક્ત.

૪. પંચામૃતિત પદ્યાર્જિ

૯. એમકીકી શ્રીમદ્દત્તમદ્ગીતા.

૫ હરિનામ ગદિમા.

श्रीभगवद्गीता.

(संख्य पात्रे ५० थी)

अध्याय ९.

श्रीभगवानुवाच

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युज्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यासि तच्छृणु ॥ १ ॥
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमपशिष्यते ॥ २ ॥
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनोबुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥
मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनंजय ।
अग्निं रसदीप्तं श्रेष्ठं सूक्ष्मं भाष्यमाणं बुध ॥ ७ ॥
रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्व वेदेषु शब्दः खे पौरुषं तृपु ॥ ८ ॥
पुष्पोगंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्व भूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

ધીર્જ માં સર્વભૂતાનાં વિદિ પાર્થ સનાતનમ્ ।

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામરિમ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥

ઘલં ઘલવતામસ્મિ કામરાગવિવર્જિતમ્ ।

ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્થમ્ ॥ ૧૧ ॥

યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાસ્તામસાથ્થ યે ।

મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ॥ ૧૨ ॥

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્માવૈરોભિઃ સર્વમિદં જગત્ ।

મોહિતં નામિજાનાતિ મામેવમજમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

દૈવી હોપા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેવ યે પ્રપચંતે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥ ૧૪ ॥

અક્ષરાર્થઃ—શ્રીભગવાન્ કહેછે:—(૧) હું પાર્થ ! મારામાં મન આ-
સક્ત કરી, મારો આશ્રય રાખી, યોગયોજનો, તું મને જોવો સમથ નિઃ-
સંશય જાણીશ તે સાંભળ. (૨) હું તને આ વિગ્નાનસહિત જ્ઞાન અર્પણ
કહું છું; જે જાણીને અત્ર અન્યત્ર ફરી માત્ર રહેશે નહિ. (૩) સહસ્રા-
બધિ મનુષ્યોમાંથી કોષકર્જ સિદ્ધિ માટે યત્ન કરેછે; યત્ન કરતા સિદ્ધમાંથી
(૫૫) કોષકર્જ મને તત્ત્વથી જાણેછે. (૪) ભૂમિ, આપ, અનન્ન, વાયુ,
ખ, મન, અને બુદ્ધિ પણ, તથા અહંકાર એ આટલી મારી ભિન્નપ્રકૃતિ અ-
ધ્યા છે. (૫) આ તો અપર, (૫૫) જેથી બીજી મારી પર પ્રકૃતિ સમજ,
જે અવશ્ય છે, ને જોનાથી હે મહાત્માહો ! આ જગત્ ધારણ થાયછે. (૬)
સર્વ ભૂત એમાંથીજ ઉત્પન્ન થાયછે એમ થકચ કર. હું આખા જગતનો
પ્રભવ તેમ પ્રલય છું. (૭) હે ધર્મજય ! મારાથી પર અત્ત કાંઈ નથી, આ
બધુ મારામાં પરીવાપ્યું છે, સુત્રમાં અભિગણવી પેઠે. (૮) હે કૌન્તેય હું
જલમાં રસ છું, શંશિસૂર્યની પ્રભા છું. સર્વ વેદમાં પ્રણય છું, આકાશમાં
શબ્દ, નરમાં પૌરુષ છું, (૯) વળી પૃથ્વીમાં પુણ્ય ગંધ છું, ને વિભાવસુતું
તેજ છું. સર્વ ભૂતનું અવન છું, ને તપનિઓનું તપ છું, (૧૦) હે પાર્થ !
મને સર્વ ભૂતનું સનાતન ખીજ જાણુ; બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિ છું, તેજસ્વિનું તેજ
છું, (૧૧) બ્રહ્માનનું કામરાગવિવર્જિત બ્રહ્મ છું, હે ભરતર્થમ ! ભૂતમાત્રમાં
ધર્માવિરુદ્ધ કામ છું, (૧૨) વળી પણ જે જે સાત્ત્વિકભાવ છે, કે જે જે
રાજસભાવ છે, તેમ તામસ છે, તે સર્વ મારાથીજ છે એમ જાણ, હું તેમ

નામાં નથી, તે આરામાં છે. (૧૩) આ આપ્તુ જગત્ આ ત્રિગુણમય જ્ઞા-
નથી મોહ પામેલું હોઈ. મને એ સર્વથી અજ્ઞ અને અવ્યય જાણતું નથી.
(૧૪) આ મારી ગુણગતી દેવી માયા દુસ્તય છે, જે મનેજ પ્રપન્ન થાય છે
તે એ માયાને તરે છે.

વિવેચન:—પ્રથમના છ અધ્યાયમાંથી અનેક યોગ સાધન પુરઃસર-
ત્વપદાર્થોનો વિવેક રૂપદ કરી હવે તત્ પદાર્થ સમજવવાને જીજ્ઞા છ અધ્યા-
યનો આરંભ કરે છે. તેમાં પણ પદાર્થમાયના છેલ્લા જ્ઞોકથી કહેલા મહામો-
હીનો અન્તરાત્મા કેવલ મદ્ભૂજ હોય એમ બતાવેલું છે, તેથી જગત્ રૂપ
કેલું હશે, તથા તેમાં અન્તરાત્મા કેમ પરોવાય છે, એ પ્રશ્નો સંકળ રૂપિ-
ત્વમાં છે. આ જે પ્રશ્ન લક્ષમાં રાખીને આ અધ્યાયનો આરંભ શ્રીમદ્ભગવાને
કર્યો છે. મારામાં, મને, ઇત્યાદિ પદ્ધતિ અર્થ કેવલ પરબ્રહ્મ પરત્વેજ ધારણ
કરવો. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હે અર્જુન કેવલ મારામાંજ આસક્ત એટલે સર્વ-
રીને લીન થયેલા ચિત્ત, તે કેવલ મારાજ આશ્રય કરીને એટલે કઈ માત્ર
માંથી આદંતારૂપ કર્તૃત્વ શ્રદ્ધિ કાઢી નાંખીને બ્યારે તું યોગયોજનના ગાંડીશ,
અર્થાત્ પદાર્થમાયમાં કહેલી રીતે યોગસેવા આદરીશ, ત્યારે તને મારા રૂપનું
જે જ્ઞાન થશે તે હું તને કહું છું. તે જ્ઞાન થશે તે કાંઈ ચોક્કસ બધું નહિ થાય
પણ સગમ અને કાંઈપણ સંદેહવિનાનું થશે. આત્મ જે જ્ઞાન તેજ અપ-
રોક્ષ જ્ઞાન, અપરા સાક્ષાત્કાર, અપરા નિર્વિકલ્પ સમાધિ. વિજ્ઞાન એટલે અપ-
રોક્ષ અનુભવ અને જ્ઞાન એટલે માત્ર પરોક્ષ જ્ઞાન. વિજ્ઞાન સકિત જ્ઞાન હું
તને અશ્રેય એટલે કાંઈપણ જાણી ન રહે તેથી રીતે સમજીશ, કે એ અનુ-
ભવના પછી અજ્ઞ એટલે આ વિશ્વમાં અન્યત્ માત્ર અજ્ઞ એટલે જાણવાનું તારે
કરીથી રહેશે નહિ. આત્મ વચન જાણે અપમાની શ્રુતિમાં કહેલા એક જ્ઞા-
નથી સર્વજ્ઞાનના પ્રસંગાનુસાર કહેલું છે, ને વેદાન્તશાસ્ત્રમાં જાણ્યું અને
અનુભવ્યું એ એકાર્થજ્ઞ ગણાય છે તેને અનુસરી પ્રયોગેલું છે. આમ
સ્મૃતિ વાક્યોથી જ જ્ઞાનમાટે પ્રયત્નના પેદા કરતાં આધિક કહે છે કે એવું
જે અપરોક્ષ તે સર્વને મળતું નથી હજારે ગુણોમાંથી કાર્તિકજ—અનેક
શુભ પ્રારંભ સંયોગે કરીને સુમુક્તના પામેલો—એ અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપ સિદ્ધિ
માટે યત્ન કરવા શ્રદ્ધિ કરે છે; અને તેથી શ્રદ્ધિથી યત્ન કરનારા પણ સર્વ
મને પદાર્થ અનુગતી રાકે છે એમ નથી, કાંઈકજ એ અવધર અપરિમિત
અપરોક્ષનો આનંદ અનુભવે છે. તરવથી જાણે છે એટલે હું અને
જાણનાર તે કાણ, કેમ સંજોગવાળા, ઇત્યાદિ પદાર્થ વિશે પૂર્વક જ-
ાણની એકતા થયે છે, ને એમ અસાચ્ય નિર્દોષમાં જા પામે છે. આ પ્ર-

માણે પ્રસાદ્યત કયાં પછી હવે જ્ઞાનસ્વરૂપ સમગ્રવચાનેમાટે પ્રપંચગાત્રનું સ્વ-
સ્થ વિવેચન આરંભેછે. અત્રે સાંખ્ય શાસ્ત્રની પ્રક્રિયાને અવક્ષણીને વિવેક
કહેલો છે. સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પાંચ તન્માત્ર, અહંકાર, મહત્, અવ્યક્ત એટલી
પ્રકૃતિ કહી છે, ને પાંચ મહાભૂત, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, ને, ઉભય
સાધારણ ગન, એટલી સોળ વિકૃતિ કહેલી છે.^૧ એમ ચોવીશ તત્ત્વ કહ્યાં છે.
તેજ આ સ્થાને પ્રકારાન્તરથી કહેછે. ભૂમિ, આપ એટલે જલ, અનન્ન એ-
ટલે અગ્નિ, વાયુ, ને ખ એટલે આકાશ, એ પાંચ નામ તે, તે તે મહાભૂતના
કારણરૂપ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ, અને શબ્દ, એ પંચતન્માત્રનાં નામ છે. મન
જે છે તે પોતાના જ કારણરૂપ અહંકારનું લક્ષક છે. એમજ યુદ્ધિપદ છે તે
અહંકારનું પણ કારણ જે મહત્ તેનું લક્ષક છે, ને અહંકારપદ એ મહત્નું
પણ કારણ જે અવ્યક્ત તેનું લક્ષક છે. આ પ્રમાણે ભૂમિ આપ ધૃત્યાદિ
આઠ પદ્ધતિ કરીને પાંચતન્માત્ર, અહંકાર, મહત્, અને અવ્યક્ત એ આઠ જે
પ્રકૃતિઓ છે તેજ કહેલી છે. એમાંથી વિકારરૂપે બીજાં સોળ તત્ત્વ નીપજે
છે, પણ જે સર્વનું કારણ તે પ્રકૃતિતો આઠજ છે. આ જે અદ્વિધા એટલે
અટ પ્રકારની પ્રકૃતિ કહી તેતો અગર એટલે અધમ છે. કેમકે જડ છે, પાર-
દાને એટલે તેમાંજ રહેલા પુરુષને માટે પ્રવર્તનાર છે, સંસારના બાંધરૂપ છે.
એ અધમ કરતાં પર એટલે ઉત્તમપ્રકારની બીજી મારી પ્રકૃતિ છે તેને સમગ્ર.
તે પ્રકૃતિ તે જીવ, એ જીવરૂપ પ્રકૃતિથીજ આખા જગતનું ધારણ થાય છે,
અર્થાત્ પ્રતિવસ્તુ જીવને લીધેજ તે તે વસ્તુરૂપે વસ્તુત્વ પામે છે. પૂર્વોક્ત
અદ્વિધા પ્રકૃતિને ક્ષેત્ર પણ કહેછે, ને બીજી જીવરૂપ પ્રકૃતિને ક્ષેત્રજ પણ કહે
છે. એ ક્ષેત્રજ અથવા જીવ તેજ સાંખ્યોક્ત પુરુષ. આની એ પ્રકૃતિ કહી
તેનું પ્રમાણ બતાવવા કહેછે કે સર્વભૂત એટલે જડ ચેતનરૂપ જે જે
પ્રાણીપદાર્થ સમગ્રજ છે તે સર્વ આ એ પ્રકૃતિમાંથીજ ઉદ્ભવે છે. તાત્પર્ય
એમ છે કે વસ્તુમાત્ર ચિત્ત અને અચિત્તની અનિયંત્રિય, કાર્ષણ

૧ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં એમ માનેલું છે કે સત્ત્વ રજસ ને તમસ એ ત્રિગુ-
ણાત્મક જે સમાન અવસ્થાવાળું જડ છે તે પ્રકૃતિ અથવા અવ્યક્ત; એમાંથી
મહત્, તેમાંથી અહંકાર, તથા જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય, તથા તન્માત્ર; ત-
ન્માત્રથી મહાભૂત. આ પ્રકૃતિથી સર્વદા વિવ્રજણ, જ્ઞાતા, સાક્ષી, પણ સ-
ર્વદા તેમાંજ રહેલા એવો પુરુષ છે. એ પચીશ તત્ત્વથી જગતની રચના
સંભવે છે. વિસ્તારમાટે શુદ્ધો સિદ્ધાન્તસાર પ્રકરણ ૬. સાંખ્ય (નિરીશ્વર-
સાંખ્ય.)

એકાન્તચિત્ નથી કે એકાન્ત અવિત્ નથી, તે કાંઈ ઉપરથી કારણનું
મણ અનુમાન થઈ શકે કે તેપણ ચિદચિદ્મનિરૂપ હોવું જોઈએ; કહી તેવી
ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ લક્ષણ પ્રકૃતિનું જ બનેલું હોવું જોઈએ. જૂતમાત્ર આ
પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવે છે એટલું જ નથી, પણ પાછો લયપણ એમાં જ પામે છે.
કશાનો વાસ્તવ વિનાશ થયો જ નથી, જે આપણને નાશ લાગે છે તે માત્ર તેની
મૂળ પ્રકૃતિની અવસ્થામાં તેનું પુષ્કરણ છે. આવી રીતે જે જે પ્રકૃતિ સં-
વર્તનું નિદાન કહી તે ગરબહા. અથવા બહા, જેને કૃષ્ણે “હું” એમ કહેવું છે,
તેની ઉપાધિ છે, અર્થાત્ જે જાતે કાંઈ કરવા અસમર્થ છતાં, જેના વિના કાંઈ
સંભવતું નથી એવી છે. આમ છે એટલે જે બહાને લાગે એ પ્રકૃ-
તિનું પ્રકૃતિત્વ સિદ્ધ થાય છે, તે બહાનું પરમસત્તા અને પરમ સંસ છે, ને
તેજ, એકરીતે, સર્વનું કારણ છે. આ વિચાર લક્ષમાં રાખીને જ કહ્યું છે કે
હું આખા જગતનો પ્રભવ તેમ પ્રલય છું. જીવ અને જડ બે માન્યા પછી
ત્રિવિધ બહા માનવામાં ગૌરવ છે એમ ધારવું નહિ. જો છે તે તો અમુક
જડમાં પ્રતિબિંબિત મૂળ ચૈતન્યનો આભાસ માનવ છે, ને તેથી નજર છે,
પણ નાશવિનાશ સર્વ જેનાથી સ્વતસ્તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી સત્ રૂપે સમગ્રવધે એ
આવર્ય પરસત્તાને કાંઈક પણ માનવી પડે જ. જો જ બહા, આટલે જ અંશે
સાંખ્યથી વેદાન્તની કાટિ આગળ છે. સ્વયંપ્રકાશ, સર્વભાસક જે બહા, તેનાથી
પર એટલે આગળ કાંઈપણ હોઈ શકે નહિ. ગાંઠે જ કહે છે કે મા-
નથી પર અન્ય કાંઈ નથી. આ બધું વિશ્વ, ઉભય પ્રકૃતિના પરિણામ
એટલે વિકારરૂપ વિશ્વ, માસમાં પ્રદેવાપણ છે, કેમકે મારાથી જ તેમની સત્તા
સિદ્ધ થાય છે. તેમનું હોવાપણું મારાવિના અનન્યન્યથા સિદ્ધ છે. કાંઈ
કાંઈ ટ્રેયોમાં બીજી રીતે યુક્તિ કરીને પણ એવી એ જ વાત સમ-
જાવે છે. વસ્તુમાત્ર પાંચ રૂપે જાણે છે. અસ્તિ, જાતિ, પ્રિય, નામ, રૂપ. તે
વસ્તુ છે. તે વસ્તુ જ્ઞાન નિયમ છે, તે વસ્તુ આનંદ વિષય છે, તે વસ્તુને નામ
છે, તે વસ્તુને રૂપ છે. આમાં જે અંશોથી એ વસ્તુનું હોવાપણું, જાણવાપણું,
પ્રિયકરવાપણું, છે તે બધા અંશ બહાસત્તા સાર્થે એ વસ્તુના અભેદને લીધે છે.
ને નામરૂપ એવા જે એ અંશ છે તે ઉપાધિરૂપ ઉભય પ્રકૃતિના પરિણામને લીધે
છે, પણ પૂર્વ અંશત્રયવિના મદલું થવા અશક્ય છે એટલે ગિર્યા છે. કેવલ
શાસ્ત્રપરિણાપાથી કહીએ તો વસ્તુમાત્ર બહાના વિવર્ત અને પ્રકૃતિના પરિ-
ણામરૂપ છે. આમ વસ્તુ માત્ર મારામાં પ્રદેવાપણી છે. એટલા ઉપરથી
એકાન્તચિત્ ઉત્તમ ઉદાહરણ કહે છે કે જેમ અનેક નાના મહોદરા, રંગ જેરંગી
માણેકાં, કાંઈ એકરૂપ દોરા ઉપર પ્રદેવાપણા રહે છે, ને તે દોરાને કાંઈ

વિકાર કરી શકતા નથી. છતાં દોરાવડેજ સમૂહમાં રહી “ગાયા” એવું નામ શ્રદ્ધે, તેમ બધું વિશ્વ મારામાં પરીવેલું છે. જ્યારે સર્વત્ર વસ્તુ જન-
કામં પરીવાયલી છે ત્યારે તો જલાદિ પદાર્થો પોત પોતાના રસાદિમાં પરીવા-
યલાં એટલે આધાર રાખનારાં છે એ વાત મિથ્યા ધર્મ જરી નેનું સમાધાન કરે
છે કે રસ રૂપ જે તન્માત્ર જ્યાં જ્યાં જલની પ્રતીતિ છે ત્યાં ત્યાં કારણરૂપે
આનુગત છે, તે તન્માત્રમાંજ જલ પરીવાયયું છે, તો તે તન્માત્ર તેજ મારું
રૂપ છે, હુંજ છું. એમ આપ એટલે જલ માત્ર મન્મથ છે, હું જલમાં રસ છું
એમ જે કહ્યું છે તેનું આ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે. એમજ એ પછીનાં સર્વ વચ-
નોનું તાત્પર્ય લેવું. પ્રમા એટલે તેજ. તેજ ગુણરૂપે શશિ અને સૂર્યનું જે
તત્ત્વ તે હું છું. વેદ માનવું વેદત્ત્વ એક ઓંકારમાંજ છે, તો તે ઓંકાર
એટલે પ્રણય હું છું. પ્રણયની માત્રાઓનો વિવેક અને તેનું બ્રહ્મત્વ તથા
તે દ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાનું રહસ્ય માણુઓપનિષદમાં સાર જતાવેલું છે, તે
જિજ્ઞાસુએ જોઈ અનુભવવું. શબ્દરૂપે આકાશનો તન્માત્ર હું છું, પૌરુષરૂપે
પુરુષોનું પુરુષત્વ હું છું, ઝંખ તન્માત્રરૂપે પૃથ્વી માત્રનું મંપત્ત્વ હું છું, વિશ્વમાંજ
એટલે અભિ તેતા તેજસ્વરૂપે હું છું, જૂતમાત્રનું તત્ત્વ તેમનું જીવન હું છું,
તપો રૂપ જે તત્ત્વે તપસ્વીઓ તપસ્વી છે તે હું છું. મનેજ જૂતમાત્રનું સનાતન
એટલે અનાદિ અને અનંત બીજ એટલે કારણ બાળ્ય. જેમ બીજમાં વૃક્ષ
સમાય છે તે વૃક્ષે બીજ આવે છે, તેમ મારાંની બધું છે, ને બધાંની રીમા
મારામાં છે. શુદ્ધિ, તેજસ, જેનાથી શુદ્ધિમાન, તેજસ્વી, આદિ તે તે રૂપે
છે તે હું છું. વર્ણ તમેગય કામ અને રત્નેગય રાગ તેથી વિચર્જિત એટલે
કેવર્ણવર્જિત એવો જે સત્ત્વગુણુ તેનું પરમ બલ જેનાથી સત્ત્વ બલવાળા બ-
લવાન છે તેમણુ હું છું. જૂત માત્રમાં જે જે શાસ્ત્રાનુસાર શુદ્ધિથી કામના
પ્રવર્તે છે તેનું તત્ત્વ પશુ હુંજ છું. આમ સારિક, રાજસ, તામસ, જે જે
બાળ એટલે પદાર્થ આ વિશ્વમાં સમજાય છે તે સર્વનું તત્ત્વ મનેજ બાળ્યો.
આવી બ્યવસ્થા જ્યારે થઈ ત્યારે તો સાંખ્યોક્ત પરિણામવાદનો અવકાશ
આવવા જાય તે ટાળવાને કહે છે કે હું તેમનામાં નથી, તે મારામાં છે. અ-
ધાત જે જે પદાર્થ છે તે મારા વિકારરૂપ નથી, પણ તે મારાવિના સત્તા
ધારણ કરી શકતા નથી માટે મારા છે. એ પ્રકારે હું તેમનામાં નથી, ને તે
મારામાં છે. જ્યારે હું તેમનામાં નથી ને તે મારામાં છે ત્યારે સ્પષ્ટજ છે કે હું
અનાદિ, અનંત, અબ્યય, સનાતન, એક રસ છું, ને જૂતમાત્ર સારિ, સાત્ત્વ
બલચીક, નશ્વર, નાના પ્રકાર, છે. સારિસાન્ત અને નાનાત્વવાળું જગત છે
તે ત્રિગુણમય માયાનો બંધ છે, એ માયાથી મોઢ પામીને પામરા તે ગ્રંથો

અધિજ્ઞાનને ઓળખતા નથી. ઉક્ત પ્રક્રિયાએ અજ્ઞ એટલે કદાચ જેને જન્મ નથી તેવો અનાદિ અને અવ્યય એટલે જરાપણ જેનો વ્યય નથી તેવો એકાકાર અનેત એમ અજ્ઞ અને અવ્યય ગને અનુભવતા નથી. તેનું કારણ એજ છે કે ત્રિયુક્ત્યાત્મક માયામાં મોહ પામી બ્રાન્ત યષ્ઠ ગયા છે, ને સ્તેભની વૃત્તિ કેવલ બહિર્મુખ યષ્ઠ બેહેડી જવાથી, તેમને જ્ઞાન સંભવતું નથી, એવા પામર છે. એટલે એ સર્વથી અર્થાત્ ઉક્ત માયા કાર્યથી હું અભિન્ન છતાં ભિન્ન છું ને તે એટલેજ આંશિકે સંગ્રાવરૂપે અજ્ઞ અને અવ્યય છું એમ રિવેક કરી અનુભવી શક્તા નથી. ચૌદગા રસોકમાં દેવે એ માયાના પાશમાંથી છૂટી. બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારનો ઉપાય બતાવે છે. બ્રહ્મ એટલે ચિત્ અને પ્રકૃતિ તે ઉપાધિ. પ્રકૃતિના બે બેદ થાય છે. સત્ત્વ પ્રધાના ને તમઃપ્રધાના. સત્ત્વ પ્રધાનાના બે બેદ થાય છે. શુદ્ધ સત્ત્વા ને મલિન સત્ત્વા. શુદ્ધ સત્ત્વા તે માયા. ને મલિન સત્ત્વા તે અવિદ્યા એમ વેદાન્ત શાસ્ત્રની પરિભાષા છે. બ્રહ્મનું અથવા ચિત્નું માયામાં જે પ્રતિબિંબ તે ઈશ્વર, અને અવિદ્યામાં જે છવ.૦ આ રસોકમાં મારી ધત્યાદિ મદ વાપર્યા છે તે ઈશ્વર બુદ્ધિથી કલાં છે ને ભક્તિનો માર્ગ બોધ્યો છે. દૈવી એટલે દેવ સંબંધી, દેવની. ઈકોદેવઃ સર્વભૂતેષુગુઢઃ સર્વજ્ઞાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા ઇત્યાદિ શુભુક્તદેવ તેજ અત્રે કહેવો છે. એ દેવ તે બ્રહ્મ. તે દેવની એટલે નિર્વિકાર એકરસ પરબ્રહ્મમાં સાક્ષીસખધે કરીને માત્ર કદેપેલી એવી તે દૈવી. ત્રિયુક્ત્યાત્મક જે માયા તે મારી દૈવી માયા છે. હું જે ઈશ્વરો રમાનાપણ તેના ઉપાસનારૂપ માયા છે, ને તેનાથીજ બધો વિસ્તાર છે. એ માયા દુરત્યય છે, અર્થાત્ એમાંથી છૂટી શકાય એમ નથી. જે ભક્તો મનેજ એટલે ઈશ્વરને, અથવા તે ઈશ્વરરૂપ શ્રીરામદેવાદિ મદાત્માઓને, પ્રપન્ન થાય છે અર્થાત્ ઓળખે છે, ભજે છે, એકાકાર વૃત્તિએ લહે છે, ને માયાથી તરે છે. જે જે પ્રકૃતો પ્રતિબિંબને મૂકી મૂલ બિંબ ઉપર લક્ષ કરે છે; છવને મૂકી તે છવના મૂલ બિંબને વાજે છે, ઈશ્વરને મૂકી તે ઈશ્વરના મૂલબિંબ તરફ દૃષ્ટિ કરે છે, તે સદજમાં બ્રહ્મરૂપ યષ્ઠ આત્માનંદ અનુભવે છે. વાસુદેવાદિક જે છે તે છવમાત્ર વિમુક્ત કેવલ પ્રાણપ્રતિબિંબરૂપ મદાત્માઓ છે, ને તેમના પ્યાનનુંપણ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા પર્વત ફલ છે. કિંબહૂના જ્યારે તેમના પણ બિંબનું અર્થાત્ ચિત્નું સક્ષે થાય ત્યારે નિર્વિકલ્પ સાક્ષાત્કાર મિદ્ધ છે. કેવલ્યની નિઃસીમ સીમા છે.

* વાસ્તવિક રીતે પ્રાણ અથવા, કૂટરૂપ, જે કારણ દેહરૂપ છે, એજ રમૂસ બહિર્મા છવ શાપને પામે છે.

સદ્વૃત્તિ.

આ હવિતને, ધણુંકરીને, આપણે જોવું કરવા ધારીએ તેવું કરી સખીએ છીએ. આનંદી માણસ બધું આનંદમય કરીએ, બનેલો બનેલું. આપણી આગળ પાછળના સંબંધોમાં ધણીવાર આપણને આપણી પોતાનીજ પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ દીઠામાં આવે. જે આપણે ટંકાખેર હોઈએ તો બીજા પણ તેમાં આવે, જે આપણે ઉદાર મન સમ્પન્નએ તો બીજા પણ સખે. એક મીઠાબાનીમાંથી મધ્યરાત્રીએ ઘેર આવતા એક ગૃહસ્થે ચોકીદારને કહ્યું કે 'મારી પાછળ કોઈક પડેલું છે; તપાસ કરતાં તે પાછળ પંડનાર માન તેનો પોનાનોજ પડછામો હતો. આપણુ સર્વનું હવિત એવુંજ છે, પ્રાયશઃ તે આપણું પોતાનુંજ પ્રતિબિંબ છે. સર્વની સાથે બક્ષાઈ રાખવાનું અંને સર્વનું માન પામવાનું આપણને મન હોય તો આપણે જોટલી પ્રતિષ્ઠા આપણે માટે ઇચ્છતા હોઈએ તેટલી બીજાને પણ આપવી. પ્રતિબંધુષ્વરો; જેમ શરીર તથા આકારની અનેક વિવ્રક્ષણતા હોય, તેમ સ્વભાવ અંને પ્રકૃતિની પણ હોય. તે તે સર્વ વિશે વિચાર કરતાં આપણે અતિ ઉદાર બુદ્ધિ રાખી અવગ્રહ કરવું. એજ એક રસનો છે કે જેથી સર્વની પ્રીતિને પાત્ર થઈ શકાય.

જ્યારે હવિતના સારા નહારા થઈ પડવાનો આધાર કેવલ આપણી વૃત્તિ ઉપરજ આવ્યો, ત્યારે સ્પષ્ટજ છે કે આપણે આપણા આત્માને મોઝે સંયમમાં રાખી બીજાના પ્રતિ ઉદારવૃત્તિ ધારણ કરતાં શીખવીએ, તેમજ આપણે આપણી ગરબોને ધીમે ધીમે કાપતા જઈએ, તો આપણું હવિત એકાદાર સુખમય નીવડાવિના રહે નહિ. હવિતને સુખરૂપ માળવાનું ખરું રહસ્ય સંયમવિના બીજું જણાતું નથી. ધણાકને એવી ટેવ હોય છે કે બીજા મારેમાંડે આમ બોલે, તેમ બોલે, એમ વિચાર કરી કરી કલેશ પામે. પણ એમાં એ બુદ્ધમાત્ર પોતાનીજ હોય. સંયમ ન રાખનાથી પોતાનેજ માંડે જે અનુદારતા થઈ ગઈ હોય તેનુંજ એ, ધણીવાર, પ્રતિબિંબ હોય; ને અસંયત મન હોવાથી એ નિહંત જેવી વાત બહુ હવવાળી લાગી દુઃખ કરે. બીજા મારેમાંડે શું વિચારે છે એ નિહંત વાતજ છે. બીજા શું વિચારે છે એ જાણવું હોય તો બીજા માટે તું શું વિચારે છે તેજ જાણ. અથવા વધારે યોગ્યતો એજ કે તું પોતેજ તારેમાંડે શું વિચારે છે તે યથાર્થ રીતે સમજ. બીજાના વિચાર ઉપર આધાર રાખનાર કેવલ ઠગાય છે, પણ પોતેજ પોતાની યથાર્થ કીમત કરી

સકે તો પછી બીજાની કદી દરકાર રહેતી નથી. પોતે પોતાની કીમત કરવી એટલે એમ નહિ કે અયોગ્ય અભિમાનની વૃત્તિ ધારણ કરવી. પણ જે આ-મુક સિદ્ધાન્ત પોતે સમજે એ સમગ્રાણુ વિચારથી સ્વીકાર્યા હોય તે સિદ્ધાન્ત ઉપર અરબસિત દૃષ્ટિથી આલસ જરૂં. પછી બીજા શું ધારે છે તેની કશી જરૂર નથી, તેથી કદાપિ પોતાને સંતાપ થવાનો નથી. પણ એ બધું થવા માટે આત્મસંયમની થોડી અગેક્ષા નથી. આપણને સારા કહેવડાવવાની, મહોઠા કહેવડાવવાની, એટલી બધી આકાંક્ષા હોય છે, કે ધણીવાર આપણે એકાન્તમાં ઠરાવેલા સિદ્ધાન્તોને માન્ય ઉપર મૂકી, આપણી આંતર સં-તોષવૃત્તિને બદલે, માત્ર પ્રાકૃત લોકની ક્ષણિક વૃત્તિનેજ અનુસરીએ છીએ ને તત્કાલની વાદવાદ સેવા જતાં ચિરકાલની નિંદાને પાત્ર પામીએ છીએ. તે નિંદા તે નહિ માત્ર સુવિચારી પ્રતિષ્ઠિતોનીજ, પણ એવી પણ અધિક દુઃખકર્તા આપણા પોતાનાજ આંતરકરણની. અને આત્મસ-હતા જેવું બીજું દુઃખ શું છે? જે માણસ એમ જાણે છે કે હું નીચ છું, હું દુષ્ટ છું, હું અસપર્યવું છું, રાક્ષસ છું, તેને તમે મને તેટલા સુખમાં રૂખો, મને તેટલા આનંદમાં હસાવો દેખો, પણ તેનું આંતર નિરંતર ચીરામાં ફાળે છે, નિરંતર રડે છે, નિરંતર ખેંચે છે! આટલું બધું માત્ર એક સદગ્ર સંયમના અભાવે થાય છે. પ્રતિ મનુષ્યના જીવનમાં પ્રતિદિવસ એવી અનેક ક્ષણ આવે છે કે જ્યારે એક જરાક સંયમથી આખો જન્મ સુધરી શકે છે. પણ તેમ થઈ શકતું નથી. સારે યત્નાર્થજ છે કે જીવિતને જેવું આપણે બનાવીએ તેવું થાય છે.

ધણકને બોલવાનીજ એવી ટેવ હોય છે કે તેમના અદકજીઆ સ્વભાવને સીધે તેમના ધણા દુસ્મન થાય છે. એક નિર્દોષ ટોળ કરવાથી તેઓ જેટલી આળસ પામે છે, તે કરતાં લક્ષમણ તેમને શત્રુ થાય છે. માત્ર બોલવામાંજ આવું છે એમ નથી. આપણાં રીત, બાત, વ્યસન, વ્યવહાર, સર્વમાં એમ છે. દારૂખાણ કે અશીશનું નકાર વ્યસન કેવી રીતે લાગુ પડે છે? માત્ર નિ-ર્દોષ મોજમજામાટે પ્રથમ સ્વીકારવું હોય છે અને પછી એણે કે આપણે પછી તેના શુભાગ યઈ જઈ કેરલ પામ્યાલ પછીએ છીએ, દારૂ એ હોય વિચિત્ર રાક્ષસ છે. એની શક્તિ અગ્રાધ છે, તે એની જાળ વિસ્તીર્ણ પણ અદૃશ્ય છે. એક ક્ષણમાત્રના સંયમથી, અહો, કેટલાં દુઃખ, કેટલાં રદખર્ચો, કેટલાં મરણ, કેટલાં પાપ અટકે !!

જે ખરા સંયત પુરુષ છે તેનો સંયમ એટલે સુધી વર્તે છે કે તે પોતે જેવા હોય નહિ તેવા તેમને કાંઈ ધારે ને માન આવે તો તેમજ ને સ્વીકારત

નથી. મન ઉપરાંત દેખાવાનો પ્રયત્ન કરવામાં તેવું કરવું એ યોરી કરવા જેવુંજ છે. છતાં આર્યજ્ઞામાંના કેટલા મન ઉપરાંત દેખાવામાંજ આજર સમજેછે, ને પાગલાસ થાય છે. આપણે જેવા ન હોઈએ તેવા દેખાવામાં પ્રયત્ન કરવો એના જેવું પરિણામે દાનિકારક, અને નીચ બુદ્ધિને વધારનાર, ખીલું કાંઈ નથી. યથાશક્તિ આચરણ રાખી, જેવા હોઈએ તે કરતાં પણ કાંઈક ન્યૂન જણાવવામાં ખરા સંયમનું રૂપ પ્રકાશે છે, ને તે સંયમ સુખકર નીવડે છે. માત્ર દ્રવ્યનુંજ દેવું કરવામાં લોકો ગમ્યા રહેછે એમ નથી, પણ આ-લત્તું હોય તો વિદ્યાક્રતા પ્રતિષ્ઠા સર્વમાં નેંચાજ વ્યવહાર દાખલ કરે. આપણે જોઈએજ છીએ કે કાળા આશરને પણ કુટી મારે તેવા ધણાએક પંડિતાઈનો ડાળ સખેછે, એટલુંજ નહિ પણ તેમ રાખવા પ્રયત્ન કરી ખીજ પાસે તે મનાવવા ઇચ્છેછે. એક વિદ્યામાંજ તેમ હોય એવું નથી, પણ ધર્મમાં તો એ દંવા ધણમાં ધણું પ્રવર્તે છે. આપણમાં ઉખાણો છે કે “ભાગ્યનો બીર, બહુનિ કે મેર” તેમ જોને કશો ધંધો નથી રહેતો તે પાધરાક ધર્મચુર ધધ બેસેછે. લોકો પણ તેમને ટાળે ટાળી ધઈ પૂજવા યંત્રે છે, ને નાચ આસે છે. મોક્ષમાત્રનીજ જરૂર હોય તો મોક્ષમાં તો ચુરુએ નથી, શિષ્યે નથી, માને નથી, ને વિ-માને નથી. પણ દુનીયાં મોક્ષનું નામ દેછે, છતાં ઇચ્છે છે તો ખુશ, કલમ, ધન, અને સિદ્ધિ, જેવી ઈચ્છનારે તેવા આપનાર. એટલે અખો કહે છે તેમ “શિષ્યગર્હભને શુરુ કુંવાર”નો કાકો આશ્યાંજ કરે છે. વિદ્યામાં તેમ ધર્મમાં પણ આ પ્રમાણે એક સંયમના અભાવે કેટલાં કેટલાં કુકર્મ થાય છે? જે ખરી સંયત પુરુષ છે તે એવી કરી પ્રવૃત્તિમાં પડતા નથી, ને પોતે જેવા હોય તે કરતાં અધિક જણાવા ઇચ્છતા નથી, કિંવતુના બુદ્ધેચુકે કાંઈ અધિક માને તો તેપણ સ્વીકારતા નથી.

આ પ્રમાણે આપણે સર્વોપે સંયમનું સ્વરૂપ જોઈ ચુક્યા. તે એક રીતે કહીએ તો આખા વિશ્વના જેટલા જેટલા વ્યવહાર છે તે સંયમનુંજ રૂ-પાંતર છે એમ સિદ્ધ છે. સદૃષ્ટિ જેવી સિદ્ધ થાય તેપણ સંયમજ છે. સં-યમવાન જેવ સદૃષ્ટિમાત્ર છે એ નિઃસંશય છે. સાર કે સર્વે એ સંયત થવા પ્રયત્ન કરવો. સંયમ યથાર્થ સિદ્ધ કરવામાં નિરંતર આત્મનિરીક્ષણ અ-વ્યસનું. ક્ષણપણ એવી ન જવી જોઈએ કે બ્યારે આત્મનિરીક્ષણનો અભાવ હોય. શું કર્યું, શું કરવું, એ વાતનો યથાર્થ તોલ આત્માની પાસે નિલ અને પ્રતિક્ષણ કરવો, ને એમ સંયમનો માર્ગ રચતા જવું.

ગુલાબસિંહ.

પ્રકરણ. ૧૮

મધ્યરાત્રી થનાને એક ઘડીની વાગ હતી. લાલાજી ઠરાવેલે ઠેકાણે આવી સુએ હતા. ગુલાબસિંહે એના ઉપર જે અંગ કરી હતી, તે ગતગતીના વૃત્તાન્તથી સુદૃઢ થઈ હતી જે બપોરે બપોર તે કેરા વ્યવહારિક, કેરા આકર્ષિક, છતાં એણે વારિષ્ય કે જે જાણેના હતા? આ અતિઅમાનુ-ભિમય નિતશ્ચય પુરુષ નિર્જનમાં નિર્જન વસ્તુને પણ પોતાનો સંસ્પર્શ અપનાવું સાધે. કરવાને સમર્થ છે. એમનું કે, સારે રંગને સેઈ જવાનું કેમ દીધી. સુનેચાગે જડા કરતા સુનેચા કેમ ન અક્રમ્યો? શું ગુલાબસિંહ રંગને પ્રેમદષ્ટિથી જોતો હતો? પ્રેમી છતાં, તે પ્રેમથી જીવન આગમ થયે! એવા પ્રતિપક્ષીને આપે! કે જેને પોતાના અગાધ આગર્થથી મહત્ત્વમાં નમાની શકે! ગમે તેમ હો—પણ લાલાજીના મનમાં પૂર્વ જે રિચાર થયેલા તે તો હવે થવાનું અશક્ય હતા. રમા અને ગુલાબસિંહ કોઈ યુક્તિથી એને છેતરીને ફસાવેછે એમ સમજતું ગાન કલ્પનાનું હતી. સારે લાલો પોતે રંગ ઉપર પ્રેમગ્રસ્ત છે? ના લાલાજીની જ્ઞાતિ બપોરે કેઈ જુદીજ વાત ઉપર નિરુદ્ધ છે. જુમાર રંગનાં જેને અડમ્બ લાગે છે તેને જીજ્ઞાસુ કશું સુખ તુ નથી, તેને કળી ખજર પડતી નથી. જે હાથ આપે તે ઉઠાસી દેખે પણ પોતાની રમકાની એક મણકે છે એમનું લાલાજીને હતું. સુનેચાનાં અભિવ્યવસ્થાને ઉચો કરી તદ્દતરિત ગુલાબસિંહ દર્શનમયનું એનો છાંય થઈ ગયો હતો. જીજ્ઞાસુ નિચાગે બરકાસ ન હતો એને ગુલાબસિંહ જેના થતું હતું. નહિ કે પ્રેમમાં, પૈસામાં, કીર્તિમાં—પણ તે અભેદ અનાદિક શક્તિ જે તે નામાં હતી તેમાં. શેકથી જેને લીધે એ વિચારી વિવક્ષણ જણાતો તેનું રહસ્ય પાસ કરવાને લાલાજી પોતાનો છાંયજી સુને આપવા તૈયાર હતો. રાત્રી ધણીજ શાન્ત અને મધુર હતી, ચંદ્રનો પ્રકાશ શાન્તિમે અધિક શોભાવતો હતો. બરાનીના ભવ્ય ધામને દૂરથી યમુતાના અદ્રપ્રભાસુત તરંગ પણ પુષ્પ શોભિત અર્ધ આપતા હતા. લાલાજી ધીમે ધીમે દેરાની પશ્ચિમ બાજુએ એક પીપળા નીચે આવ્યો. ત્યાં એણે એક પુગળો મહોટા ઝમામામાં બીટાઈને ઉઠેલો, તથા અતિ પ્રગટ શાન્તિથી એમનો દીકો. લાલાજી ગુલાબસિંહ કરી દઉં છું તેણેજ તે પુરુષ તેના તરફ વળ્યો. એણે કોઈ બીજા વિદેશીને જોયો એ વદા ગુલાબસિંહના જેડું સુંદર નહિ પણ તેડ

હુંજ બંધ, અને કેવલ સત્ત્વવૃત્તિની અગ્રેય મુદ્રાએ આસંકૃત વિશાસ લાસ સહિત, તથા અતિ હાડી અને બેદી નાખે તેવી આંખોએ શોભતું હોવાથી વધારે સામર્થ્યવાળું હતું.

“તમે ગુલાબસિંહને શોધો છો.” પેલાપુરુષે કહ્યું “તો તે હવેણાં અહીં આવશે; પણ જે આત્મારે તમારી સમીપ છે તેજ તમારા ભવિષ્ય જોડે વધારે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે, ને તમારી આશા પૂર્ણ કરવા વધારે ખુશી છે.”

“હારે શું પૃથ્વી ઉપર જે ગુલાબસિંહ છે?”

“જો ન હોય તો તમે પોતેજ બીજાં ગુલાબસિંહ થવાની શ્રદ્ધા કેમ કરી શકો છો? યુવાવસ્થાના તરુણ આત્મપ્રસાદમાં જોવી વાંછના ન અનુભવી હોય એવો કોષ્ઠકળ પુરુષ હશે કે આ બ્રહ્માંડમાં કોઈક ગુપ્ત અમલકાર છે, ને તે અમલકાર સમગ્રજીવો આવશ્યક છે. જે આવશ્યક સંગતૃતિથી આ વિશ્વપૂર્ણ છે તેનું જ્ઞાન અતિ સુરક્ષિત અને ગંધુર છે. આત્માના અંતરંગ આપારમાં તેનો ધ્વનિ પ્રતીત થાય છે. જ્ઞાનુષ્ઠાનમાં જે જે વાંછના ઉડે છે, જે જે ઉદ્ગાર થાય છે, તે બધાં કોઈક અચિંત્ય વિશ્વની તાદશ સ્થાનાનાં પ્રતિબિંબ છે. જો રચના તેજ પરગ સત્તા છે, બીજું ગિર્યા છે. અનન્ત યુગ અને કલ્પ વહી ગયા તેમાં જો સિદ્ધ સત્તામાંજ રગનારા અનેક મહાત્મા ધષ્ટ મળા છે, ને થશે. ગુલાબસિંહ તેમના આગળ કાણુ માન છે?”

“હારે હું પૂછું” કે જોવા અનંત મહાત્માઓ, જેના આગળ ગુલાબ સિંહ કાંઈ નથી તેમાંના તમે એક છો કે નહિ?”

“મારામાં તમે એક એવો પુરુષ દેખો છો કે જેની પાસેથી ગુલાબસિંહ કેટલીક ગુપ્તવિદ્યા શીખ્યો છે. આ બુદ્ધિ ઉપર હું એટલા કાલથી છું કે જે કાલની મળના તમારા ક્ષતિહાસ અને પુરાણ લખનારા કરી શક્તા નથી. આખું ક્રિષ્ણ, કૌરવ, પાંડવ, રામ, કૃષ્ણ સર્વને મેં દીધા છે. એ ક્રિષ્ણો કે જેમની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ કૃતિ વિષે આજના પાંડિત્યો અનેક કૃતક કરે છે તે ખરા મહાત્માજ હતા. તેમણે વિધરચનાનાં જ્ઞાન માત્રથીજ નેદ ભરી નથી, પણ તેમણે મહા મહાન ગુપ્ત વિદ્યાના લાંબાર તેમાં સાચવેલા છે. તે પોતે પણ મરી ગયા નથી. કૌરવ અને પાંડવ તથા રામ અને કૃષ્ણ જેવા મહાપુરુષો નથીજ થયા એમ નથી, પણ એજ ક્ષતિહાસ દ્વારા જો મહાત્માઓએ એવાં દૃષ્ટાન્તથી અધ્યાત્મયોગ સમજાવ્યો છે કે વિચારનારને સુક્ષ્મ હરતામલકવત્ ધષ્ટ રહે. પણ કલ્પના પ્રજાવે દુઃખીઓ નાશ પામી છે. લોકો માત્ર અક્ષરને ને તે અક્ષરના શુદ્ધ લાવને વળંગી રહી વહેમી, બાવલા,

ને અચારી થયા છે કૌન્ય અને પાડવના મુદ્દની વાતોની હોડો રચન થાય છે, ને એમને એમ મન્યપાટ અને દ્રવ્યવાનમાની વાહનામા અધ્યમ-તાએ ચઢે છે. અરૂ સમ્ય, ખરી પ્રાપ્તિ તો આ મરીગટથી કુચ્છેનમા આત્મા અને મનના સંગ્રામમા આત્માને વિજયવાન કરવામા છે. પ્રજ્ઞાકને મુકા તેની પ્રતિદ્વિતિ જે પિટ તેનેજ વિજેતવામા સાધ્વાન્યના પગરણનો આ રવા છે, ને સર્વ પ્રાપ્તિનું ખીન છે

“ જો વિદ્યા કોમા અયોગ્ય છે ? ક્રીયા પ્રયોગની મજે છે ? ”

“ એનો અર્થ આ આખું નિશ્ચય છે, એના પ્રયોગ મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં છે, નિર્જનમા નિર્જન વનમ્પતિ કે પદાર્થ પણ અનેક ઉપદેશ કરવાને સમર્થ છે, પણ તે વાચકની આજ્ઞા અને સમજવાનું મન મદા સાનવાન જોઈએ જે માત્ર જ્ઞાવાકૃતિનેજ જ્ઞે માન છે તેમને કાંઈ કામનું નથી. આખું નિશ્ચય ઉપર શુભ વિદ્યાના મુદ્ધ કોનની કાઢ્યા હોય તો પણ જેઓ મુદ્ધમાત્રનેજ મમજ નારા છે, ને ઉડા વિચાર કરવા થોવાના નથી, તેમને તે નકામુ છે. રે મુદ્ધા જે તારી તર્કસમિત ઉચ્ચરન હોય, તારે દૃઢ્ય દૃઢ હોય, તારી મિથાસા અગાધ હોય, તો હું તને મારો મિથ્ય કરીમ. પણ પ્રથમ કમ વણો કરડો અને વાચકર છે ”

“ જો તમે તેમાથી નરી પાર ઉતરીએ તો હું સામાટે પાટો દૂધીરા ? મારા જ્ઞાત્યથીનર મને એમ લાગતુ કે મારા બંધિયમ કાંઈ મિનક્ષુ જનાવ. વિધારેતા છે, ને જો નિશ્ચયમાત્ર મે આ અમાગની લાચમાં લાવ્ય પ્રાપ્તિને તુચ્છકારી છે. જ્યારથી મ શુભાશ્વમિદને જોયો હારથી મને એમજ નિશ્વાસ થયો કે એમ મારો શુભ મનાને મોગ છે ”

“ ને જો શુભાશ્વ તાગસમયમા એણે મને સોંપ્યુ છે યમુના ॥ પ્રનાદ તર્ક નમર કર. પેતુ જે વદાયુ દેખાય છે તે પ્રાત કાલપૂર્વ આશ્વુ જશે— તારો શુભાશ્વસિદ પણ એમા જશે તાગ દૃઢ્યમા તેનો કાર્થ પણ વિચાર હોમતો દૃઢુ સમય છે પણ જો, એના પગના સંભળાય છે હું તને હરી મગીશ ”

આટલું કહીને પેતો પુરય હુ થઈ ગયો, ને પામેલી ઝાડીમા અદૃશ્ય થઈ મગો. એન દાણે શુભાશ્વમિદ આની પહોચ્યો.

“ લાવાછ હવે હું તને એમ અને જ્ઞાન એમાથી એક પસંદ કરવાનું કહેતો નથી. જો દાણુતો હવે મર્છ, અને જે પ્રાપ્તિનું પ્રિયમહણુ તું કરત ત

મેં કહ્યું છે. પણ જો તું તારા હૃદયમાં સાક્ષી રહેલી વાત, જેની સિદ્ધિ મને પોતાને પણ નિશ્ચિત લાગતી નથી, તેને બદલે બીજું કંઈ માગે તો જે માગે તે તને આપવા હું તૈયાર છું. જો, માણસો ઘણું દરી માર વરતુ ઇચ્છે છે: ગ્રેમ, ફેસો, પ્રતિષ્ઠા, ને પટલાઈ. ગ્રેમની વાત તો હવે મારા હાથમાં નથી. પણ બાકીનામાંથી જે તું માગે તે તને હું આપી શકું તેમ છે. આપણે જુદા પડીએ તે પહેલાં મારે તને સંતોષવાની ઇચ્છા છે.”

“જે વર હું માગું છું તે એ પ્રકારનો નથી. મારે જે જોઈએ છે, તે જ્ઞાન છે, જ્ઞાન તે પણ જે તને છે તેજ. એને માટેજ મેં રમાના ગ્રેમનો પરિવ્રજા કર્યો છે.”

“હું તને વારતો નથી, પણ એતરૂણી આપું છું. જાણવાની ઇચ્છા તેજ ખરી મુમુક્ષુતા નથી, તને હું ચુરુ બતાવીશ, પણ બીજું બધું તારા પોતાના ઉપર આધાર રાખે છે.”

“મને માત્ર આ પ્રશ્નનું જ ઉત્તર આપ, એટલે હું નિશ્ચય કરીશ. આ કરતાં અન્ય સદિની વર્ગાત સાથે સંબંધ કરવો એ માણસથી બની શકે તેમ છે? મંચ તત્વને પોતાના કળનમાં રાખવાનું માણસથી બને છે? ને પોતાના જીવિતને શસ્ત્રથી કે બાધિથી બચાવવાનું માણસને શક્ય છે?”

“હા એ બધું પોઝને પણ સંભવે તો છેજ, પણ યાદ રાખજે કે જે પોઝને તે સંભવે તે પ્રત્યેકને બદલે સહસ્રાવધિને તે નથી સંભવતું એટલુંજ નહિ, પણ પ્રયત્નમાંજ બહુ કષ્ટપત્ર પ્રાપ્ત થાય છે.”

“તારે એક બીજી શંકા. તું પોતે-”

“બસ; મારી વાત બિગે હું કાંઈ કહેતો નથી.”

“તેજ, ત્યારે જે પુરુષ હવણાં મને મળ્યો છે તેની વાતો ખરી માનું? ‘શુ’ એ પુરુષ ખરો મહાત્મા છે, સિદ્ધ છે?”

“રે ઉતાવળીઆ ધીર! તારી દસોટી ધમ મુઠા છે. ‘તે’ તારો નિર્ણય કર્યો છે. જા, ધીરજ રાખજે ને સિદ્ધિ મેળવજે. હા, હું તને એવા ચુરુને સાંપું છું કે જેને ગુમસ્તિયાનાં હાર તારા આગળ ખુલાં કરવાની શક્તિ અને ઇચ્છા બને છે. એના નિર્વિશેષ ચાલમાં તારા એક વ્યક્તિનાં શુભ કે દુઃખનો દીસાળ નથી, તારે તારું સાચવવાનું છે. હું એને તારા ઉપર હાથ મૂકતાં વારું છું, પણ એ મારું માનતો નથી. ચુરુદેવ! તમારા સિખને સ્વામીન કરો.” લાંબાછએ તરતજ પછવાડે જોયું તો તરતજ એણે ચુરુ

મત્સ્યેન્દ્રને અપરથી ઉતરતા હોય એમ આવતા દીકા અને જરા મગમો.
મત્સ્યેન્દ્રે લાલાજીનો ખભો પાળી, હાથ પકડ્યા.

“રામરામ.” ગુપ્તાખંડે કહ્યું “તારી પાનના હવે શુરૂ થઈ, આ-
પણે ફરી મળીશું” ત્યારે, કોણ જાણે તું નેમ કે ભોમ જે તે જોઈ થયો
“હોઈરા.”

લાલાજીએ ગુપ્તાખંડને જતાં જોયો, ને તે છેક નદીએ પહોંચ્યો ત્યાં
મુઠી જોઈ રહ્યો. એણે હમણાંજ બાથુ કે નદી ઉપરના વડાણમાં એક
ઝી છે, કેમકે તે જોયો ગુપ્તાખંડ અંદર દાખલ થયો કે ઉભી થઈ. તેણે
લાલાજીને દરથી “રામરામ” કહ્યા. પણ લાલાજી આવેશથી ગદ્ગદિત
થઈ ઉતરવાળી રાખ્યો નહિ. વડાણ ચાલ્યું, દૃષ્ટિ જડાર મળે. એજ ક્ષણે,
જાણે પોતાની સકિતથીજ ઉત્પન્ન કંઈ હોય તેવો, અનુકૂળ મૃદુ પવન વાવા
સાગ્યો, અને વડાણના શદ્ધમાં ભરાયો. શુરૂ તરફ નગર ફરી લાલાજી બોલ્યો
“શુરૂદેવ ! એટલું કહો કે આ અજ્ઞાનું વારિ પ્રિયકર થયે, ને એણે જે
કર્મ છે તે માઈ કર્યું છે ?”

“અરે સિધ્ધ ! તારું પ્રથમ કર્તવ્ય એકે કે તારે અન્ય ઉપરથી તારા
સર્વ વિચાર, આવેશ, પાછા ખેંચી માન તારા પોતાના ઉપર રચાપવા. પ્રથમ
કેમ એજ છે કે પોતાના આત્માનેજ સર્વસ્વ ગણી તેમાજ ઠરવું. તે તારા
માન નહી કંઈકે; તે પ્રેમ, પ્રતિષ્ઠા, પૈસો, પટકાઈ સર્વ તન્યું છે.” હવે વિ-
ચાર જાને ? જયો સત્તાર તારે ક્યા છે તારી બુદ્ધિને તીવ્ર કરવી અને
તારા આવેશને ઓક્તિત કરવા એજ તારું હવે કર્તવ્ય છે.”

“એનું ક્યા ગુણ છે ?”

“સુખ એનું જે કાંઈ હોય તો તે એવા આત્માગોજ છે કે જોને આ-
વેગ માવનો અશક્ય છે. સુખ એ તો છેલી બુદ્ધિમાં છે, તુલો હમણું પ્રથમ
ક્રમગામી છે.”

આ વાર્તા થતા થતામાં પેલા વડાણના શદ્ધણ દૃષ્ટિ જડાર મળ્યા, અને
શુરૂસિધ્ધ શરૂ તરફ વળ્યા.

તૃતીય તરંગ સમાપ્ત.

શિક્ષણવિચાર.

—:૦:—

(સંબંધ પાને ૬૯ ને થી)

પણ આ ખામી જ્યારે છોકરાઓને મૂછી છોકરીઓ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે ખુબ ભયંકર લાગે છે. છોકરાઓને માટે મજબૂત નિર્ધારેલી અમુક પદ્ધતિ છોકરીઓને પણ પ્રસંગ આવતાં, લાગુ પાડવામાં આવી છે. તેમાંથી પરિણામ શું થયું છે? કન્યાશાક્ષીઓની સ્થિતિ સુધરવાને બદલે બગડી છે એટલું જ નથી, પણ સ્ત્રીશિક્ષણ પોતે જ લોકોમાં અભ્યગમનું થઈ પડ્યું છે. જે શિક્ષણથી કક્ષા લાભ જણાયો નથી, ઉત્તરી હાનિ. સમજાઈ છે, તે તરફ લોકો પ્રીતિની નજરે જોતા જ નથી. સ્ત્રીશિક્ષણની કાંઈ ગરજ લોકોમાં સમજાતી હોય તો એટલી જ છે કે નાની બાલકીઓ ધર આગળ તોડાન કરે, ને આડી અવળી અથડાઈ હાથ પગ લાગે, તે કરતાં શાલામાં પૂરાઈ રહે તો ખોટું નથી. છોકરાનું શિક્ષણ ગમે તેવું ખામી ભરેલું હોય, તેથી ગમે તેટલો સારો લાભ તેમને આત્મચરના સંસારકાર્યમાં ન થતો હોય, તોપણ એ શિક્ષણદ્વારા જ તેમને ઉદરનિર્વાહનો માર્ગ મળે છે, માટે જેવું હોય તેવું પણ એ શિક્ષણ લોકો ગ્રહણ કરે છે. પણ છોકરીઓના સંબંધે તેવી કશી લાભ જ નથી. શિક્ષણ જાતે જ એવા પ્રકારનું હોય કે તેથી છોકરીઓ જ્યારે પત્ની, શ્રદ્ધિણી, અને માતા થાય ત્યારે તે શિક્ષણને લીધે વધારે સારી પત્ની, સારી શ્રદ્ધિણી, કે સારી માતા નીવડે તો જ તે શિક્ષણ લોકો સેવામાં લેવા માટે તૈયાર થાય.

આપણે પૂછીએ કે હાલનાં શિક્ષણથી આવું થાય? એકવાર નહિ પણ અનેકવાર અમે છાતી ઢોકીને “ના” એમ કહીશું, ને તેપણ ગદગદસ્વરે. અમારા સર્વેશ શિક્ષણાગ્રણીઓને કાણ જાણે કેવા પ્રકારનો વિચાર મનમાં વસ્યો છે કે તેઓ તેમની નજર આગળ જે બનાવો દૃષ્ટ છે તેની પણ તુલના કરી શક્તા નથી, ને કેવલ પોતાની જ ઢાલકી બળવ્યા કરે છે. ચકલી અને પોપટની વાંતો વાંચવાથી છોકરીને પોતાના ધરસૂત્રમાં શી મદદ મળવાની છે? ઈશ્વરગજ્જેન અને વેરનહેસ્ટિંગ્સનાં નામ જાણવાથી એનો પ્રેમપ્રવાહ શો વિપુલ થવાનો છે? ત્રિશશિના સ્ત્રીસાગ મણુવાથી એને પુત્રપોપણમાં શો લાભ થવાનો છે? લાભ તો બધામાં છે જ, ને કોઈ આડકતરી રીતે પ્રતિવસ્તુ પ્રત્યેક વસ્તુને લાભદારી છે જ, પણ એમે પૂછીએ છીએ કે જે સ્ત્રીપુરુષનાં ખાસ કર્તવ્ય છે તેમાં સીધો અને સરલો લાભ એ બધી બાળ-તોથી શો થવાનો છે? ઈતિહાસ જણાવવો હોય તો સ્ત્રીનાં સતીચરિત, પતિ-

ધર્મ, પત્ની ધર્મ, પ્રેમભાદાત્મ્ય, ઇલાદિ સામારે ઉપયોગમાં લેવાતાં નથી ? ત્રિરાશિ થી ખરવીજ હોય તો મૃદનીતિ, મૃદબ્યવસ્થા, એ સામારે સ્પષ્ટ કરતાં નથી ? વાર્તા કવિતા આદિ વંચાવવાંજ હોય તો તદ્દયનાં દયા, મધુરતા, કેમકતા, ઈલાદિને પ્રખુલ કરનારા પ્રયોગ સામારે અનુભવમાં આણુતા નથી ? અને એ સર્વ ઉપરાંત તેમના તદ્દયમાં એવી અગ્નિ નીતિની છાપ પણ કોઈ રીતે મારવામાં આવતી નથી કે જેને આધારે તે આ સંસારમાં ખરા સુખ-ધૃતિ પીતળથી વધુ પાકી મુખને મારે સર્વદા જાય. એમાં પણ કેવલ સમયાતુલ્ય ઉપયુક્તાનેજ નીતિયું ધોરણ રૂપાન્તરે બનાવામાં આવે છે. પણ સનાતન સિદ્ધ મર્યાદા સમજાવવામાં આવતી નથી, કે જેથી જ્ઞાનકો અરખસિત પગલે શુદ્ધ માર્ગજ વ્તેય.

શિક્ષણનાં ધોરણ રચનારા કહેડે કે જ્ઞાનકો આગળ વ્યવહારની વાર્તા યાય નહિ, તેમને તો સારી સારી વાતોજ બતાવાય. અમે આ વિચારમાં રહેતા તત્ત્વની અવગણના કરવા ઇચ્છતા નથી, પણ શિક્ષણક્રમમાં એવો અવસર જરૂર આવવોજ જોઈએ કે જે વખતે શિષ્યોને તે જે મહાભારત કાર્યમાં પડનારાં છે તેમણેની સામગ્રી પૂરી પાડવામાં આવે. પ્રસંગ આવે તે વખતે બીજે મોટે ઉઠા રહી મને તે, ને ધણું કરી અવજોજ, માર્ગ ચઢી જવું, તેના કરતાં આગળથી જાણી રાખવું વધારે લાભકારી છે. પ્રથમ-થીજ બધી વિગત જાણવામાં નેહતા દુરાચારી યાય તેના કરતાં સદ્ગુણમણી જાણ્યાવિના અવગાં ચઢી દુઃખી યાયછે, એ તો સર્વ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનારો અનુભવ સાક્ષી પૂરે તેની વાત છે. આમ છતાં અનેક કલ્પિત ભૂતની ગણના કરી આપણી શાસત્રોની શિક્ષણપદ્ધતિને છેક નિર્માદ્ય જેવી રાખનારા જહુ મહેતી જુલ કરેછે. ‘આ વિશ્વ છે તે કાંઈ સાધુનું બરેલું નથી, કેવલ સંપુરણોર્જન બનેલું નથી. આપણે એમ ઇચ્છવું કે તે તેલું યાય એ જહુ ઉત્તમ વાત છે, પણ તે જેવું હોય તેલું સ્વીકાર્યાવિના સિદ્ધિ નથી. તો તેમાં યોગ્ય રીતે રમ્ભો કાપે તેના પુરુષો તંવાર કરવાને તેની સત્તારીઓ તંવાર કરવી એજ શિક્ષણમાત્રનું કર્તવ્ય છે.

જો સ્ત્રીપુરુષ નિર્ધનર બાલ્યાવસ્થામાંજ રહેનારાં હોત, જો તેમને પ-રણું, પ્રગ્ન ઉપગ્ર કરવી, તેલું ચોવણુ કરવું, ઇલાદિ પ્રસંગે ના આવવાના હોત, તો તો જે શિક્ષણપદ્ધતિ દાલ યાયછે તેને આપણે સર્વથા આનંદપૂર્વક સ્વીકારત. આપણું દુર્ભાગ્ય છે, ને તે બેશું એ શિક્ષણપદ્ધતિ રચનારાનું પણ, કે ખરી વાત તેથી તદ્દન ઉત્તરીજ છે. તો જે શિક્ષણપદ્ધતિ પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરી શકતી નથી તે વ્યર્થજ છે એ સ્પષ્ટ છે.

કોઈ એમ કહેશે કે આવી રીતે વિચાર કરતાં તો શિક્ષણમાત્રનો હેતુ જે ઉચ્ચશિક્ષણ વધારવાનો ને સિદ્ધ કરવાનો છે તે વ્યર્થ જશે, ને માણસો માત્ર સંસારમાં ખાવાપીવા ને વ્યવહારની યોગ્યતામાંજ સર્વની સીમા માનશે. અમારો હેતુ આવો લેશ પણ નથી. અમે પ્રયત્નથીજ ધર્મજિજ્ઞાસને કેળવવાની આવશ્યકતા લખતા આવ્યા છીએ. ધર્મજિજ્ઞાસા એટલે શું ? આ વિશ્વ શું છે ? મનુષ્ય શું છે ? આ-હવિત શું છે ? હવે પછી શું છે ? ને પરસ્પર સંબંધ કેવો છે ? આ પ્રશ્નોનો નિશ્ચય કરવાનો પ્રયત્ન તેજ ધર્મજિજ્ઞાસા. એ જિજ્ઞાસા સંતોષવામાટે જે જે ઉપાય યુક્ત હોય તે સાધવા એજ મુખ્ય ભાત છે. ને તદ્દીન જીજ્ઞાસાથી વાત રાખી મનુષ્યને સ્વકર્તવ્યમાટે યોગ્ય કરવાનું છે. નહિ તો કેષપણ નિશ્ચય વિનાની પ્રવૃત્તિ પરિણામે, હાનિ-કારક નહિ, તો નિષ્ફળ તો થાયજ. પેટ ભરવા અને વ્યવહાર ચલાવવાનુંજ શિક્ષણ તે આખા શિક્ષણનો એક અંશ છે, પણ તેનો મુખ્ય વિભાગ તો સંપૂર્ણ પ્રેમભાવને ખીસવવામાંજ સમાય છે.

પ્રેમ ! એ શબ્દથી આપણા અમણીએ અભાગશે ! પણ તેમનો દોષ નથી. એ શબ્દના અર્થ કરવામાં અનેકે એવી ભુલો ખાધી છે કે જેથી ઘણી હાનિ થઈ આવેલી છે. અમે એ શબ્દનો અર્થ માત્ર એટલોજ કરીએ છીએ કે ને માણસના હવિતનો સાર છે, માણસના આત્મનું મૂલ છે, વિશ્વની એકાદ્રરતા સાધવાનો મંત્ર છે, ને ઈશ્વરનું બુદ્ધિગમ્ય પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ છે. એને આક્રમ નથી, રૂપ નથી, દર્શન્ય નથી. પણ એનાં કાર્ય એવાં અદ્વિત્ય, કામલ, આદ્ય, કાવચ, છે કે પાપાણુ પણ એના આગળ પીગળે છે. એ તદ્દય તરવને અતિ ઉચ્ચરૂપે પ્રબુદ્ધ કરવામાંજ શિક્ષણનું ઉત્તમ કર્મ સમાય છે, ને એને આધારે રહી મનુષ્યને પોતાના હવિતનાં ઈતર દર્શન્ય પણ કરવા યોગ્ય કરવું એ તે દર્મનો અવાંતર વિભાગ છે.

આપણી શાલાઓ એટલે મૂળરાત્રી નિશાળોની, પદ્ધતિમાટેજ આ-ટલું બોલવાની આવશ્યકતા લાગી છે; ને તે ઘણાં કારણથી. એ કેળવણી ટ્રેનિંગકોલેજથી અટકે છે. આગળ વધે તોપણ નવોજ જન્મ પામેલી રૂકેલ કાર્ષ્ઠનલથી અટકે છે. એટલુંજ નહિ પણ એ અટકેલા લોકોજ પાછા નવા વિદ્યાર્થીઓના પોષક હરે છે. ત્યારે જે એક દોષ છે તે એક બે દશ સો લક્ષ રૂપે યજ્ઞિત થઈ, અતિ દૂર વિસ્તારથી વિસ્તરે છે. કોઈ તેને અટકાવશે ?

સોશીયલ ટ્રાન્સફર્મસ.

ભારત વર્ષનો પંચમ રાજકીય સમાજ અતિ આનંદમાં ને વિજય દિન-
નિમાં વિરમ્યો છે. એ મહારાજમાં જે ઝંઝિળે વરાંધા હતા તેમના મંત્રણું
પરાક્રમ પણ અદ્ભુત જણાયું છે. સાક્ષાત્ શ્રી લક્ષ્મીને તેમણે પ્રસન્ન કરી
છે. એજ શુભચિહ્ન છે કે શ્રીની સહોદર, પ્રતિકૃતિ, વિજયલક્ષ્મી પણ
ભારતને વરશે. રાજ્યશ્રીની હોદ્દા ભગિની ગૃહશ્રી પણ એ સમારંભમાં નોત-
રામણી હતી, ને તેપણ કાંઈ અપ્રસન્ન વદને પાછી વળી નથી. કહે છે કે
રાજ્યશ્રી તો ગૃહશ્રીનુંજ આપલ છે. અમે જાણીએ છીએ કે તે જે ભગિની
છે, ને ગૃહશ્રી તો માત્ર કનિષ્ઠ ભગિની છે.

સોશીયલ ટ્રાન્સફર્મસ એટલે આપણો ધર સંસાર સુધારવાની બાબ-
તોનો વિચાર કરનારો સમાજ. આ વર્ષે જે પંચમી નેશનલકોંગ્રેસઅતિ વિ-
જયવતી વિરમી તદ્દન્તે સોશીયલ સમાજ મળ્યો હતો. એમાં જે કાર્ય થયું
તેમાં ઘણા ખરા લોકપ્રતિનિધિ (ડેલીગેટ્સ) હાજર હતા, પણ તેમને તેમના
નિર્ણતાઓએ તે કમમાટે પ્રેરણા કરેલી હતી નહિ. અર્થાત્ તેમના નિશ્ચય
તેમને પોતાનેજ લાગુ છે, તેમના નિયતાઓને નહિ. છતાં પણ એ સમાજ
મળે છે એના જેવું લાભપ્રદ બીજું કાંઈ નથી.

રાજકીય સમાજજ અતિ લાભપ્રદ છે. દૂર દેશના, વિલક્ષણ રીતિ
કૃતિના. બિન્ન બિન્ન વિચારવાળા, પણ માત્ર રાજ્યસુધારણાની એક ઉચ્ચ અને
તીવ્ર વાસનાથી એકસૂત્રે બંધાયલા અનત ગૃહસ્થોનો પરસ્પર મેલાપ, આ-
લાપ, વ્યવહાર, શું સૂચવે છે? એક એક સમ્બંધી અનેક દૃઢ્યની એકતા
યાવ છે, એક એક દૃષ્ટિથી અનેક અતર નિરંતર પાપ છે, એક હસ્તમેલ-
નથી અનેક આલસ્યપુનઃ ઉડી જાય છે. આવું છે, આમ જ્યારે સ્વતઃજ
યાવ છે, ત્યારે સામારિક સમાજ શું સપ્રિશેષ સાધનારો છે?

છતાં તે યાવ છે, થયો હતો. સુધારના અગ્રણીઓએ ઘણાં લાભણો
બને તેટલી છટાથી કર્યા હતાં કેટલાક ઠરાવ તો બહુ મારા હતા બાલ લ-
બનો નિષેધ, વિધવા વૈશ્યનો નિષેધ, ઈત્યાદિ. પણ એવા ઠરાવ ક્યાં નથી
થતા? તેમાંના કેટલા અમલમાં આવે છે? ઠગવની કશી જરૂર નથી. જે
જરૂરનું છે તે માત્ર એટલુંજ છે કે જે નિશ્ચયપૂર્વક સારરૂપ જણાય તે પ્ર-
માણે આચાર રાખવો. જે મહાશયો વાતો કરે છે, તેમણેજ કરી બતાવવાની
પહેલ કરવી એટલે જે જે સારી વાત હશે તે સહજમાં પ્રચરશે. દશાન્તનો
મેષ જુદોજ છે.

વિજ્ઞાપના.

સખાણુ—આ પત્રને માટે સર્વેએ ધુટી કરવું—એવી અગારી અસહીત પ્રાર્થના છે; પણ તે કાલ પણ માગની તા. ૧૦ મી પૂરેલાં આગરો નોડ તે પછીના માસમાં દાખલ થઈ શકશે. સખાણુ તથા પત્ર, ચોપાનિયાં વગેરે સંબંધી વ્યવસ્થા પ્રિય વદાના તંત્રી-નડિયાદ, એ સરનામે રાખશે. પત્રના લવાજમ તથા વ્યવસ્થા બાબત અમને લખવું. “ગળેડુ”. એમ સખ્યાનિના નોટના નિયમે આ પત્રમાં આવ્યા છે કે આવે છે તેને કાપીરાહત તંત્રીનો છે. માટે તે છાપવા હાથવગનો કોઈને દર નથી.

લવાજમ પોસ્ટની ટીકીટોની વાજવામાં આવે તો તે ટીકીટો માફ વા આનાં પાણીનું દેવી જોઈએ. ૬૨ રૂપીએ એક ટીકીટ વઢાવની પણ વાજવા સુરતું નહિ. વળી પૂરોય મંભાવનારે ના આનો વધારે વાજવો.

જાહેરખબરના ભાગ—એક વખત આખા પાનાના ૩ કો. ૧૬ પાનાના ૩ ૨). ૧૧ પાત્ર આપવા એ હંચ જગતો ૩ ૧૧. દરેક સીટીના ૩ વાજ સાંજી સુદતમાટે કિંમત આવ દગવવામાં આવશે. તા. ૨૦ મી પૂરેલાં જે જાહેર ખબર નહિ ગળે તે તે પછીના માસમાં જમા હશે તોજ આખી સકાશે નહિ તો તે પછીનામાં આવશે.

સુચર્ષ-પુસ્તક પ્રસાર }
નંડગી. કાગકાદેવી. }

રામદાસ કાશીદાસ મેલી,
વારનાપક

श्रीमद्भगवद्गीता.

(सं० ५ अ० १७ थी)

न मां दुष्टतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
 माययापह्नवज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥
 चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुवृत्तिनोऽर्जुन ।
 आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभाक्तिर्विशिष्यते ।
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽन्यमहं स च मन प्रियः ॥ १७ ॥
 उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
 आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेकानुचमां गतिम् ॥ १८ ॥
 बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्ये ।
 वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥
 कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
 तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥
 यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धायार्चितुमिच्छति ।
 तस्य तस्याचलां श्रद्धां तमेव विदवाम्यहम् ॥ २१ ॥
 स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
 लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान् ॥ २२ ॥
 अंतर्बुध्नौ फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
 देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥
 अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामधुद्वयः ।
 परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥
 नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
 मूढोऽयं नाभिजानाति लोकोमामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।

ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥ ૨૬ ॥

इच्छाद्वेपसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोહનિર્મુક્તા ભજંતે માં દ્વંદ્વવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

સાધિભૂતાધિદેવં મા સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।

પ્રયાણકાલેઽપિ ચં માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ ॥ ૩૦ ॥

અક્ષરાર્થઃ—(૧૫) હુષ્કૃતિ, મૂઢ, નરાધમ, માયાથી આહૃત થયેલા જ્ઞાનવાળા, આસુર ભાવમાં પડેલા, મને પ્રપન્ન થતા નથી. (૧૬) હું અર્ચુન । સુકૃત કરેલા એવા ચતુર્વિધ જન મને ભજેછે : આર્ત, નિરાશુ, અર્ધાર્થી, ને હે ભારતયજ્ઞ ! જ્ઞાની. (૧૭) તેમથી નિત્યયુક્ત એકશક્તિ જ્ઞાની વિશેષ છે, કેમકે હું જ્ઞાનીને અતીવ પ્રિય છું, ને તે મારો તેવોજ પ્રિય છે એવું માઈ મત છે. (૧૮) આ સર્વે ઉદાર છે. પણ જ્ઞાની મારો આત્માજ છે, કેમકે તે સુખાત્મા, અનુત્તમ ગતિરૂપ મનેજ આશ્રિયત છે. (૧૯) બહુ જન્મને અન્તે જ્ઞાનવાન મને પ્રપન્ન થાય છે : સર્વ વાસુદેવ છે એમ (અનુભવનાર) મહાત્મા સુહૃદ્ભ છે. (૨૦) તે તે કામથી જ્ઞાન દત્ત થવાથી, પોતપોતાની પ્રકૃતિએ નિયત કરેલા એવા તે તે નિયમ અદલુ કરી, અન્ય દેવતાને પ્રપન્ન થાયછે. (૨૧) જે જે, જે જે તનુને ભક્તિથી વળગી શ્રદ્ધાથી અર્ચના કરે છે તેની તેની, તે તે તનુ ઉપર, અચ્ચ અદ્ધા હું બેસાઈ છું. (૨૨) તે તેથી મારું ધર્મ તેનાજ આરાધનની ઈચ્છા કરેછે. ને તેમાંથી મેં નિર્માણ મેં કર્યું છે. (૨૩) પણ એવા અદ્ય બુદ્ધિવાળાને તે ક્ષણ અન્તમાપો વિધેયો છે : જનનારા દેવને પામે છે, ને મારા ભક્ત મને પામેછે. મારો અન્વય અને અનુત્તમ પરમ જ્ઞાન ન જાણી, ૧. શ્રીપ્રયાગવલ્લુન. ૨. શ્રીવમુનાવલ્લુન. ૩. મનુષ્ય દેવનું કળ. ૪. પ્રજ્ઞાપ્રણિત પદ્યવર્ગિ ૫. હરિનામ મહિમા.

સર્વ જૂતને; પણ મને કોઈ જાણતું નથી. (૨૭) હે ભારત ! ઈચ્છા અને દેવ તેથી ઉત્પન્ન થતા 'હ્રદ્ભોહિ' કરીને, હે પરતપ ! સર્વજૂત, સર્ગમા, સં-
ભોદ પામેછે. (૨૮) જે પુણ્ય કર્મનાળા જનનાં પાપનો અત આબેહો, તે હ્રદ્ભોહિથી મુક્ત હોઈ દૃઢમત ધર્મ મને બળેછે. (૨૯) મારો આશ્રય કરી જરામરણમોક્ષાર્થે જે યત્ન કરેછે, તે તત્ જીવને સમગ્ર જાણેછે તેમ અધ્યાત્મને અને અગ્નિય કર્મને જાણેછે. (૩૦) જે મને અધિભૂત, અધિદેવ, અધિયજ્ઞ, સહિત જાણેછે, તે સુકતચિત્તવાળા પ્રધાણકાયે પણ મને જાણેછે.

વિવેચન:—મને પ્રપન્ન થનારા મામાથી નિર્મુક્ત થાયછે એમ, પર-
માત્મા સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણે નિર્ધારણ કરાવ્યું, અને એ દ્વારા આત્મ્ય બક્ષિતનો પણ ભોધ કર્યો ત્યારે સહજજ એવી શંકા પેદા થાયછે કે આવો સુવલ માર્ગછે તેને લોક શામાટે અદૃષ્ટ કરતા ન હોય ? આ શંકાના સમ્પ્રધાન માટે કહેછે કે ચિરકાલથી સંચિત યથેના અનંત દુરિતના પ્રતિબંધને લીધે લોકને આવી બુદ્ધિ ધર્મ શક્તી નથી એજ વાત વિવેક કરીને નિભામથી સમગ્રને છે કે દુર્બુદ્ધિ એટલે દુષ્ટ કૃતિ (કર્મ) કરનારા, નિરંતર પાપાચારમાજ અત્યંત મચી રહેલા, ને એટલાજ કારણથી નરાધમ એટલે મનુષ્યમાત્રમાં અધમ નામ નીચ પદવીને પામેલા. સાધુ પુરુષોએ ઉપેક્ષારૂપ નિદા કરવા યોગ્ય થયેલા. તથા પોતાનો જે ખરા અર્થ છે તેને છીયા સાધનથી સાધી શકાશે એનો વિ-
વેક સમજાવના, આ ધર્મ સાધન સાર છે, આ સાર છે, એમ અનેક મો-
દમાં બગનારા માટે મૂઢ, તે કદાપિ પણ સર્વ પુરુષાર્થના મૂલરૂપ પરમ મોક્ષ-
મય જે માર્ગ રૂપ તેને પ્રપન્ન થતા નથી, પ્રપન્ન થતા નથી એટલે તેનો આશ્રય અદૃષ્ટ કરી તેની ભક્તિ કરતા નથી, અથવા તેનેજ ઓળખી તેની સાથે એકત્વ પામતાં નથી. તે પોતાનો ખરા અર્થ નથી સમજતા તેનું અ-
ધિક કારણ બતાવેછે કે તેમનામાજ જે જ્ઞાનરૂપ આંશ છે, તે કેવલ માયા એટલે રાજસી તથા તામસી વૃત્તિથી આદૃત થયેલો એટલે લંકાષ્ટ મયેલો છે; માટે તે પોતાનામાજ રહેલો જે આત્માનો પ્રત્યક્ષ પ્રમુખ છે તેને ઓળખી આત્મભાવ પામી શક્તા નથી; અથવા માન એટલે અંતઃકરણ જે-
નાથી બહિર્ગતનો મદિમા સમજવાની શક્તિ આવે તે કેવલ લંકાષ્ટ મયેલું હોવાથી ભક્તિ કરી શક્ત નથી. આમ માયાથી, જે સાત્ત્વિક વૃત્તિ તે લંકાષ્ટ મયેલી છે માટેજ તે તામસી કે રાજસી વૃત્તિના પ્રાધાન્યવાળાં પાપકર્મ-કે પ્રવૃત્તિરૂપ વિદ્યેપના કર્મ એવા આસુરભાવમા પડેલા છે એમને દૃષ્ટિક સંસાર મુખ—ધનપુત્રહારાકીર્તિ—માજ આનંદનો પ્રભાવ સમ-

જાગે છે, એટલે તે કદાપિ પણ સુખમાનતા મૂકરયાનને જાણતાં નથી. જે આવા આમુરભાવવાળાં નથી ને દિવ્યભાવવાળાં છે, ને તેથી જે સુકૃતિ, માની તથા ઉત્તમ છે, તે તો પરમાત્માને ઓળખવા કે ભગવા પ્રયત્ન કરેજ છે. એવા, અનેકજન્મસંચિતપુણ્યના ઉદ્ધયથી શુભ વાસના પ્રાપ્ત થઈ જઈ જિજ્ઞાસામાં પ્રવર્તનારાં પણ, પોત પોતાની કામનાની ન્યૂનતા પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં છે. પોતાને હોય તે અધિકાર રિપતિ સંબંધ આદિનો નાશ થઈ જવાથી તે બધાની પુનઃ પ્રાપ્તિને માટે જે પ્રયત્ન કરવા માંડે છે ને એમ હરિચરણ ક-રે છે તે આર્ત; જેને કાંઈ હતુંજ નહિ. પણ જે કાંઈ નવીનને ઈચ્છે છે ને હરિ-પદે પડે છે તે અચાર્ય. આર્તના કરતાં અચાર્યના કામ કાંઈક ઓછા હોય છે, પણ જે જિજ્ઞાસુ છે તે તો કેવલ નિષ્કામ હોય છે કેમકે તેને, પરમાર્થ એટલે કેવલરૂપ જ્ઞાત્વા તેનુંજ મનન હોય છે, તેને અનુભવવાની તેની ઈચ્છા તેજ નિજાસા કહેવાય છે. એવાને મુમુક્ષુ પણ કહે છે. શમદગઉપદ-ગતિનિદાશ્રદ્ધાસંગ્રાધાન એ સાધન વિવેક વૈરાગ્ય પુરઃસર જેણે પ્રાપ્ત કર્યા હોય તેને કામના રહેતીજ નથી, ને તેજ જિજ્ઞાસુ છે. એવા જિજ્ઞાસુ પ્ર-તિબંધ ક્ષય માટે જ્ઞાનું લક્ષ કરે છે. અને કેવલ અકામી, મોક્ષની પણ જેને કામના નથી, હું અમુક ઈચ્છું છું કે પામ્યો છું એ વૃત્તિનોજ જેનામાં આ-ભાવ છે એવા જે જાની તે જ્ઞાત હોય છે. “ ને ” જાની, એમ જાનીને શુદ્ધ પાકીને કહ્યા છે તેમાં તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે નિષ્કારણ આત્મ્ય પ્રેમમય પ્રેમ-લક્ષણાર્થી એકાકાર થયેલા ભક્તો પણ એવા જાનીમાંજ ગણાય. એવા જાની પોતેજ જ્ઞાત છે. તેમને કોઈ બીજી વસ્તુજ લક્ષમાં નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે આત્મારામાડપિમુનયો નિર્ગન્ધા અપ્યુરુકમે કુર્વન્વ્યહૃતુર્કાં મક્તિમિત્યં મૂતગુણો હરિઃ તેમ એ મહાત્માઓ કાંઈ ઈચ્છા ન છતાં, કાંઈ અર્થ ન છતાં, સ્વભાવથીજ સ્વતઃ સદૃશ ભક્તિમય ગણાય છે. એવા ચાર પ્રકારના જાની કે ભક્ત છે. આવા જે ચાર પ્રકારના ભક્ત કહ્યા તેમાંથી નિત્યયુક્ત એટલે કોષપણુ ક્રિયાના અંતરાવધિના એક જ્ઞાતશુભાંગ પોતાના ચિત્તને અર્પી, યુક્ત એટલે જોડાયેલો, વજ્રમેલો; અને એકભક્તિ એટલે હું અને તું એવા ભેદ રૂપ દિલ્લને બદલે કેવલ આત્મમય જે એકત્વ તે ઉપરજ ભક્તિ એટલે ચિત્તવૃત્તિ સમાવેલી છે જેણે એવો; આ પ્રમાણે નિત્યયુક્ત અને એક-ભક્તિ એવો જે સત્વર્થ પ્રકારનો ભક્ત જાની તેજ આ ચારમાં વિશેષ એટલે આનિ ઉત્તમ છે. તેનું કારણ બતાવે છે કે હું એટલે પરબ્રહ્મ તે એ જા-નાને બહુ પ્રિય છું. ને એ જાની મને એટલે પરબ્રહ્મને બહુ પ્રિય છે. બહુ પ્રિય છે એટલે એજ કે તે રૂપજ છે, કેમકે આત્મ પ્રેમનો અર્થ

એજ છે કે કેવળ અભેદ સિદ્ધ થાય. આ અર્થે “પ્રિય છે” એમ કહેવાથી
 લાક્ષણિક અભેદ મહત્ત્વ કરી મુખ્યાર્થે દેવ આનંદ વાર્તાનિક નથી, કેમકે જે
 દેવભાવના આશ્રય રૂપ શરીર જે તે તો કૃષિત અને નિર્યા છે વળી પ્રિયતા
 વ્યાપ્ત કહી ત્યારે જ્ઞાનીમાત્ર તે ઉત્તમ રૂપે કરી, ને એમ જ્ઞાન પોતે પદ્મપાત્રી
 થયું. એ શક્ય પણ અપોચ છે. કારણ કે એવો મર્મમિદ્ધ પ્રિય છે કે જેની
 જેવી ભાવના તેને તેડુ દ્રવ થાય છે. એટલે આખા જ્ઞાનમાત્રા જીવે કોઈ
 પ્રિય વિષય ન રાખતો જોયું મર્મમય જ્ઞાનને જેમ ભાવનાએ મૃદુ છે તે તે-
 વાજ દ્રવ ને પામી જ્ઞાન થાય એમા કોઈ પદ્મપાત્રનો વિષયજ નથી. માત્ર
 તેને પોતાના કર્મનુજ્ઞ દેવ છે, જે લોકો પ્રિયતાના વિષય અનેક રાખી
 એજ વધતા ભાવે જ્ઞાન ઉપર લક્ષ કરે છે તેમને તેડુ દ્રવ મળે છે.
 વળી “પ્રિય” એવો જે ગાત્ર વાપર્યો છે તે તદેતલ્લેયઃ પુત્રાત પ્રિયોઽન્યસ્મા-
 ત્સર્વસ્માત્તદતરંતર મદયમાત્મા એ શ્રુતિમા “પુત્રથી પણ પ્રિય, અન્યનું
 સર્વથી પણ પ્રિય, જે મરેમા અદમ્યમા અદમ્ય પ્રિય છે તે અત્મા” એમ
 પ્રિયન રૂપ કહ્યું છે તે આત્મને મુખ્યના મૂકેનો છે એટલે “પ્રિય છે” એનો
 અર્થ એજ કે આત્મા છે, કેમકે પ્રિય અને આત્મા એ જ એકજ અર્થમાં રાખે
 છે. આમ પદ્મપાત્રની શક્ય ન રહી એટલું જ નહિ પશુ આગમની જે દેવનો
 ગત આનંદ જેની શક્ય હતી તે પણ લાક્ષણિક અર્થથી નહિ, પણ રૂપે મુ-
 ખ્યાર્થથીજ નિવારિત થઈ ત્યારે એવી શક્ય થાય કે આ પ્રમાણના લક્ષ-
 માથી જ્ઞાનીનેજ એક ગણે તો જીવ તો કનિષ્ઠજ રહ્યા, અને જે એ આત્માના
 એકે પ્રકારમા નથી તેમની તો વાતપણ ક્યા રહી, તો તેનું મમાધાન કરે છે કે
 એમારે પ્રકારના લક્ષો છે તો ઉદર એટલે ઉત્તમ પણ એમા જે જ્ઞાની છે તે,
 હવણાજ પ્રિયતારૂપે મિદ્ધ કરી જનારું નેમ, મારે આત્મા એટલે હું પોતેજ છે,
 જ્ઞાન છે કેમકે તે જીવન મર્મ મતિ એટલે મર્મને તત્ત્વ, કેવળ મનેજ પ્રપન્ન
 થયેનો છે, મનેજ તેણે અનુત્તમ એટલે જેનાથી વધારે ઉત્તમ જીવન કોઈ નથી
 એવી ઉત્તમોત્તમ ગતિ એટલે આશ્રય અથવા માર્ગ અથવા મ્યાન જણાવે છે.
 આશ્રિય છે એટલે અગીકાર કરનારો છે, અનુભવનારો છે. એમ જ્ઞાની અનુ-
 ભવ કરવામા તેણે કાંઈ ન્યૂનતા રાખી નથી એજ તેનો પરમ યોગ છે, ને
 એટલાજ માટે તે મુક્તિમા છે આત્મા જે આશ્રિય થયો ને કાંઈ વાતમાત્ર
 થી કે કોઈક જે પ્રયત્નથી કે એક વર્ષ કે દસ વર્ષના પ્રયાસથી કે એક જન્મ
 નાપણ પ્રતાપથી થતો નથી અને જન્મમા થોડે થોડે કમથી કરીને પ્રાપ્ત
 કરેલા પુણ્યનો પ્રયત્ન થતા કોઈ એક જન્મમા તે મમમ દ્રવી ઉડે છે ને આત્મા
 આશ્રિય થઈ પેદા કરે છે. મારે કહેડે જે જાનવાન છે તે જાણ જન્મને અન્તે

મને એટલે જ્ઞાન સાક્ષાત્કારને પ્રપન્ન થાય છે એટલે અનુભવે છે. આનું કારણ એવું છે કે “વાસુદેવ સર્વં છે” આરો અનુભવ જેને યથો હોય એવો મદાત્મા એટલે આત્મંત અસંકુચિત આત્મા અર્થાત્ અંતઃકરણવાળો જ્ઞાની થયો અત્યંત કડિન છે. જેની અંતઃકરણરૂપિ સર્વમય જ્ઞાન સાથે તદાકાર ધર્મ હોય એવો મદાત્મા થયો બહુ દુર્લભ છે. સર્વ એટલે જેટલું જેટલું જોવાય છે, સમગ્રમય છે, તે બધું વસુદેવ પુત્ર કીડુષ્ય જે જ્ઞાન છે તે રૂપે અનુભવાનું એ કામ સદાજ નથી. વસ્તુમાત્ર જ્ઞાન છે એમ અનુભવ શરીરોને થાય? એવા અનુભવનાં અનેક પ્રમાણ આગળ કહી ગયામાં આવ્યાં છે. પદાર્થોને જોઈએ તો જૂડ અને ચેતન એવા બે લોક સમગ્રમય છે, તેમાં પણ આટલુંજ જડ કે આટલુંજ ચેતન એમ વિભાગ સિદ્ધ કરી શકાતો નથી; તેમ એમ પણ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી કે જડથી ચેતન થાય છે કે ચેતનથી જડ થાય છે. કેમકે ચેતનયુક્ત, મનુષ્યશરીરમાંથી અચેતન એવા નખકેશાદિની ઉત્પત્તિ જણાય છે, ને અચેતન એવાં જાણ વગેરેમાંથી જીવની ઉત્પત્તિ દેખાય છે. પણ આટલું તો સિદ્ધ છે કે જડ પોતે પોતાની સત્તા એટલે પોતાનું હોવાપણું જાણી કે જણાવી શકે તેમ નથી. પણ જે ચેતન છે તેને લેખનેજ તે તે વસ્તુનું તે વસ્તુ રૂપે હોવા (સત્તા) તથા જણાવા (સ્વૃત્તિ) પણ અનુભવાય છે. માટે સર્વે સત્તારશ્વર્ત (સત્યચિત્) એ અંશે આત્મા એકજ છે, ને નાગરૂપ જે અનેક અને અરિયર હોવાથી મિથ્યા છે તે એ આત્માને લીધેજ સત્તા મદબ કરે છે. આમ આત્માથી વિજ્ઞ જગત્ છેજ નહિ માટે સર્વ વાસુદેવ છે, એવા અનુભવ એજ ખરું જ્ઞાન છે, ને તેનું જેને સાક્ષાત્ અનુભવાય એવા મદાત્મા ધણા દુર્લભ છે. એનું યથા માટે જે પુણ્યોદયની અપેક્ષા છે તે અનેકજાગે સિદ્ધ થાય છે, માટે કહે છે કે બહુ જગતને અન્તે જ્ઞાનવાર મને પામે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યકાર બકોગાંના જ્ઞાનીની સ્વૃત્તિ કરી તેનો ઉત્તમાધિકાર બતાવ્યો, તેનું કારણ માત્ર તેની નિષ્કામનાવિના બીજું નથી; જ્ઞાનીના જે વધુ રજા, તેમાંનો અર્થ અને આર્ત ઉત્તરોત્તર સકામ છે માટે તેમને તો મિત્રાનુતાહાર મોક્ષસિદ્ધિ થાય છે. તેમનામાં જે સકામતા છે તેનાથી કેયં નિષ્કૃષ્ટ ફલ મળે છે ને તે સકામતા તેમનામાં રાખી આને છે તે દેવે બતાવે છે. કામ એટલે ઇચ્છા. વિજ્ઞ હીર્તિ પુનાદિ ભોગ્યવાની જે વાસના થાય તે કામ. એ વાસનાથી બંદુરુદ્ધિ દદ થાય છે ને તે બેદયુદ્ધિના દદ યથાથી અન્તઃકરણ આદું અવશું તજાવા લાગે છે. જ્ઞાન એટલે આ રયતે અંતઃકરણ એમ લેવું, ને તદ્દત એટલે એવાય છે એમ સમજવું. અંતઃકરણ એટલે તેની રજાતે શુદ્ધ શુદ્ધ કામથી કરીને શુદ્ધ શુદ્ધ વિષયોમાં પ્રવર્તે છે; ને

એમ જે મુખ્ય અર્થ આત્મજ્ઞાન તેમાં વળી શકતી નથી. જે જે કામ પેદા થાયછે તે પોતાની સાત્ત્વિક રાજસ કે તામસ પ્રકૃતિથી કરીને પેદા થાય છે, એટલે તે તે કામને સંપૂર્ણ કરવાના રસ્તા પણ તે પ્રકૃતિને અનુકૂલ ઉદ્ભવેછે, એમ યનાથી પ્રકૃતિએ નિયત કરેલા એટલે અવરય રીતે પ્રેરેલા એવા નિયમ અદ્વલ્ય કરી તેવા કામવાળાં પ્રવર્તેછે. અમુક ઉપાસના કરવી, અમુક જપ કરવો, અમુક દેવ અર્ચવો, એમ તેમને પોતાના કામને લીધે નિયમો જડેછે, અને તેવા સકારી લોક અન્ય એટલે જે સર્વપૂજ્ય બ્રહ્મ છે તેનાથી બીજા દેવને ભજવા માંડેછે. આ પ્રકારે જે વૃત્તિ ઉદય પામેછે, ને બીજા બીજા દેવશુર્વાદિ ઉપર જે શ્રદ્ધા થાયછે, તે બ્રહ્મલક્ષ્યથી વિદૂરજાછે, છતાં સર્વત્ર આંતર્યામી રૂપે બ્રહ્મસત્તા આપી રહેલી છે એટલે તે સત્તાદ્વારા તે તે દેવાદિઉપર યોગેલી શ્રદ્ધા તે તે દેવોમાંજ દૃઢ થઈ બેસે છે. આ વાત કહેછે કે જે જે તત્ત્વ એટલે શરીર-દેવાદિકશરીર-ઉપર જોને જે જે પ્રદારની પૂજા અર્ચાની શ્રદ્ધા શુદ્ધ શુદ્ધ કામને લીધે થાયછે તે તે શ્રદ્ધા માત્રને તે તે દેવના શરીર એટલે શુર્વાદિ ઉપર હું એટલે સર્વરૂપ આંતર્યામી સ્થિતરીતે બેસારું છું. આવી શ્રદ્ધા યથાથી પછી તેને તે દેવનુંજ આરાધન રહેછે, ને તે તેનેજ કર્યા કરેછે, તથા, તે દ્વારા, તેને જે જે કામરૂપ ફલ પ્રથમથી પ્રિય લાગેછું હોય તે થાયછે. તે ફલપણ્ય મેંજ નિર્માણ કરેજુછે, કેમકે હું આંતર્યામી રૂપે સર્વત્ર છું, ને સર્વને તેનાં પ્રયાસશ્રદ્ધાદિને અનુરૂપ પ્રથમથીજ પોતાના મનને પ્રિય દેવેલી ફલ યોજું છું. આમ સર્વત્ર ફલદાતા હું છું, એટલે અન્ય દેવતાદિની પૂજા પણ ગારીજ ભક્તિ છે તથાપિ જે કેવલ મનેજ શરણુ થાયછે, તેમનામાં ને આગ દેવાદિને શરણુ યનારનામાં કેટલો ભેદ છે તે બે. એ ભેદ પાડવાનું કારણ કામ એજ છે. જે મને શરણુ થાયછે ને કેવલ નિઃકામ છે પણ જે અન્ય દેવને અર્ચે છે તેતા સકામ છે, એટલે ફલ પણ આનન્ત નિર્વિકલ્પ કેવલ્ય અને આંતર્યત્વ એટલે લક્ષિક એવાં અનુક્રમે થાયછે. મારેજ કહેછે કે જે અલ્પશુદ્ધિથી અમુક દેવાદિને વળગેછે તેમને જે ફલ મળેછે તે લક્ષિકજ હોયછે, ને તે પરિણામે દુઃખરૂપ ગીવડેછે. દેવતાને પૂજનારા દેવોને પામેછે, મને પૂજનારા મને પામેછે. દેવતા પોતેજ પરિવ્રજેલાવા છે, જે જે પરિવ્રજેલાવા છે તે દુઃખરૂપ છે, એટલે તે દેવતા અગ્રણ્ય અમિત આનંદપ્રમય કેવલ્ય ક્યાંય જતાવી શકે? આ દેશણુ જે ફલના તપા સાધનના ભેદથી બે ભેદ કરી જતાવ્યાછે તે ભેદ બહુ સમજવા જેવા છે. કેમકે જે અમિત કેવલ્યાનંદ તેજ ખરો એકનોએક શુદ્ધ માર્ગ અથવા સંતિષ્ઠ માર્ગ છે, ને તેમાંજ જે જે તેને અનુકૂલ ઉપાસના આદિ છે તેનો

સમામ ધાયછે; પણ અમુક કામનાઓને લેઇ જેમ જેમ પ્રવૃત્તિ ધાયછે, ને તે કામનાની જેમ જેમ કેવલસ્થિતિથી વિદ્વરતા થતી જાયછે તેમ તેમ અધર્મ વામાચારમાં પડતાં જવાયછે. આવા લોક આટલી બધી જુગ્મ કરી પરિચ્છેદવાળાં દેવતાદિમાં દોરાઇ બંધાયછે. તે કીયા બ્રમથી ધાયછે એ કહેછે. હું એટલે બહા તેનો, અબ્બય એટલે જેનો વિભાગ થઇ શકતો નથી એવો વસ્તુમતપરિચ્છેદરહિત, અને પરમ એટલે જેને કાલ અથવા દેશથી સીમા નથી એવો દેશકાલાદિપરિચ્છેદરહિત, અને આવો છતાં આવશ્યાનય તેમ દેદત્રય સર્વનો સાક્ષી અને તે સર્વના અભાવે પણ વર્તમાન એવો અનુસંગ, એવો રચનાવ સમજ્યાયિનાના અરૂપ બુદ્ધિવાળા લોક અને અવ્યક્તને વ્યક્તિભાવ પામ્યો સમજેછે. અવ્યક્ત એટલે કોઈપણ પ્રમાણુદિથી જે વ્યક્ત ન થઇ શકે એવો સત્તારુપ્તિરૂપે સર્વાધાર સર્વમય અપરિચિન્ન બહા, તેને વ્યક્તિ થયેલો એટલે વ્યક્તિરૂપે જણાયલો માનેછે. વ્યક્તિ એટલે અમુક દરપાદાદિપરિચ્છેદવાળો કોઇ શરીરી; તે રૂપે હું જે અનન્ત અપાર અવ્યક્ત છું તેને સમજે છે; ને વાસુદેવ, ઇન્દ્ર, શક્તિ, શિવ, વિષ્ણુ, આદિભાવ લેઇને આવળે માર્ગે પ્રવર્તે છે. શ્રીરામાનુજ “અવ્યક્તને વ્યક્ત થયો સમજે છે” એ વાક્યનો એમ અર્થ કરેછે કે હું જે સર્વદા છું છુંને છુંને તેને આજ્ઞસુધી ન હતો તે હવણાં વ્યક્ત એટલે શ્રી વાસુદેવરૂપે પ્રત્યક્ષ થયો છું” એમ જાણેછે; અર્થાત્ વાસુદેવથીજ મારો જન્મે આરંભ હોય એમ સમજે છે, એ તે સમજનારાંની બુદ્ધિ છે, કેમકે હું તો અજ અવ્યય છાત્યાદિ છું, ને સર્વદા હતોજ પણ હવણાં અવતારરૂપે પ્રકટ થયો છું. આવી યોજના આ રચનાની અર્થસંગતિ વિચારતાં વાસ્તવિક નથી લાગતી એમ તત્ત્વજિજ્ઞાસુને કહેવાની જરૂર નથી. આંત્રો જે બ્રમ છે તેજ મ.જીસોને આવળે રરતે ચઢાવેછે, પણ એ બ્રમ પેદા થવાનું પણ ત્રિશેષ કારણ બતાવેછે. બહા જે છે તે માયાએ સદવર્તમાન છે. યોગમાયા એટલે, યોગ એવું સંકરપનું નામ લઇએ તો બહાના સંકરપને વશવર્તનારી બ્રમ પેદા કરનાર માયા એમ કોઇ દીકાકાદો કહેછે તે; અથવા યોગ એટલે સંબંધ, પુરુષોને જન્મ મરણાદિ સંબંધ કરાવી સંસાર લહરીમાં તાણનારી અજ્ઞાનરૂપે માયા એમ ક્રેટલાક દીકાકારો કહેછે તે; આવી માયાથી સારી રીતે આવૃત્ત એટલે ટંકવલો જે હું તે એ માયામાં પડેલા છવેનો પ્રકાશ એટલે પ્રસિદ્ધ જણાવો નથી; જે એ માયાને કોઈ શકે તે મને પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકેછે, બીજા તો એ માયાનેજ મારે બદલે પૂજે છે, ને એમ મારું અબ્બય અને અજ, રચરૂપ સમજ્યાયિના ગમે તે દેવઅવતારાદિથી સંતુષ્ટ થઇ દુઃખાયછે. ને આનું હોય, એટલે કે બહા પણ માયામાં આવૃત્ત થઇ મળેલું હોય

તો તો તે તુચ્છ એટલે કાંઈ શક્તિ વિનાનું અને જ્ઞાનાભિસાગર્ય જે તેનામાં
કહેવામાં આવે છે તે વિનાનું યદ્યપ્ય એ શબ્દનું સમાધાન કરે છે માયા
જડ અર્થાત્ એ જ્યાં થોડે થોડે અર્થે એક અર્થવાળા નામ છે તે કુ
છે એ કહી શકાય નથી એટલે તે અનિર્વચનીય છે, પણ તે છે એમાં
સરાય નથી માટે તે અજ્ઞાન એના બાવરૂપે છે પણ એના સત્તાસ્કૃતિ
ચેતનવિના સભવતા નથી માટે તે મિથ્યા કહેવાય છે ને બ્રહ્મ એજ
સત્ય એટલે ત્રિકાલમાં એકજરૂપે રહેનાર સ્વતઃ જ્ઞાનવાન ગણાય છે
માયા પોતે પણ પોતાનું આપણું બ્રહ્મને લીધેજ જાણી જાણી શકે છે
એ માયાને જે શક્તિ છે વિશેષ અને આવરણ નામરૂપાદિ અનેક ર-
ચનાનો અનત ખેન થાય છે તે તે પિ વિશેષ શક્તિ છે, ને જ્ઞાનાદિ
જે સર્વ છે તેનું ન અનુભવાનાપણુ થાય છે એ તેની આવરણ શક્તિ છે
આ જે શક્તિનો અજ્ઞાન થાય ત્યારે બ્રહ્મ અનુભવાય છે નિદ્રામાં વિશેષનો લય
ધાય છે પણ આવરણ રહે છે પણ તુષેમાં વિશેષ ને આંદરણ મનેને અ-
ત્યેત અજ્ઞાન થાય છે આ પ્રમાણે માયા અને તે પિ શક્તિઓ સર્વ છે ખર,
જે તેમના સત્તાસ્કૃતિઆદિ બ્રહ્મરિના સમનતા નથી તેમ બ્રહ્મ જે જ્ઞાનરૂપ
છે તે જ્ઞાનવિના આપણા જુદા જુદા અનુભવનું એકપણુ પણ સભવતું
નથી કેમકે ' હું જે બાવક હતો તેજ આજ વૃદ્ધ છું ' હું જે "સુનો હતો
તે કીડા ઉધ્યો ' એમ જે અનુભવ થાય છે તે જ્ઞાનની એકરૂપતા વિના સ-
ભવ નહિ ને આમ થાય છે એટલે જૂત અંત બરિષ્ય તેમ વર્તમાન ત્રણે
કાલમાં જે જે જૂત એટલે વસ્તુમલ્લર આદિ થયા છે તેમના સત્તા સ્કૃત્યંતિ
એકજ પ્રકારના ને એકજ રૂપ છે તેથી સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે ને એમ જ્ઞાત
એટલે જાણીતા છે આ સર્વજ્ઞાનમાં એકજ રૂપે રહેનાર વ્યાપક ચૈતન્ય
તેજ માયાથી મુન છે, ને આમાં લેવાયતું નથી માટે યોગ્ય કહ્યું છે કે હું
જૂત બરિષ્ય વર્તમાન સર્વ જૂતને જાણુ છું પણ મને કાંઈ એટલે કાંઈ
માયાથી દુર જાણુ નથી આવુ છે એટલે માયાથી બ્રહ્મ અલગ પામેતું
છે એમ કહેનાથી બ્રહ્મના બ્રહ્મત્વને જાણ આવવા રૂપ શુદ્ધ મરી હતી તે
મિથ્યા છે. હે ભારત ' ભરતપુત્ર ' ઉત્તમ વશમાં ઉત્પન્ન થયેના ઉત્તમાધિ-
કર્મી ' તુ આ રીતે બ્રહ્મરૂપને અનિરત થા લોમ તેમ નથી થતા તેમાં કા-
ણુ એટલે કે છન્ડા અંતે રૂપ દ્વન્વાને તેમને પ્રતિ પદ થાય છે છન્ડા
એટલે અનુકૂળ માટે પ્રીત, દેવ એટલે પ્રનિકૂળ માટે અનીત, એ રાગદ્વેષના
રણથી મુખ્ય ખ સાદ નકાર, એના દ્વન્ડ ઉત્પન્ન થાય છે ને તે દ્વન્ડનો બાવ
એટલે વિચાર માણુએના અત્ત મરણમાં અત્યત ન્યાપી રહે છે, તેપણુ સ

ગંથીજ વ્યાપવા માંડેછે, એટલે કે જ્યાંથી ઉત્પન્ન થાય, જ્યાંથી રચૂલદેહ ધ-
ડાય સ્થાંથીજ એ રાગદ્વેષ જન્મ પામે છે ને બંધાયછે. એનાથી મોહ
એટલે સારાસાર વિચારવા રૂપ વિવેકનો પ્રતિબંધ તે થાયછે ને એમ
લોકો માયામાનગાંજ અથડાઈ કાંઈ દિવસ મને પામતા નથી. જેમનો એ પ્ર-
તિબંધ તુટી જાય, અનેક જન્મનાં પુણ્યથી કરીને પાપ એટલે એ મોહ રૂપી
પ્રતિબંધ નાશ પામ્યા હોય, તેજ આત્મંત દૃઢવ્રતથી એટલે નિશ્ચય પૂર્વક
શ્રદ્ધાથી મનેજ લક્ષ પૂર્વક આવશ્યકેછે. લાગેછે એટલે લાકિતી કરેછે પણ લક્ષિત તે
કેવલ અંધ પરંપરાવત્ નહિ પણ જ્ઞાનયુક્ત અનન્ય પ્રેમમય લક્ષિત કરેછે.
એમ જ્ઞેતાં જ્ઞાન અને લક્ષિત એકજ છે; ક્રમકે જાણ્યાવિના લક્ષ્યું એટલે
મનાતું નથી, તે માન્યા એટલે લાજ્યાવિના જાણ્યું ગણાતું નથી. મારો એ-
ટલે સર્વાધાર પરમાત્માનોજ આશ્રય કરી જે સુમુક્ષુઓ, જરા એટલે વ્યાધ્યા-
દિદુઃખ લેમ મરણ એટલે ત્રિયોગજન્યયાસનાની ખીડા, એ જોમાંથી મુક્ત
થવા માટે મને સેવેછે, સર્વતા કારણ રૂપ, સર્વતા સાક્ષી રૂપ, સર્વરૂપ મને
જાણેછે, તે તત્ત્વમાસિ આદિ મહા વાક્યોમાં જેને તત્ત્વ પદથી વર્ણવ્યુંછે એવા
બ્રહ્મને મર્થોર્થ અનુભવેછે, તેમ અધ્યાત્મ એટલે આત્મા સંબંધી જે જ્ઞાન-
ણવાનું એટલે એજ મહા વાક્યોમાં જે ત્વમ્ પદથી કહેલુંછે તેનું પણ સ્વરૂપ
જાણેછે. અને એ ઉભયના સંબંધ રૂપ જે જે કૃમિ આદિ છે તે પણ અખિત
એટલે કાંઈ પણ પાક્ષી ન રહે તેમ જાણે છે. વળી અધિભૂત, અધિદેવ, તથા
અધિપત્ય એ રૂપે મને જે જાણેછે, તે એ જાણવારૂપ યોગમાં એકાગ્ર ચિત્ત થ-
યેલા જ્ઞાતી કદાપિ મને વિસરતા નથી. પ્રવાણ એટલે જનું એટલે કે મરણકાલે
જનું, આત્મંત દુઃખાદિ વ્યથામાં તરફડતાં મરણ પામવાનો સમય, તે વેળે
પણ મને વિસરતા નથી; ને દ્વિતીયાધ્યાયાન્તે કહ્યુંછે કે મરણકાલે પણ મા-
રામાં લક્ષ રહે તો મોક્ષ થાયછે, તેમ મોક્ષને સહજમાં અનુભવેછે. છેલા એ
શ્લોક ઉપર આટલુંજ કુંકું અર્થમાત્ર સમજાવવાનું વિવેચન કરીનેજ રહેવા
દીધુંછે તેનું કારણ એ છે કે હવે પછીનો જ્ઞાનમો અધ્યાય આપેછે તે એ
જે શ્લોકની દીક્ષારૂપે છે.

इति श्री भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥

ગુલાબસિંહ.

અતુર્ય તરંગ.

પ્રકરણ ૨

લાલાહુતે ગુરુને સ્વાધીન કરી ગુલાબસિંહના મયા પત્રી આગરે એ-
મદ મહીનો યદ મયો હતો, જે પરદેલી મુશાફર દીલ્લીના બજારને નાકે ઉભા
હતા એન્જલો બહુ આપેશ અને આગ્રહથી કહ્યું ' તારામા નો એક છાટો
પરુ અક્રમ હોય, જરા મધુ કડાપણુ હોય, તો મારી માથે જમપુગ મા ૧૦ આ
મગેન્દ્ર છે તે ગુનાશમિ હને માથે ચપતી બાજારે લેવા છે એના બરા વચન
નો અર્થ તો થાય છે ? તુ ખતપરુ કમુન કરે છે કે એમાયી કમો નિશ્ચય સ-
મગ્નતો નથી. તુ કહે છે કે એ દીલ્લીથી મો છે એજો. દિગ્મનયમા એ-
કાદ વધારે શાન્ત અને એમન્ત વચન નક્કી મ્યુ છે પણ તને ખગત નથી
કે એ તજેટીમા મા શેષ વસે છે ? તાર મધુ તારા ધડ ઉપર રહેના દર્ધને
તારી નુમડા હિતારી લે લાંસુધી દગ્મત નથી, પણ આ તો તેના ને વાધા
છે, સિદ્ધનો આગ્રમ એના પડોશમાજ હોય. અને તાર માટે જ લાગે છે
' મજે મ્યુ કે એ તારો બાનો ત્યાર લાગેનો નયમ નહિ હોય ? ને તને ત્યા ફ-
સાળ પત્રી, તાર સરંદર કદાબારિ ૧૧ તો જવાદેને ? તને કોવ આપે છે,
પણ આ બધો વિચાર રહે માટે—તુ તારે રસ્તેજ વિચાર કરી તો જો મ
ત્યેન્દ્ર પોતે પણ જોને સરત કે સુખકર ગણ્યો નથી એવી એમદ સાધના
તારે કરવા ૧૧ છે, ફન મો કે ન મો, ન મો તો તને નિમ્મમા નિમ્મ પીડા
પેલા થાય, મો તો તે જોને તારે શુરુ ક્યો છે તેના દાક્ષ અને નીરસ દુળમા
જેની તારી દક્ષા થાય. વાદરે સિદ્ધ. થયો થયો તુ સિદ્ધ. જવાદે એ ગા-
હાવમ અને જુલે છે ત્યામુધી મોજ કર. મારી માથે જમપુગ ચાન, મોક
રમા મઈ તો એજીન્થી ૭ મો તો પરજાતુ તારો ધવો દર, ધમ્મ મોજવ, ને
નાગ મદ તુ તો આ નપુ મિતબાને મ્યુ હુ, પણ મિતબાન જે દોરે છે
તે તાર શુરુના વચન કરતા તો વધારે આશા ભરેતુ ને સુખાતુ જણાય છે ?
+ સમલાત ! મારી કમ્પા હોય તો પણ તુ તારા દક્ષા પ્રમાણે મન્દા
અમર્થ હુ. મારગથી અમમ્મ એવી કોઈ સમથે રામિ મો લેરે છે, તે ૧૨
સાગર્થ્યો મારગથી પ્રતિકૂલ થના એમ નથી ને જે આદ્યુ છે તેમા દવે તો
કર્મ સાધયામિ વા દેહપાતયામિ. માત્ર નિમે દવે નિચાર કાઢી નાખ તારા
વિચાર તારા પોતાના જાગાટે મો સમાર, ને મુખી થા. "

“આનું નામ શું ? બેવકુદાઇ, મૂર્ખાઈ, ગાંડાઈ ! તારું શરીર તો જો. એક મહીનામાં તો જનલે વરસનો મદવાડ ખાઈને ઉઠ્યો હોય તેવો જણાય છે. ચાલ, મારી સાથે ચાલ. હું જઈશ તો પછી તને સારે રસ્તે ચઢાવનાર કોઈ રહેશે નહિ, તારા તરંગ અને પેલા લુચ્ચાની સુકિતઓનો તું ભોગ થઈ પડીશ.”

“બસ” લાલાએ કરડે સ્વરે ઉત્તર આપ્યું. “તારા મનમાં એકજ વાત ઉપર જે વજન છે તે તરફ જ્યારે તું આટલો બધો નખીને બોલે છે ત્યારે તારી શીખામણ મારે કશા કામની નથી. મને આ પુરુષના—જો તે પુરુષ હોય તો—યોગબલની અનેક સાળીતીઓ મળેલી છે; અને મને જે રસ્તો ગમ્યો છે તે રસ્તામાં જીવ જવાનો હોય તો જાઓ પણ સાંધી હું પાછો તો વળનાર નથી. બસ, રામનાથ ! રામરામ. તને જો એવી ખબર મળે કે આ રથને કે પેલા હુંગરમાં લાલાજીની રાખ ઉડી ગઈ તો આપણું સંજોગીને કહેજે કે એણે અતિ ઉત્તમ કાર્યનાં પોતાના પ્રાણનો હોમ આપ્યો છે, ને એ, ખીજ અનેક યોગમાર્ગગામીની પેઠે તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં મરણ પામ્યો છે.” આટલું બોલી રામનાથને બેટી રામરામ કરીને લાલાજી ચાલતો થયો. બનરને ખીજે છેડે પહોંચતાં જેવો એક મલી તરફ વળે છે તેવોજ એને ધંદો સામો મળ્યો.

“અહો ! લાલાજી ! બહુ દિવસે મળ્યા; એક મહીનો થયો. ક્યાં સંતાઈ ગયા હતા ? શા કામમાં હતા ? કાંઈ લેઈ બેઠાં છે કે શું ?”

“હા.”

“હું તો હવે અહીંથી બોખારા તરફ જવાનો છું; મારી સાથે આ વશો ? સર્વ પ્રકારની ચતુરાઈને તે રથને માન મળે છે.”

“તમારો બહુ ઉપકાર થયો, પણ મારે હાલમાં ખીજનું બહુ કામ છે.”

“આમ શું કરાણે, લાલ ! આજ તો તમે કાંઈ બોલતા પણ નથી. પેલી નાયકના જવાથી આટલો બધો શોક શામાટે ધરાણો. મારી પેઠે કરો. મેં એક ખીજ મેળવી લીધી છે—અહો કેવી સુંદર ! પ્રવીણ ! ને વળી કશી છું છાં નહિ.” બંદાએ આંખનો અણસારો કરી ઉમેર્યું, ને બોલતો આલ્યો કે “આપણે તો એનાંથીજ હવે નીરાંત થશે એમ માનીએ છીએ. પણ પેલા મુલાબસિંહ !”

“એનું શું ?”

“જો મારે કોઈવાર એકાદ કલ્પિત ચિત્ર દાટવું હશે, તો હું એનીજ આકૃતિ લેઈ રાક્ષસરૂપે તેને ચીતરીશ—ચીતારાનું વેર એ રીતેજ વળે; ને બા, દુનીયાં પણ શું કરે છે ? લોકને જેના ઉપર દેવ હોય તેના પ્રતિ કાંઈ વળે નહિ

હારે તેની પ્રતિકૃતિને તો સક્ષસ જેવીજ નિરૂપવાને ચુકવાના નહિ ખરે-ખર. એને તો હું બહુજ ધિક્કાર છું.”

“શામાટે?”

“શામાટે? જે સ્ત્રીને મારી પત્ની તરીકે ને દ્રવ્યનો ઠગતો લાવનારી તરીકે મેં નક્કી કરી હતી તેને એ લેઈ ગયો નથી? છતાં પણ અને તો એ-મજ લાગે છે કે એણે કદી અને દાનિ કરવાને બદલે લાભ ક્યો હોત તોપણ હું એના ઉપર એટલોજ દેવ રાખત એની આકૃતિ ને એનો દેખાવ-અને પ્રતિકૃતિ વિચારે પેલ કરે છે અને લાગે છે કે હજી આપણે એકનાર મળીયું. આવો ત્યારે મનામઆધિકૃમ. હું તો મારે ઘેર જઈશ.”

“અને હું પણ મારે સનામ.”

પણ લાવાછને ધર કરા હતું? દીલ્લી શહેરની બહાર, હિમાનખની એકાન્ત તળેલીમા લાનાજી શહેર બહાર નીકળ્યો, ઘોડે ખેતીને રસ્તે પડ્યા. વચમા ઠેરી ખુસાદગી કરી તેનું વણુન કરવાની જરૂર નથી, લાનાજીનું અન્ત કરણ કેવન મરચેન્દ્ર અને તેણે બતાવેલી વિદ્યા ઉપર નિતાન્તઅસ્ત હતું, તેથી તેણે માછ જોયું ન હતું, કાછ વિચાર્યું ન હતું એ ત્રણ દિવસે જ્યારે તે ઠરાવેના સ્થળની છેક લગભગ આબ્યો ત્યારે એકાએક એક નાના સરખા ગામડાને સીમાડે કૂટનાક જગલી પણુ અતિ મનિન-દુર્દશામા હોય એવા જણાતા લોકોના “રામ રામ” એવા પોકારથી ઝગમગી ઉઠ્યો. એજ વખતે એણે ચોતરફ નજર કરી તો એને પૃથ્વી પોતાનાથી બહુ નીચે ગયેની સ-મજાઈ, દૂરમા રમતી નદીઓના સ્ત્રોત લીટા જેવાજ જણાવા લાગ્યા, ઉપર જોતા લવ્ય અને ચેત તથા કાળા અનેક વિકરાન વિખીરિકાઓ લટકતી જ-ણાઈ. પેના લોકોને કોઈ ગરીમ ભીખારી જાણી લાનાજીએ આશરે પાચ મહોરો જેટલું છુટું નાણું તેમના તરફ ચૂકી બરીને ફેંક્યું અને ગામમા પેઠો વચમા આનતાજ એક બાજુ પરના ઝુપડામાથી એક ચોવીસોક વર્ષની વયનો જવાન સુરવાગ અને દુકા જગો પહેરેના તથા નાનો સરખો પણુ વાકો કેશરી શિરપેચ બાધેના બહાર આબ્યો એનું વદન સકુચિત અને અનેક અયોગ્ય વિચાર આચારથી માનિન્ય પામેનું હોય એમ કાઈક વિવશાય હતું. મારે ધોખાઅને સજડ બુકાની, તથા કમ્મરે કસેતો જમઈઓઅને હાથમા પ-કડેલી તરવાર, એ સર્વ વિચારતા એના ધંધાનું અનુમાન થઈ શકતું હતું. ગામમા બાબેજ એક પણુ એનું ઝુપડું હતું કે જેને ધર કહી શકાય, ને તેમા વસનારા પણ તે ઝુપડાને ચોકો તેવા દેખાવાના, પણુ વૃત્તિએ કોઈ જુદાજ ઠામમા પડેનાં જાણુમ હતા. આ માણુસ તેમનો નાવક હતો. તેણે આપણુ

મિત્રને દેખતાંજ “નમઃસિદ્ધાય” એટલા સમ્બોડો એના એકલાથી સંમળાય તેમ કયા. અને લાલાજી તુરત ચાટક્યો. લાલાજીએ આ વિવક્ષાથી આ-કૃતિને ઘોડીકવાર નિદાખ્યા પછી “સિદ્ધાચય” નો ગાગું પૂછ્યો. આ પ્રશ્ન પૂછનાની સાથેજ પેલા માણસે જાણુ નમ્રતાએ હાથ ઝેડી નમસ્કાર કર્યો, અને પાસે આવી બોલ્યો “ત્યારે તો મારા ધણીએ જે અમીરના આવનાની વાત કરીછે તે આપજ દરેક ? લાલાજીએ હા કહેવા માટે ડોકું જરાક નમાવ્યું. એટલે આ માણસે જરાક આધા ખચી મહેરેથી બુમે મારી બધા મા-મના લોકોને પાસે બોલાવ્યા અને બોલ્યો “મારા દોસ્તો ! આપણા ધણીએ જે આજ્ઞા કરીછે તે આમને માટેજ છે. એમના એક વાળને પણ જે કોઈ ઈન્ત કરશે, તેને શું થશે તે તમે બધા સારી રીતે જાણો. વળી સંકેતે ખાતરી થવા માટે, તથા અર્દાંથી દૂર જતાં પણ એમને કોઈ અડચણ કરી ન શકે માટે હું એમને મળે આ માત્રા પહેરાવું છું.” આટલું કહેતાં તેણે મહેરો રક્ષાળી એક માળા આપવા લાલાજીને પહેરાવી, ને તે વેળે પેલા સાંભળનારા એને નમન કરવા લાગ્યા “આ ગ્યાનની જે શ્રામ સંચા છે તે તો હું એમને કરી ચુક્યો છું, ને એમ તમારા પ્રાત એમનો શો અધિકાર છે તે તમને સમજાવું છું.”

આટલું કહ્યો પછી પેલા માણસે લાલાજીને કહ્યું “મહેરજાન ! આપની પાસે કાંઈ નાણુ હોય તો તેમની આ લોકોને આપની પ્રીતિના ચિન્હ તરીકે કાંઈક દાન આપો.” લાલાજીએ આતું સાંભળતાંજ પેલાની કામચી તે ટાળા ઉપર ફેંકી જે તેમનામાં વેરાઈ ગઈ. અને જેને લોકો બુમો પાડતા, કૂદતા, માથામાર કરતા, વીણી લેવા લાગ્યા. આટલું થવા પછી લાલાજીએ જે રસ્તો પૂછ્યો હતા તે રસ્તે જવા માટે પેલા માણસ તૈયાર થયો અને બન્નેએ આજ્ઞા માંડ્યું.

રસ્તે જતાં પેલા માણસે કહ્યું “આપને આવો આવકાર મળશે એવી આપે આશા નહિ રાખી હોય.”

“શા માટે નહિ ? કેમકે જે પુરુષ પાસે હું જઈ છું તેણે આ પ્રદેશની વસનિની વાત મારાથી છાની રાખી નથી. તમારું નામ શું ?

“નામમાં શી નિલાલ છે; હું એ ઉપર કાંઈ વજન રાખતો નથી. આ મામમાં તો મારું નામ સુરુદાસ છે. મારું નામ ! હા, તે હવું, પણ તેને તો, હું અર્દાંઆં આવી વસ્યો ત્યારથી વિસરી ગયો છું.”

“એમ કરવાનું કારણ શું ? વિરાગથી, કે દરિદ્રતાથી, કે કાંઈ દંડનીય આવેશકર્મથી, સારી તમે અર્દાં આવી વસ્યા છો ?” (અપૂર્ણ.)

ઉચ્ચભાવનાદ્વંસ.

આપણું સુખ શાનું બનેલું છે એનો વિચાર કરીએ તો સદજ બહુાય કે એક તરફ અતિ ઉચ્ચ પ્રકારની ભાવનાઓ, અને બીજી તરફથી તેમને પ્રત્યક્ષ કરવામાં તેમના રસનો ભંગ એ બેના મિશ્રણનુંજ તે બનેલું છે. સુખના સંદર્શનની ભાવનાને આપણે એટલેમુધી લઈ જઈએ છીએ કે અતન્ત અપાર અતુલ એકરસ આનંદરૂપ મોક્ષમાં તેની સીમા બાંધીએ છીએ; એ સીમા ઉત્તમોત્તમ છે, એનાથી અધિક કંઈ સંભવતુંજ નથી, પણ એજ ભાવનાને પ્રત્યક્ષમાં અનુભવવા માંડીએ છીએ ત્યારે, કહોલમાં પીલાઈને નીકળી આવેલી શેલડીના ફૂવાના જેવી તે નીરસ લાગે છે. ને એનો સાર તે તો પાછો હનો તેવો ને તેવો ભાવનાગમ્યજ રહે છે. એકલા સુખને માટેજ આવું છે એમ નથી, પણ જેટલી જેટલી મનુષ્ય તદ્દયની આશાઓ છે તેટલી તેટલી સર્વને માટે એવું છે. આમાંથીજ અસંતોષનું બીજ પેદા થાય છે, ને દુઃખનાં ફલ ઉપજે છે. એટલાજ માટે વિરાગીઓ નિરાશાને પરમ સુખ બતાવે છે.

આપણું કોઈપણ કાર્ય ભાવનાવિના નીપજતું નથી એ સિદ્ધ પ્રકૃતિ છે એટલે ભાવના શામાટે કરાશે એની સંક્ર કોઈ ભાવે તેનો અવકાશ નથી. કુંભકાર ઘટ નિર્મે છે તે પણ પ્રથમ તેની ભાવના કરીને પછી તદ્દનુંમાર પ્રવર્તે છે. પણ આ વિચારમાંથીજ એક બીજને વિચાર ફેરે છે, ને તપી સંક્ર ઉપજાવે છે. કુંભકાર ઘટ કરે છે, લોહકાર અશ્વશસ્ત્ર ધરે છે, કે કોઈ પદાર્થવિજ્ઞાન બાણનાર યંત્રયોજના ઉપજાવે છે, એ સર્વે ભાવનાથીજ આનંદ કરે છે, ને અનેકવાર નિષ્ફલ યતાં પણ, તે ભાવનાને યથાર્થ અનુકૂલજ પ્રત્યક્ષ ફલ પામે છે. આવો અનુભવ સુખ માત્ર પરત્વે કેમ ચતો નથી? એવું કારણ એટલુંજ છે કે સુખ છે તે કેવલ માનસિક વિષય છે, પદાર્થવટના તે કેવલ જ્ઞાનિકવિષય છે: એક સૂક્ષ્મ છે, બીજું રચૂત છે. રચૂત છે તે પરિચેદવાળું • એટલે અમુક સીમાવાળું છે, સૂક્ષ્મ અપરિચિદ છે નિઃસીમ છે. થોડે ઘણે અંશે પણ, માણસે, રચૂતમાં નિશ્ચયપૂર્વક સફલ પ્રવૃત્તિ કરી ભાવના અને પ્રત્યક્ષ ઉભયને એકાકાર સમાધાનમાં આણી શકે, પણ સૂક્ષ્મને તેમ કરી શકે નહિ. સૂક્ષ્મનો ભાવનારૂપ અનુભવ સૂક્ષ્મ ઉપરજ થાય છે, પણ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવતો રચૂતમાંજ લેઈ શકાય છે. રચૂત તો પરિચેદવાળું છે, એટલે બંધારે અપરિચેદવાળું સૂક્ષ્મ રચૂતકારા પ્રત્યક્ષ યથા જ્ઞત્ય ત્યારે તે પણ પરિચિદજ થઈ જાય, અને જે મૂલભાવના હોય તેને અતુરૂપ કદાપિ પણ નીવડે નહિ. આવું છે માટેજ રચૂતબલદાર સર્વદા દુઃખરૂપ છે; સૂક્ષ્મબલદાર

સુખરૂપ યદ શકેછે. ભાવના એટલે વિચાર, કલ્પના, તે સર્વદા સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનોજ વિષય છે, ને જ્યાંસુધી પોતાના દેશમાંજ રહેછે ત્યાંસુધી સર્વથા આનંદમય અનુભવાયછે. સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં જોનો પ્રચાર વધારે પનિયત હોય તેવાં સ્ત્રી પુરુષ ઉત્તમ કવિ, ઉત્તમ તત્ત્વવિત્, ઉત્તમ યોગી, ઉત્તમ વિવેચક, નીવડેછે. કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન, યોગ, વિવેક, સર્વેતું રહરૂપ ભાવના અથવા કલ્પના શક્તિના કેળવવામાં સમાય છે. અમુક વાત નિર્ધારણ કરવી ને તેનેજ પોતાની ભાવનારૂપ સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવથી એ 'પ્રતિભાભાવતું' બીજ છે. એ શક્તિજ કવિ અને જ્ઞાનીઓની ભવિષ્યવાણી પ્રેરનાર આદિ શક્તિ છે. એ દર્પણમાંજ આખી સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ પડેછે, જોને તે જોતાં આવડે તે જુઓછે. એ શક્તિની પરાકાષ્ઠાએ ત્યારે પહોંચાયછે કે જ્યારે સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં ભાવનાદ્વારા ઉપજવેલું પ્રત્યક્ષ, પોતાનામાંથી બીજનામાં પણ પ્રેરી શકાય.

❦ ❦ ❦ ❦ ❦

પણ સ્થૂળમાંતમાંજ વિહરનારાં, અને યંત્રવત્ સિદ્ધગતિ અને કૃત્તનો યોગ ઇચ્છનારાં, વર્તમાનનેજ સમજવામાં આસુપૂ ગાળનારાં, એમ કહેછેકે એવા ભાવનામાત્રથી સુખમાનવાના વિચાર કેવલ ભોળાપણું, ગાંડાપણું, અશક્તિ, છે. એનાથી પેટ ભરાતું નથી, જમીન ખેડાતી નથી, કે સુખ સામગ્રી ઉદ્ભવતી નથી. કિંબહુના એ ભાવનાદ્વારા તમે જે આત્મવત્ સર્વ, નિત્ય નિરસીમ અને અવિકૃત સુખરૂપ મોક્ષ, એવા એવા દુર્ગમ્ય શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરી બોધ કરોછો તેપણુ વાણી વિલાસજ છે. એવું પ્રત્યક્ષમાં અનુભવાતું નથી, એવું યતું હોય તો ઇચ્છવા મોઝયછે, પણ એ વાત આસાધ્યછે, અસંભવિત છે, ને ખરું બોલાવો તો અશક્ય છે. અશક્ય ભાવનાઓ ભોક્ષોને બતાવવાથી કરો લાભ થતો નથી, ઉત્તરી દાનિ થાયછે; માટે જોનાથી પેટ ભરાય, મોજમજા સચવાય, અને પરસ્પર રોદ્ધ મમતા વધે. તેવો સાદો બોધ કરો, ને તેપણુ યંત્રવત્ સિદ્ધ બતાવો. આવો વિચાર આ સમયમાં હામ હામ પ્રવર્તેછે, ને જડરૂપ સ્થૂળસૃષ્ટિને પૂજનારા સૂક્ષ્મમાંજ સુખનો અંતર્ભાવ અને સંપૂર્ણ અવકાશ માનનારાને દસેછે; પોને અનુભવમાત્રનેજ સત્ય માનવાનું ડોળ રાખી, ભાવનાને સત્ય માનનારાને કેવલ કલ્પકોમાં ગણી કાઢેછે. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાં કલ્પના યથાવિન્ના સ્થૂળમાં કાર્ય થતું નથી એમ તેઓ સ્વીકારેછે, કેટલાક તો એમ પણ અગ્રવેછે કે સ્થૂળનોજ એક ધર્મછે કે જેથી સૂક્ષ્મ મનાતાં વિચારાદિ કાર્ય થઈ આવેછે. આવું માનનારા એમ માગે કે આપણાં ભાવના, કલ્પના, તે સર્વ સ્થૂળ ને અનુરૂપ હોતાં જોઈએ એ કાંઈ અયોગ્ય નથી.

વિચાર કરવો જોઈએ કે ભાવનાપિના કાર્યની પ્રવૃત્તિજ યદ શકતી નથી. જે એમ કહેવાયછેકે સ્થૂળમાંથીજ ભાવનાદિ, ધર્મરૂપે, આવિર્ભાવ પામેછે એ

અંયાવલોકન.

દયારામકૃત કાવ્ય સંગ્રહ—ગુજરાતના પ્રાચીન તથા મધ્યકાલીન કવિઓમાં દયારામ પ્રથમ અથવા દ્વિતીય પંક્તિ ધરાવે છે. તેની વાણીનું લાલિત્ય, તેના રસની એકતાનતા, તેનો ભાવ ઉપજાવવાની શક્તિ, એ બધાં એવાં અદ્વૈતિક છે કે તે ખરી કવિપ્રતિભાનાં ચિહ્ન હોવા ઉપરાંત સર્વને કાવ્ય-રસનો સ્વાદ ચખાડવાને સમર્થ છે. વળી એ કવિએ ભક્તિને અવલંબી શૃંગારાદિ વિસ્તાર્યા છે તેથી એકસો શૃંગાર એવીરીને વલ્લુવનારને જે દલક લાગવાનો સંભવ રહે તેમાંથી તે મુક્ત થઈ ગયો છે એટલુંજ નહિ પણ ઉક્તો તેજ કારણથી અતિ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા છે. એનાં કાવ્ય વાંચવાં કે ન વાંચવાં એ વિચાર વિરાગી જેવા નીનિતા અધિકારમાં ઉન્નત થયેલા આપણા દેશવર્ણી ખાતાવાળાને સોંપી આપણે તો એમ કહેવાની ફરજ પડે છે કે કાવ્ય રૂપે જેતાં એનાં કાવ્ય ઉત્તમ પ્રકારના છે. વસ્તુમાત્રના એ ઉપયોગ થઈ શકે છે, ને જેવાં અધિકારી હોય તેવો ઉપયોગ નીવડે છે, માટે વસ્તુજ દુર છે એમ કાંઈ કહી શકાતું નથી આ કવિની આવી પ્રતિષ્ઠા છે ખરી પણ એમાં કાંઈક ન્યૂનતા થવા જેવા પ્રસંગ આપણને દેટલાક સમય ધર્માંદાથ આપ્યા છે. લાલણ્ય, ચોલણ્ય, રાગ, નરસિંહ મહેનો પણ, એવા દેટલાક કવિની કવિતાઓ સારરૂપે કે ઘણીવાર તો આખીને આખી આ કવિ પોતાની કરી બેઠેલા છે. તેથીજ, એવા બધી બાબત જાતલ કરતાં એમનું પોતાનું જે અવશેષ રહે તેને હીસાએ તેઓ દ્વિતીય વર્ગમાં આવવા ને યોગ્ય હરે છે.

આવા કવિના ગ્રંથનો એક સંપૂર્ણ સંગ્રહ થવાની જરૂર હતી, ને તે કામ આપણા પ્રખ્યાત દવિ શ્રી નર્મદાશંકરે કર્યું હતું, ને જે કે આપણે તેમણે પાંડેલા કવિ દયારામના કાવ્યના વર્ગ સાથે એક મત ન થઈએ તોપણ, એમનું એ કામ જાદુ રતુત્ય હતું એમાં સંશય નથી. એનો એજ સંગ્રહ કેટલાક વધારા સાથે ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે, ને જેકે એમાં હજી ઉમેરી શકાય એવાં કેટલાંક પદ વગેરે નદીઆદમાંથી એકવાર પ્રસિદ્ધ થતા “અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક” નામના એપાનીઆમાં જેવામાં આવે છે, તોપણ આ આદ્યતિમાં જે પ્રવાસ કર્યો છે તે સારો છે. શતશાબ્દ અને તેની ટીકા આમાં નવીન છે, અને, એની રચના તરફ જેતાં આપણને કવિની શક્તિનો સારો નમૂનો મળે છે, તોપણ તેમાંથી તેના દિલ્લિ લાગના યાત્રા

સંગ્રહ કરનાર દવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર ત્રીજી આદ્યતિ (સુધારા વધારા સાથે) ગુજરાતી પ્રેસ, સુનંદ કીમ ૧૩. ૨-૨-૦

વિશે બહુ અનુકૂળ અભિપ્રાય બધાનો નથી, તેમ જોતા તરૂંની કિંમતના ઉપ-
રતો ધણીસાર અભાવજ પેદા થાય છે, એટલે જો ઉમેરો ન કર્યો હોત તો-
પણ ચાલત.

એકદરે અર્થને છાપવામા ધ્યાન રાખેનું જણાય છે, તે જનતાસુધી
હોયથી દૂર રહી રાકાય છે, તથાપિ જે ઉતાવળ અને આતુરતાથી ગુજરાતી
પ્રેમ આગળકાન પોતાની સામાજિક આવૃત્તિઓ બદલે પાછા બાંધે તેજ
ઉતાવળ અને આતુરતાના અગમ્ય જે દોષ છે તે અત્રે પણ નજરે પડ્યા
વિના રહેતા નથી ધણી કવિના દાવ્યને એક જથ્થો પ્રસિદ્ધ કરનામા જેટલી
દોષથી દૂર રહેવાની જરૂર છે, તે કરતા તેમ કરવાની વધારે જરૂર એકદરે ક-
નિનાજ સર કાબ્ય છપાવનામા સમજાય છે અશુદ્ધતાઓ કરોને કવિને ગેર
ઈનસાફ થાયજ એટલું નહિ પણ વાચકને વગર દારણે અનેક પ્રકારના
વિકળના પડે છે ગુજરાતી પ્રેમની સામાજિક આવૃત્તિઓ જે અમાજને
માટે કહેલી છે તે તે સમાજને વધારે અજનાણુ આપી કાબ્યાર્થ રપાટ કરી કવિને
પ્રિય કરવાને બદલે એથી બુદ્ધજ કાંઈ સાથે તની છે આ આવૃત્તિમાજ જો-
ઈએ તો પ્રેમપરીક્ષાના ગરમામા “ મુગે સાકર ખાધી ” એમ જાણુ છે,
જ્યા ‘ મુગે સાકર ખાધી’ એમ જોઈએ, પણ વખતે એમ સમજાયુ હશે
કે જેમ મધેડૂને સાકર નડી બેસે છે એવો લોકપ્રવાદ છે તેમ મુગનેમાટે પણ
હશે, ને તેથી લેને તે સદતી નહીં હોય, તેમ કોઈ લેવાને પ્રેમપણુ જુ સદે,
પણુ આ તો કદાપિ જાણનારનો દોષ હશે, પણ પાને ૨૧૭ મે જે ૭૧ મી
ગરમી છે તેમાના પાક સરખારી જોવાનું જે અમને અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી
પુસ્તકમાથી મળેનું છે તે વિચારતા પાકશોષનવિષે આપણુ મત સારૂ થઈ
રાખતું નથી —

ગુજરાતી પ્રેમનો પાક
એક વદાનનમાહે નિકુંજના મેહેવમા
હોજીરે જોડે રહી સંખાં જોય
શોભાતણો નથી ખર દામરનિ બી-
રાજીયા
સાડી જોળી પેહેરી સામજે થેમન
લેખીયો

અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તકનો પાક
એકદા વદાનનમાહે નિકુંજના મેહેવમા
હોજીરે વનદ્રી ચઢી સખી જાય.
શોભાતણો નથી ખર દામરનિ લાજીયા
સાડી જોળી પેહેરી સામજે લેધે મન
લેખીયો

ધસાદિ

ધસાદિ

આ પ્રમાણેના પાક દૂરી જવાથી અર્થના અનર્થ થાય છે, રસમા લંબ
થાય છે, કે બમ પેદા થાય છે, અપ્રજ્ઞા છે કે આની આવૃત્તિઓ વધારે લક્ષ

DIARY FOR 1890.

૦૭૨૬

પ્રેક્ષક “નિત્ય નોંધ”

અથવા

૧૯૭૬

ગુજરાતી ડાયરી.

નિત્યનું એકેક પાત્ર કાઢું. મથાળે ગુ. મામ, વાર, અંચલ તારીખ તિથિ ઘડી પગ માથે તથા નશાન, સૂર્યના હિલ્લ તથા ચાસનની કલાક મિનિટ હિસાબનું પર્વ, ઉમર તેહેના નરકારી રજા, મુળમનીમોટાઇ, મુળમના બેસા લાપક જંગા, મહાણા, ટપાલ તાર, કાળની કીમત વગેરેની નોંધ છે.

કીમત ના રૂપીઆ.

મગસાના ફેરાણાં:—

મુગમ.

જેઠારામ મુકુંદજી તેલવાડી.	બી એમ. વેધ, કાળકાદેવી.
નાગાયણ ગોપાળી હુડીકગમવાડી	બાળકૃષ્ણલક્ષ્મણપિડલવાડી.
કરાણી—કેટ તથા ધોબીતલાવ	જમનાદાસ ભગવાનદાસભાસ્કર
વી. એમ. વાલવેકર કંઈ રામવાડી	શેરીઆદજી હોરમસજી રામવાડી.

નડિયાદ—ન્યુ બુકડીપો.

મુરત—રટોકડં પ્રેસ.

અમદાવાદ—દારકાદામ મોતીવાલની કંપની.

માગડી લેનારે “પુસ્તકપ્રસારક મંડળી” ના મેનેજરને લખવું.

આ પત્રના ધરાકને અર્ધી કીમતે આપવામાં આવે છે માટે જો-
ઈએ તેમણે ટપાલખર્ચ સાથે અઢી આના મોડલી ગંગાડી લેવી.

આર્યસમુદય.

રચનાર.

વંદિત શ્રીમદ્ભાસ્કર ધતશ્યામજી.

મં. ૧૯૪૬ ના ગાંધીગણિ તથા પાપ મામના ગુજરાતી અંકમાં નીચે પ્રમાણે વિષયો છે —

૧. શ્રીપ્રમામવર્ણન.	૬. તત્ત્વદીપ નિબંધ.
૨. શ્રીપ્રમામવર્ણન.	૭. આર્યેદમાર્ગન.
૩. મનુષ્ય દેહનું કળ.	૮. રમિકવચન.
૪. પંચાંગજિત પદ્યાવલિ	૯. સગરેતોડા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.
૫. હરિનામ મંદિર.	

શ્રી ભાસ્તીતીર્થ મુનીશ્વર વિરચિત,

વાક્યસુધા.

(અથવા.)

દૃગ્દૃશ્યવિવેક

[નું ગુરુત્તરભાષાન્તર.]

(મળેશુ.)

(યંગલાચરણમ્)

ચદૃશ્યં હૃદયે ચદ્વિશ્વ નિખિલં તદ્વક્ત્રપ્રકારાઞ્ચચિત્ ।

વિદ્યોપાવરણસ્વરૂપમિત્યા ભેદંગતં માયયા ॥

૦૬સ્તીત્યાચશપુટી સમાધિમુલભે ચતત્તિદાનન્દનમ્ ।

તસ્મિન્નક્ષણિ તિષ્ઠતુ ત્રયમિદં જીવત્રયે નર્યાતે ॥

શરણં કરવાણિ શઙ્કરમ્

સ્મરણં યત્ય હિ મુક્તિદાયકમ્ ।

અથવા કિમસ્તુવાઞ્ચ્યા

તરણં વ્રજતત્તદાસ્મિ નિર્ગુર્ણમ્ ॥

ભાવાર્થ—અંતઃકરણમાં મનઆદિ ઇન્દ્રિયોના યદ્વાસંકલ્પાદિ જે જે દૃશ્ય ધર્મો છે, તથા બાહ્ય જગત્માં યદ્યર્થમાત્રના જે જે વિવિધરંગ અને વિવિધ આકૃતિના દૃશ્યધર્મો છે, તે સર્વેનો જોનાર સાક્ષીરૂપ, અને તેને પ્રકાશ

૦ મારા ગુરુવર્ય, ભાવનગર સામલદાસ કૈલેશના સરકૃત શિક્ષાગુરુ પિદ્ધસાધુશ્રી પ્રિયવદનામક આશ્રિતધનના તેરી, રહ. રહ. મહિમાસર નમુસાર્થ દિવેદીએ પ્રકટ કરેલા રાજયોગમર્મોના વાક્યસુધા અથવા દૃગ્દૃશ્યવિવેક નામક ગ્રંથને આધારે આ ભાષાન્તર છે. આ ભાષાન્તરનો સર્વ આધાર તે રાજશ્રીએ આગ્રેહમાં ગ્રંથે લેખ લેખાન્તર ઉપર તથા તે ગ્રંથની ટીકા ઉપર રાખ્યો છે. રાજશ્રી મહિમાસર પેતાની પ્રશ્નાવનામાં દેસાબા પ્રમાણે પંચદશીના કર્તા વિ.

કરનાર જે આત્મા સ્વરૂપ છે; વળિ માયાની આવરણ શક્તિથી આમ્હાદિત થયેલ તથા માયાની વિશેષ શક્તિથી વિકૃતિને પામેલ હોવાથી, જે હવે આને જગતના ભેદને પામેલ છે; વળિ સત્. વિત્. આનન્દ, રૂપ, અને નામ, એ પદાર્થમાત્રના અંશ પંચકર્માંથી, છ પ્રકારના સમાધિયોગથી જજ્ઞાઈ શકે તેવા સમિચ્છાનન્દ રૂપ છે; તેવા પરચ્છાને વિશે પ્રાતિભાસિક, વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક હવનો લય થતાં ! તે હવત્રયના સમિચ્છાનન્દ ધર્મત્રય ધીન થાઓ.

જેના દર્શનથી દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવા શકર રૂપ પરમાત્મામાં હું મારે પ્રલમાત્મા લીન કરું છું; કેમકે જેનું સ્મરણ સંસારની ઉપાધિનો નાશ કરી, બ્રહ્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ કરે છે. અથવા તો "હવન્મુક્ત પુરુષને મોક્ષ શું છે કે બંધ શું છે !"—એમ હોવાથી મિથ્યા વસ્તુની વાજબી રદ થાટે કરું કે કેમકે મોક્ષને આપનાર નિર્ગુણ બ્રહ્મ હું ખોતેજ છું.

દુઃસ્વભેદનિર્ણય.

અંધારે મગજશયમાં મગજસદ્ધાનું આત્માસ્વરૂપ વર્ણનરૂપે સ્મરણ કરી, શ્રી બારતીનીયંમુનિ વેદાન્તશાસ્ત્રની પરંપરાના આધારે વેદાન્તનાં તત્ત્વગણિ । અહં બ્રહ્માસ્મિ । અયમાત્મા બ્રહ્મ । પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ ॥ ઇત્યાદિ મહાવાક્યેમાં દર્શન પ્રથમ ત્વમ્ । અહં । અયમાત્મા । પ્રજ્ઞાનમ્ ॥ ઇત્યાદિ પદોનું પરિશોધન કરવા પદાર્થમાત્રના ધર્મોનું શુદ્ધસ્મરણ કરી, પરિણામે તે સર્વ વિશરી ધર્મોને જોનાર સાક્ષીરૂપ પ્રત્યક્ શરીરમાં રહેલ, આત્માનું બાન કરાવે

વાસ્તવમુનિ આત્મા પૂર્વાવસ્થામાં જે માયવાચાનં નામે ઓળખાતા, તે મુનિને પેગદરી સ્વરૂપમાં સદાવશ્ય શ્રીમારતીનીયંમુનિ અપ્રત્યયના સ્વનાર રૂપ, એમ દીકાકારના વચન ઉપરથી અથવા પંચદશી અને આ અન્યની વિચાર સાદરૂપના ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. અંધનું અવસોકન કરતાંજ, રૂપદ જજ્ઞાઈ આવે છે કે-મુનિવર્ષ બારતીનીયં વેદાન્તશાસ્ત્રની ખીર પ્રક્રિયાઓ કર્ક આપૂર્વે શેલીથીજ સંલેપમાં પણ નિર્મળપૂર્વક સિદ્ધાન્તરૂપે રૂપદ કરી છે. મુક્તિ, અનુભવ, અને અનિતા પ્રમાણ્યુક્ત તેનું અકેકું સિદ્ધાન્ત વાગકવમે ઉપર એટલી બધી અસર કરે છે કે પરિણામે અધિકારી મુમુક્ષુને હટ ફેલ પ્રાપ્ત થવા વિના રહે નહિ. ધન્ય છે એવા વિરલ મહાત્માને !

છે તે આત્માનો વિગટેલ તથા સ્મૃતદેહ માથે એકપણનો સંબંધ હોવાથી, તે આત્માના જીવપણુ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી તે સુખુષ્ણિ, સ્વપ્ન, અને જાગૃત્વરથા ભોગવતા, તે તે અવસ્થાના સુખ દુઃખાદિ પ્રપચ્છ પણુ અનુભવે છે, તેમજ જન્મ જરા મૃત્યુ વગેરે પદ્ધતિકારને વશ થાય છે એ રીતે ત્વમાદિ પદોનું પરિણામન કરી તેવું અને નહીં પદોનું પરિણામન કરવા, પ્રથમ સર્વ પ્રપચ્છમા સંભારનું કાચુરૂપ, આજ્ઞાન-અવિદ્યાદિ શબ્દોથી વાચ્ય, સંનિવિદ્યાનન્દ બ્રહ્મને આધાર રહેતી, સર્વ જનન ॥ બીજા-બ્રહ્મ અનિવેચનીય માયાનું તેની આસરણુ વિશેષશક્તિદ્વારાએ વર્ણન કરે છે આસરણુ શક્તિજીવ માત્રો પોતાના બ્રહ્મજીવનું જ્ઞાન દાક્ષી દે છે, અને વિશેષશક્તિ નામ રૂપામક મિથ્યા સૃષ્ટિ રચે છે, એમ દર્શાવી, સકલ સૃષ્ટિમા સત્ । ચિત્ । આનંદ । —એ નણુ બ્રહ્મના અજો હિરાત નામ અને રૂપના અંશો છે, તે માયાકૃત હોવાથી મિથ્યા છે—એમ સ્પષ્ટ કરી, અન્તે કેવળ બ્રહ્મજ રહે છે —એ રીતે મિદ્ધ કરે છે આ પ્રમાણે દમ્ભ-આત્મા તથા તેત્-નહીં એ પદોનું અણીકરણુ કરી, તે બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ પદાર્થમાથી વિરોધનો અશ માનસિક તેમજ બાહ્ય અવિકરૂપ નિરિકરૂપ સમાધિથી તાગ કરવા સૂચવતા, સ્વભાવરથાનાં દૃશ્ય જીવજગત્ જાગૃત્વ-વસ્થામા મિથ્યા લાગે છે, તેમ જાગૃત્વસ્થાના દૃશ્ય જીવ જગત્ સુખુષ્ણિમાયમા મિથ્યા લાગે છે, માટે એ ત્રણે અવસ્થાનો અનુભવ કરનાર, આક્ષીરૂપ, કુટસ્થ, ત્રય પ્રકાશી આત્મા પ્રત્યક્ષાવને રિતે એટલે અદકાર અને આજ્ઞાતનો નાશ થયે સંનિવિદ્યાનન્દ બ્રહ્મમા લીન થાય છે, અર્થાત્ જીવન્મુક્ત પુણ્ય ॥ ક્રમેજાનો સય થાય છે અને તે કેવળ બ્રહ્મમા કે બ્રહ્મરૂપ થઈ રહે છે, —એ રીતે યુક્તિ અનુભવ અને શ્રુતિના પ્રમાણથી સંજોગે પ્રતિપાતિ કરે છે પ્રથમ પાચ સ્તોત્રથી દૃશ્ય શુ ? અને દગ્ શુ ? એ સ્પષ્ટ કરી દમ્ભ આત્માનું શુદ્ધ વર્ણન કરે છે

જગત્ના પદાર્થમાત્રતા ગુણમાં રૂપ દેખાઈ શકે તેવા ગુણ છે; અને લોચન તેમને દેખનાર છે; તેમજ લોચન્ને દેખનાર મન છે; માટે લોચન દૃશ્ય છે, અને મન દગ છે. તેજ એતે આત્મકાચુની

• આગળ સ્પષ્ટ કરવામા આંતરો, તેમ જીવ અને શરીરનો સંબંધ અગ્નિ અને લોહના સંબંધની પેઠે છે. એટલે જેમ એક લોહના પિંડને અગ્નિમા તપાવ્યાથી લોહ અને અગ્નિ અગ્નિત થાય છે, તેવી રીતે જીવ અન શરીરની સ્થિતિ છે

વૃત્તિ દૃશ્ય છે સાક્ષી રૂપ રહેલું ચેતન્ય દર્શમાન છે. આત્મા કદિ-
પણ દૃશ્ય નથી. ૧*

લોચન એક સ્વરૂપે રહેતાં, બાહ્ય પદાર્થોના નાના પ્રકારના
ગુણો જેવા કે ભુરૂં, પીળું, મોટું, નાનું, ઠંડું, લાંબું, -આદિ સર્વ ભેદ
જોઈ શકે છે, ૨

પદાર્થગાત્રના ગુણોમાં ચક્ષુષી જોવાઈ શકે તેવા ગુણ રૂપ છે. કેમકે
પદાર્થગાત્રના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—એ પાંચ ગુણો છે. આ
પાંચ ગુણોને અનુભવનાર શ્રાવ, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રુત્વા અને ઘ્રાણ છે. એ
પાંચ ઈન્દ્રિયોમાં ચક્ષુ દૃક્ છે અને રૂપ દૃશ્ય છે. દૃક્-દૃષ્ટા અને દૃશ્યનો
ભેદ આ રીતે થાય છે; જે પદાર્થ નાના પ્રકારના સ્વરૂપમાં જોવાઈ શકાય છે
તે દૃશ્ય છે; અને એક રૂપે રહેતાં જે તેને જોઈ શકે છે, તે દૃક્ અથવા દૃષ્ટા છે.
લક્ષ્ય દૃષ્ટાન્તર્યામી લોચન એક રૂપે રહી બાહ્ય પદાર્થના વિવિધ ગુણો જુએ છે;
માટે લોચન દૃક્ છે, અને બાહ્ય પદાર્થો દૃશ્ય છે.

અંધાપો, મંદતા, તીક્ષ્ણતા. વગેરે જે જે લોચનના ધર્મો છે, તે
મન એક સ્વરૂપે રહેતાં અનુભવી શકે છે, તેજ પ્રમાણે શ્રોત્રત્વર્યાદિ
ઈન્દ્રિયોના નાના પ્રકારના ધર્મો મન જાણી શકે છે. ૩

વળિ આંતઃકરણવૃત્તિના જે ધર્મો, જેવા કે-કામ, સંકટ, સં-
દોષ, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, લજ્જા, ખુદ્ધિ ભય વગેરે—તે સર્વને આત્મા
નિર્લેપ અને નિર્વિકારો રહેતાં ભાસ્યમાન કરે છે. ૪*

આત્મા કેવલ દૃષ્ટા છે; તે દૃશ્ય નથી, કેમકે આત્મામાં નાના પ્ર-
કારના ગુણોમાં બદલાવાનો ધર્મ નથી; તેથી તે દૃશ્ય નથી. એ પ્ર-
માણે સ્થૂત શરીર કે શ્રાવ, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રુત્વા, ઘ્રાણ, તેજઃ પ્રાણ, અપાન,
સમાન, વ્યાન અને ઉદ્ધાન, તથા મન, બુદ્ધિ (ચિત્ત, અહંકાર) -અને કર પાદાદિ
સત્તર અવયવોનો બનેલો સૂક્ષ્મ અથવા લિંગદેહ પણ આત્મા નથી; પરંતુ

● સમયમાન્તમનુમાતિ, સર્વં તસ્યમાસા સર્વં મિદં વિમાતિ ॥ શ્વેતાશ્વતરોપનિપદ
સર્વેન્દ્રિયગુણમાસં સર્વેન્દ્રિય વિવૃજિતમ્ ॥ શ્વેતાશ્વતર.

ઓઞ્ચસ્થાઞ્ચ માસામનો યદ્વાચો હવાચં સઽપ્રાણસ્વ પ્રાણશ્ચભુરિતિ ॥ સામવે
દીયકેનોપનિપદ

૪ જુઓ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિપદ.

નીહારધૂમાકીનલાનીલાનાં સઘોત વિયુત્કટિકશશિતામ્ ।

एतानि रूपाणि पुरुःसरानि ब्रह्मण्यभिव्यक्ति करानिलोके ॥

આત્મા તો એ સર્વોત્તમ પ્રકાશ કરનાર, જેનાર સાક્ષિરૂપે કંઈ જુદોજ છે, એમ પ્રતિપાદિત થયું. હવે આત્માનું લક્ષણ કહેછે.

તે આત્મા ઉદય પામતો નથી કે અસ્ત થતો નથી; વધતો નથી કે ઘટતો નથી; પોતાની એક પ્રકાર પામે છે, તેમજ કંઈપણ બાહ્ય સાધનવિના અન્ય પદાર્થોને પ્રકાશિત કરેછે. ૫

દૃશ્ય જોનો નિષ્કૃષ્ણ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાયછે. જે સ્વયંપ્રકાશી નથી, અને જે બાહ્ય પદાર્થના સાધનવિના આસ્વાદ્યમાન થતો નથી, (જેવો કે-અહંકાર જડદેહની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધવિના પ્રકાશ પામતો નથી-તેથી તે) તે નિકારાધીન હોવાથી દૃશ્ય છે. પરંતુ આત્મા તેથી વિવક્ષ્ય છે, એટલે દૃશ્ય છે, એ રીતે તત્ત્વમીક્ષિ વાક્યમાં ત્વમ્ પદનું સોધન થયું.

હવે તે ત્વમ્ (આત્મા) તથા તત્ (જડ) ની વચ્ચે ॥ બેઠા કારણ અજાનને સ્પષ્ટ કરેછે.

લિઝીંદેહ.

ઉક્ત લક્ષણ આત્મામાં અસ્પષ્ટતા, સુખદુઃખાદિ ભોક્તૃતા, જન્મમૃત્યુનાં પટ્ટિકારણ-વગેરે છત્વત કેમ પ્રાપ્ત થતું. તે મુગ્ધાવવા, શ્રીમારતી તીર્થમુન સમસ્ત પ્રવચન સસારનું અધિષ્ઠાન આપના ઉત્પત્તિરચના લિંગ દેહ-તદંતર્ગત અહંકારનું સ્પૃહ રીતે રિચેચન કરેછે. કારણ શરીર, સુદૃઢ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર, એ ત્રણ શરીરના યોગથી મનુષ્ય પુનઃ જન્મ પુનઃ મૃત્યુ પામેછે. તે ત્રણ શરીરના યોગે સુપ્રમિ સ્વપ્ન જાગૃત્વસ્થા છત્વ

૫ જુઓ.

અદૃશ્ય દ્રુત શ્રુત શ્રોત મત મંત્ર વિજ્ઞાત વિજ્ઞાતૃત દષ્ટદેશ્યત પરવેદ્યથુતે એતારં નૃણુ-યામ મને મેતામ મન્વીયાઃ મવિજ્ઞાતેવિજ્ઞા મારમોકેન વિજ્ઞાતીયાદાતે ॥

અવધારમાણોડમના અર્થો પેતન્યં ચિન્માત્ર મિત્યાદિહ

નાન્ત. પ્રશ્ન વધારે પ્રશ્ન નોમયતઃ પ્રશ્ન ન પ્રશ્નમયત ન પ્રશ્ન ના મુક્તે. અદૃશ્યમવ્યવહાર્યં મમાજ્ઞ મનુષ્યમવિન્યયમ વ્યવેદ્યમેદ્યાત્મ્ય પ્રત્યક્ષસાર પ્રવચ્ચો પરામ સિદ્ધમદ્વૈત ચતુર્થ મન્યન્તે મ આત્માસવિજેત ॥ इति ॥ માપડુમ્બોપનિપદ્

૧ પાશ્ચાત્ય વિદ્યામંદિર પંડિતોની મતિ પ્રમાણે, જીવ એની કંઈપણ પરતુ છે નહિ. પુનર્જન્મ વા પૂર્વજન્મના વિચાર તેઓને મને કેવલ નિરર્થક છે; દેહમાં સંક્રમણ કરતા રક્તના રસાવનિક સંયોગથી જીવન ઉત્પન્ન થાય છે; જગિ પત્ર બગડનાં રસાવનિક સંયોગ થાય પછી જાય છે, અને જીવન

અનુભવે છે. અને એ તથા શરીરના યોગથી જીવ કર્મકૃત અને કૃતજન્મ થાય છે. એમાં મુખ્ય આધાર સૂક્ષ્મ શરીર આથવા લિંગ દેહ ઉપર છે. જેમ રાજયોગમાં તેમ હઠયોગમાં પણ લિંગદેહને આત્મા અને શરીરનું ઐક્ય કરનાર સાધન કહ્યું છે. લિંગદેહ આથવા તદંતર્ગત અહંકારનો નાશ થયે સર્વ પ્રપંચનો નાશ થાય છે; અને સર્વ પ્રપંચનો નાશ થયે આત્મા પરમાત્માનો ભેદ પણ નાશ પામે છે; અને તેથી જીવન્મુક્ત પુરુષ જ્ઞાનરૂપ થઈ રહે છે. અહિંયાં પ્રથમ લિંગદેહને; આત્મા સાંધે કેવો સંબંધ છે. અને તેથી આત્મામાં વિકારત્વ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સાત શ્લોકથી વર્ણવે છે.

પુદ્ગિમાં આત્માના પ્રતિબિમ્બના બલથી, પુદ્ગિ પ્રકાશિત થાય છે. પુદ્ગિનાં બે સ્વરૂપ છે; એક અહંકાર અને બીજું અંતઃકરણ વૃત્તિ. ૬૯

આ ૬૯થો અંતઃકરણને પુદ્ગિનું નામ આપ્યું છે. યથાર્થ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરનાર અંતઃકરણવૃત્તિની શક્તિને પુદ્ગિ કહે છે. પુદ્ગિ મૂલે તો જડ છે; પરંતુ આત્માના પ્રતિબિમ્બથી ચૈતન્યમય થાય છે “હું જાણુ છું”—એ પ્રમાણે અંતઃકરણની કર્તારૂપ વૃત્તિને અહંકાર કહે છે. સંકલ્પ વિકલ્પ કરનાર મનને અંતઃકરણ પણ કહે છે. અહંકાર અને અંતઃકરણમાં ચિત્ત, અને મનનો સમાવેશ થાય છે.

નષ્ટ થાય છે; પ્રારબ્ધસચિન ક્રિયામાણાદિના વિચાર ગિહ્યા ભ્રમ છે; પાપ પુણ્યની યોજના મંડલે મંડલમાટે સ્વીકારી છે, વગેરે. વળિ કેટલાક સ્થાનદેહ, જીવન અને જીવની ત્રિપુટીથી પ્રાકૃતિક દેહનું બંધારણ માને છે. કેટલાક મનુષ્યવર્ગે શિષ્ય તિર્થક વર્ગમાં આત્માના અસ્તિત્વ વિષે નકારજ લાણે છે. તેઓને મને સર્વે સારાં કાર્યો જગન્નિવંતા જગદીશ્વરની પ્રેરણાથી થાય છે; કુટ્ત કર્મની પ્રેરણાનો અધિકાતા તેજ જગદીશ્વરનો પૂર્વકાળમાં પ્રધાન, પણ વળિ પછી તેનો શત્રુ સેનાન ઠરે છે. પુનર્જન્મ કે પૂર્વજન્મ તેઓને મતે પણ નથીજ. પાપપુણ્યનાં ફલ વેદેહ્યવાનો સર્વેને માટે એકજ દિવસ ઠરાવી રાખ્યો છે. આ વિચારના સારાસારનો પુદ્ગિમાને એ આર્યવિચાર સાથે સરખાવી નિશ્ચય કરવો.

૬ જુઓ ચેતાશ્વતર ઉપનિષદ :-

અંગુષ્ઠમાગ્રીવતુલ્યરૂપાઃ સંકર્ણાહંકારસમન્વિનોયઃ ।

પુરુર્મુળેનઃત્મગુણેનચૈવ આરાપ્રનાન્નોડપ્યં પરીડપિદટઃ ॥

ચાલાપ્રજ્ઞતમાનસઃ સતતઃ કલિતસ્યચ માનો ઝીવઃ સમિશેયઃ સવાનંત્યઃય કલંતે ॥ શિતે ॥

જેવી રીતે “ તપેલ્લે લોહું ”-એ વાક્યમાં લોહું અને તેમાં રહેલો અગ્નિ એકરૂપે રહેલો, તેવી રીતે આત્માના પ્રતિબિમ્બ અને અહું-કારનો સંબંધ છે. તે અહુંકારનો સૂક્ષ્મ તથા સ્પૃહા દેહ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોવાથી દેહ સચેત થાય છે. ૭

દેખનાર-અનુભવનાર આત્મા છતાં અહંકાર (હું) દેખે છે, અનુભવે છે, વગેરે કહેવાય છે; તેથી આત્માલાભ અને અહંકારનો જડ દેહ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. એમ અનુભવ સિદ્ધ થાય છે પરંતુ અહંકારનો આત્મા ભાસ માથે તથા જડદેહ માથે ફરો સબંધ છે, તે સ્પષ્ટ કરવું કઠિન છે; છતાં અગ્નિ અને લોહનું દૃષ્ટાંત યથાર્થ આભાસ આપે છે. વળિ જેમ દીપ પોતે કોઈ પદાર્થ સાથે એકરૂપ થતો નથી, પરંતુ દીપની છાયામાત્ર તે પદાર્થ ઉપર પડે છે. તેથી તે પદાર્થ પ્રકાશિત થાય છે; તેજ રીતે આત્મા હૃદય અને અસંગ હોવાથી, માત્ર તેનો આભાસ-પ્રતિબિમ્બ અહંકાર સાથે મિશ્રિત થાય છે; તેથી અહંકારમાં અને તદાશ્રિત જડદેહમાં ચેતન્ય પ્રકટ થાય છે, વળિ અગ્નિની સદમ્ભ શક્તિથી વરાળમાં શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે વરાળનો વરાળવંત્ર સાથે સંબંધ હોવાથી વરાળવંત્રમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્દામાં અગ્નિ આત્મા છે; વરાળ અહંકાર છે; અને વરાળવંત્ર જડદેહ છે. એક વરાળવંત્રમાં રહે । અગ્નિ પ્રત્યગાત્મા બરોબર છે; અને સમસ્ત અગ્નિ (ભાવવાચક નામરૂપે) પરમાત્મા બરોબર છે. અર્થાત્ તે પ્રત્યગાત્મારૂપ અગ્નિ અને પરમાત્મારૂપ સમસ્ત અગ્નિ અભેદ છે. આ સર્વે દૃષ્ટાંતો ઉપરથી અહંકારની સાથે તથા જડદેહ સાથે આત્માના પ્રતિબિમ્બનો તાદાત્મ્યસંબંધ સમજાશે.

અહંકારનો આત્માના પ્રતિબિમ્બ સાથે, દેહ સાથે તથા સાક્ષીરૂપ આત્મા સાથે જે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે, તે સહજ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ, તથા અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. ૮

અહંકારનો આત્માના પ્રતિબિમ્બ સાથે ઉપર કહ્યા તેના બહુ-પ્રકારના સંબંધમાંથી સહજ સંબંધનો નાશ થતો નથી; પરંતુ કર્મના

૭ જુઓ વાળસનેવિ આલણેપતિપદ.

તત્ત્વદેતસ્ય હૃદસ્યામે પ્રયોજિતે । તેજ પ્રયોજેનૈવ આત્માનિષ્ક્રમાતે ચક્ષુષો વા મુખ્નાં-વાગ્ધ્યેભ્યોવા શરીરદેશેભ્યસ્તમુદકામન્તં પ્રાણાનુત્કમાતે ॥ इति ॥

નારા સાથે કર્મજ સંબંધ, અને અજ્ઞાનના નારા સાથે અજ્ઞાન જન્ય સંબંધ નારા પામેછે. ૯

અહંકારની ઉત્પત્તિ સાથેજ, અહંકારનો આત્મા, આત્મચાયા, અને દેહ સાથેનો તદ્રૂપ સંબંધ ઉત્પન્ન થાયછે; જગદવસ્થામાં જે કર્મ કરવામાં આવેછે, તે કર્મથી પણ અહંકારનો તદ્રૂપ સંબંધ ઉત્પન્ન થાયછે; તેમજ યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાથી જે ભ્રાંતિ થાયછે, તે ભ્રાંતિથી પણ, તેવો સંબંધ ઉત્પન્ન થાયછે. જગદવસ્થામાં જે કર્મ થાયછે, તે કર્મનો જ્યારે નાશ થાયછે, ત્યારે તેના ફલનો નાશ થાયછે; અને ફલનો નાશ થવાથી ફલ ભોગવનાર અહંકારનો નાશ થાય છે;—અર્થાત્ “હું ભોગવું છું” એ વૃત્તિનો નાશ થાયછે, એ રીતે કર્મના નાશથી કર્મજ સંબંધનો નાશ થાયછે. જેમ છીપને ભ્રાંતિથી રૂડું માનવામાં આવેછે. પરંતુ જ્યારે “તે રૂપ” નથી, પણ છીપ છે” એમ જ્ઞાન થાયછે, ત્યારે રૂપનો પણ નાશ થાયછે, તે રીતે જ્ઞાનથી અજ્ઞાનજન્ય સંબંધનો નાશ થાયછે.

અહંકારનો તેના કારણરૂપી અજ્ઞાનમાં જ્યારે લય થાયછે, ત્યારે તે અવસ્થાને સુષુપ્તિ કહેછે; અને ત્યારે દેહ કેવલ અચેત થાયછે. જ્યારે અહંકારનો અર્ધવિકાસ હોયછે. ત્યારે તે અવસ્થાને સ્વપ્ન કહેછે; અને જ્યારે અહંકારનો સંપૂર્ણ વિકાસ હોયછે, ત્યારે તે અવસ્થાને જાગૃત્ કહેછે. ૧૦^૧

કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મન, બુદ્ધિ વગેરે-સર્વે ઇન્દ્રિયોની એકા જાંઘ યત્તાં, અજ્ઞાનમાં અહંકારનો લય થાયછે ત્યારે તે અવસ્થાને સુષુપ્તિ અથવા ગાઢ નિદ્રા કહે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં આ સર્વે ઇન્દ્રિયો અર્ધપ્રવૃત્તિ હોય છે, અને જાગૃત્વવસ્થાના સંસ્કારોનો પ્રકાશાન્તરે અનુભવ કરે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં અહંકારથી સિત્ત અન્ય વસ્તુનો અભાવ હોય છે. પ્રાયશઃ જાગૃત્વવસ્થામાં ઉ-

૯ જુઓ તેજ.

તદેવ સક્તઃ સહકર્મણીતે લિંગં મનો યત્ર નિપરુતમસ્ય ।

પ્રાપ્યન્તં કર્મણસ્તસ્ય યત્કિંચેદ્દ કરોત્યપમ્ ॥ इति ॥

૧૦ જુઓ ગાંડુકોપનિપદ્.

અંધઃ સન્નનયો મરતિ, વિદ્ઃ સન્નવિદ્ધો ભવતિ, હપતાપીસન્ન નુપતાપી મરતિ ॥ इति ॥

૧ તન્નરયા ન રયયોગા ન પન્થાનો મરતિ ॥ इति ॥

રક્ષિણાક્ષિ મુલે વિથો મનસ્વંતસ્તુ તૈજસઃ આકાશેચ હ્રીદ પ્રાણઃ ત્રિષા દેહે પ્રતિષ્ઠિતા ॥ इति ॥

૧૫૩ યેલ મગરોનાનું વ્યાપારાર્થે સુદમદેહમાં સુદમનાડિનો પ્રચાર થાય છે ત્યારે તે અવસ્થાને સુદમ અવસ્થા કહે છે જનગદવસ્થામાં સ્થૂન ભોગને આપનાર કર્મી પુરે પુરી ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેથી અડકારનો સમૂહ વિકાસ પામે છે.

અતઃકુળ વૃત્તિનો પણ આત્માના પ્રતિબિમ્બ સાથે તદ્વપ સામ્ય હોય છે. સુપુત્રિનાળમાં તે વૃત્તિ લય પામે છે; સ્વપ્નકાલમાં વિગદેહના કર્મને આવશ્યક વાસનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે; અને જાગ્રત્ કાલમાં સ્થૂન દેહના કર્મને આવશ્યક આહુવિષયોને ઉત્પન્ન કરે છે ૧૨.

અડકાર, એ અત કરજી વૃત્તિનો ભાગ છે. માટે જે જે વિકાર અત, કરજીના થાય છે, તે તે વિકાર અડકારના થાય છે. ગાઢ નિદ્રામાં શુદ્ધિ, મન-ચિત્તાદિ પ્રપચ્ચ ઇન્દ્રિય મુપચ્ચ વ્યાપાર કરતી નથી, તે પ્રસિદ્ધ જ છે, સ્વપ્નમાં તે ઇન્દ્રિયો અર્ધે પ્રકૃષ્ણ હોય છે, અને જનગદવસ્થામાં રાજ્ઞ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગન્ધ-એ સકલ પદાર્થોના જાલ રિપો પછુ અત કરજીથી ઉત્પન્ન થાય છે.

મન (અતઃકુળ) અને અડકારનો બનેલો જડત્વ વિગદેહ કર્મવરા હોવાથી, સુપુત્રિ સ્વપ્ન અને જનગદવસ્થા અનુભવે છે; અને તેજ બીજે તે જન્મ પામે છે, અને મગજ પામે છે ૧૨.

આદિમાં વિગદેહ અડકાર મન શુદ્ધિ ચિત્તાનો બનેલો છે, એમ કહે છે તે વિગદેહ સ્વભાવે તો જડ છે, પરંતુ તે ચૈતન્ય પ્રતિબિમ્બથી કર્મ કરે છે, અને તેથી જ ત્રણ અવસ્થા અને છ વિકાર (જન્મ મૃત્યુદિ) બેળગે છે. અર્ધાત્મ વિકારત્વ પ્રાપ્ત થયે ન આત્મા નથી, પણ નિગદેહ છે, એમ આ ઉપરથી પ્રતિ પાદિત કરું.

સદ્વૃત્તિ.

પ્રામાણિકતા—આત્મજન્ય.

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मी. समाविशन्तु गच्छन्तु वा यथेष्टम् ।

૧૨ શુભો વાજસનેયિ પ્રાદાન્નોપનિવત્.

હૃદયં ચ સત્તાદ સર્વેષા મુજાના માયતન હૃદય ચે સત્તાદ સર્વેષા મુજાનાં પ્રતિષ્ઠા ॥
ત દસાદિ ॥

જન્મ માર્ગોન યોગ્ય વિદ્યાભય પ્રાણેન્દુશન્યોતિપુકય ઉમમાન ॥૨૨૨દિ ॥

અથૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા

ન્યામ્યાન્ પથઃ પ્રતિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥

સંપદિ વસ્ય ન હર્ષો વિપદિ વિપાદો રણે ન ભીરુત્વમ્ ।

તં ભુવનત્રયતિલ્કં જનયતિ જનની સુતં વિરલમ્ ॥

જે જન વર્તમાનમાં અપ્રતિષ્ઠા, અને બાવિધ્યમાં પાપ એ બેથી બચી-
જવા ઇચ્છતાં હોય તેમણે આત્મકર્તવ્યમાં પાછાં પડવું નહિ. સંસાર વ્યવહારમાં દૃઢસંકલ્પ અને અપ્રેરિતપ્રયત્ન એ બેથીજ માણસો આત્મકર્તવ્યતાને સિદ્ધ કરી શકેછે. આત્મકર્તવ્યમાં મનુષ્યવ્યવહારમાનનો સમાસ થાયછે. ધર-
માંથીજ તેનો આરંભ થાયછે. એકપાસા ખાસકરને પોતાનાં માતાપિતાપ્રતિ આત્મકર્તવ્ય સિદ્ધ કરવાનું છે, તેમ બીજી પાસા માળાપને તેમના પ્રતિ આત્મ-
કર્તવ્ય સાધવાનું છે. એજ પ્રમાણે પતિપત્ની, સેવ્યસેવક, એવા પરસ્પર આત્મ-
કર્તવ્યના ખીન્ન અનેક સંબંધ છે. પરબદાર જોઈએ તેાં સ્ત્રીપુરુષો એકએકને મિત્રતરીકે પડોસીતરીકે શેઠ શુભાસ્ના તરીકે, અગ્નિકૃત અધિકાર્ય તરીકે, એમ અનેક રીતે આત્મકર્તવ્યના પ્રકારમાં ગ્રંથાએલાંછે.

આખા હ્રિતની પ્રવૃત્તિજ કર્તવ્યતાથી બારેલી છે, ને પગમે પગમે આત્મકર્તવ્ય સર્વ પ્રવૃત્તિને આડે આવેછે. આપણાથી ઉતમ, આપણા સ-
માન, ને આપણાથી દુનિષ્ઠ, એમનાપ્રતિ આત્મકર્તવ્ય મિત્ર દોષછે; મનુષ્ય, પ્રાણી, ઈશ્વર, તે પ્રતિ આત્મકર્તવ્ય નાનાવિધ દોષછે. આપણે તો મહત્તાપુણ્યપુણ્યેન ક્રીતેયં કાયનો સ્વયા એ કહ્યુંછે તેમ મહાપુણ્યે કાયા રૂપી નાવમાં બેસી શક્યાં છીએ, જોટલું બને તેટલું કરીને બને તરલું ને બી-
બને તારવાં એજ આપણું કર્તવ્ય છે. આત્મકર્તવ્ય છે તેજ સદ્વૃત્તિનો મુકુટ છે. એનાથી આપણી સદ્વૃત્તિએનો સમૃદ્ધ વયાયોગ્ય સંબંધોમાં ગોઠવાઈ શોભેછે; એના વિના અધિકાર, સામર્થ્ય, શુભચિંતન, બુદ્ધિ, સત્ય, સુખ, અને પ્રેમ દયો આદિપણ, નિલ રૂપે સ્થિર સ્થપાતાં નથી; ને એની સદાય વિના આ હ્રિતરૂપવ્યરના પાયામાંથી ને તેની જાતોની છટામાંથી તેને ઉજ્જ-
રાખનાર સુનો માત્ર ગરી પડેછે, ને છેવટ આપણે એક પડી બાગેલા દગલાને રડતે રહે એકા એકા નાકજાતનાં રડીએ છીએ.

આત્મકર્તવ્યતા ખરી ન્યાયબુદ્ધિથી પેદા થાયછે; એ ન્યાયબુદ્ધિ પ્રેમ માત્રથી ઉદય પામેછે; ને પ્રેમભાવ એ આત્મભાવનું દલ છે. આત્મકર્તવ્ય એ એના દલણે કે એકાદ સ્થલે અમુક રીતે વર્તવાની ઇચ્છા કે અમુક કર-

વાનો આવેશ નથી, પણ મરેનું મરે આવશ્યકતા કોઈક કોઈ મિત્ર થયે
નિયમ છે એનું દર્શન આપ્યા વર્તમાનમાં એક એક નજીક જેના કામમાં
પણ થાય છે, તે કોઈ વખતે પણ તેના નિયમનિના કશું કરે નહીં જાણતું નથી
આ પ્રકરણને મથાળે ટાકેના રોજીકમાં થયેલું કંઈક કે નીતિનિયમ એવું
સ સાગવ્યનહાર, રાજાનું પદ, છતાં આને કષ્ટગચારમાં પ્રવેશ થયેના
લોક આત્મકર્તવ્યનો ના પુર સ્કર જે માગે હોય તે માગે આનંદ વીરપુર
પોની રત્ન કરે કે નિદા કરે નેની તેમજ દુઃખ નથી, તેમજ લક્ષ્મી મને
કે ન મને, કે મળી દોષ તો જતી રહે તેની પણ તેમજ મિત્ર નથી, મરણ-
પણ આજ આજારેનું થય કે દશ દીશ પચામ સો વાળ કે મુગ જેટલું વે
થાય તોપણ તેનું તેમજ થય નથી કે ન ન્યાયમુદ્ધિયો પ્રેમભાવે જે આ
મહાકર્તવ્ય મમત્તર તેજ આચરતું, તેજ વિચારતું તેજ વદતું એ દૃઢમત-
વાળા ધીર સરે નિજથી છે પેતપોતાનું જેકર્તવ્ય હતું તેજ શ્રુતિ એમ જન-
જ્ઞાનો સતોષ જેણે અનુભવે હોય તેજ મમત્તર તેજ છે એ સતોષ
લોકો વાદનાહ કહે તેથી ધર્મ શકનો નથી, આજ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય નેધા
સધાનો નથી, અતુલ અધિકાર ભોગવાય તેથી અનુભવતો નથી, પણ એક
‘શુભર’ મે મારે જે કરતું મોમ હતું તેજ કર્યું છે એના આત્માના પ્રસાદથી
થાય છે આત્મપ્રેરણા અદીત, પણ એ પ્રમાદ છે, કેમકે અમુક વાત મારે કર્તવ્ય
ન હતી, ન્યાય પુર સરતાથી તે મારે કર્તવ્ય ન હતી, છતાં મારથી તે ધર્મ
એમ જાણથી જે તીવ્ર વેદના અતરમાં વ્યારે જેને એ કાવે થયેલું આત્મ-
કર્તવ્યમુદ્ધિએ થયું હોય તો કેટલો સતોષ થાય તેની સાક્ષી છે આત્મકર્તવ્ય
સમજનારને મરણથી ભર નથી કેમકે આત્મકર્તવ્ય અમુકવાર કલ કરદિન મ-
રણ એ જ આ કરતાપણ અધિક છે જારે અપ્રમાશિષ્ઠતાથી ને દ્રોહવૃત્તિથી મ-
નનાનું થાય છે તારે મરી જાવો હરિદ્ર રહેતું જાર છે, બીજા માગનાથીજ
અધિકાર અને પદની પ્રાપ્ત થાય છે, તારે તેનિના મરી જતું તેજ ઉચિત, આ-
શાઓના દુઃખ ખુશમદ અને દાસત્વમાં સિદ્ધ થાય છે તારે નિગળામાં મગન
રહેતું એજ સુખદ, ઉદરનિર્મલ પ્રાપ્ત કરી પોતાના આત્મકર્તવ્ય કયાના સતોષ-
થી, રહી, પરમાત્માનો ઉપકાર માગી, મરણને માટે તાર રહેતું એજ મરણ
આવે તો તે મન્યમાન.

આત્મકર્તવ્યથી મહાપુરુષો પાછા હકયા નથી લામ હાનિનો તેમજ
સીસામ કંઈ નથી શૂરવીર પરાક્રમી યોદ્ધા રણમ્ભામમાં પોતાના કર્ત-
વ્યથી કદાપિ પાછા ફર્યા નથી કિંજલના તેમને તેમની જીઓએ ને તેમના
સબધીઓએ સર્વદા તે કર્તવ્ય સંપાદના માટે પ્રોત્સાહનપૂર્વક પ્રેરના છે. આપણે

દહી ચુક્યા છીએ કે આત્મકર્તવ્ય એટલે ન્યાયસુદ્ધિથી વિચારતાં જે પોતાનું કર્તવ્ય સમજાતું હોય તે, નહિ કે દુઠ્ઠી નગરે આપણાં એકલાનાંજ સુખ સંતોષ સધાય તેવો દુઠ્ઠી નગરનો આચાર વિચાર. માણસ હવે છે, ખરી રીતે હવે છે, એમ સિદ્ધ જણવા જણાવવાનો એકજ માર્ગ છે ને તે એ કે તે માણસ કેટલા કર્તવ્યમાં પડેલાં છે, કેટલી વાતને પોતાનું કર્તવ્ય માને છે; ને તે માન્યા પ્રમાણે ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગથી કરવામાં મેડ્યાં રહે છે. આપણું જીવિત એક પ્રકારનું યુદ્ધ છે. આપણો આપણે રસ્તો ઉદ્યોગ અને ઉત્સાહરૂપી યુદ્ધથી દૂરી લેવાનો છે એટલુંજ નહિ પણ આપણે કેટલું ને કેવું જીવ્યા તેની કીમત પણ એ યુદ્ધની વિકટતા અને દીર્ઘતા ઉપરથીજ થવાની છે. સર્વદા ઉચ્ચા-વિલાસ, દૃઢ સંકલ્પ, અને આત્મકર્તવ્યના માર્ગથી એક તમુ પણ નખસવા જેટલું ધૈર્ય, એજ જીવિતને જળવાવ કરનારાં તેમ જાગર કરનારાં સાધન છે. વિદ્યાનો કહે છે કે જીવિત એજ વિપ્રતિ છે, બાકી મનુષ્યો ને પદાર્થોની પ્રકૃતિ તો મરણજ છે; આનું તાત્પર્ય એ છે કે વસ્તુમાત્રનો સ્વભાવ એવો છે કે કાલને આધીન થઈ તે વસ્તુ હતી ન હતી થઈ જાય; પણ એ સ્વભાવને અટકાવી તેમાં વિકાર કરનાર આપણું જીવિત માત્રજ છે, જેટલો વખત કાષ્ટ વસ્તુ રહે તે રહેવાપણું એજ તે સ્વભાવને અટકાવનાર છે પણ સાધારણ રીતે જીવ્યાજ કરવું એ કાંઈ સર્વમજ્જી કાઢ સાગા થઈ વસ્તુનો સ્વભાવ વિપરીત કર્યા ખરો ખર નથી. કેમકે જ્યારે જીવિતમાં આત્મકર્તવ્યની વાસના અતિ પ્રબળ હોય, અને તદનુસાર દૃઢ સંકલ્પથી ત દૃશ્ય આચાર થયો હોય ત્યારેજ કાલનાં જ-પાટામાંથી આપણું જીવિત બચ્યું, અને આપણે મરીજઈએ તોપણ આપણું જીવિત ખરું જીવિતજ છે એમ યયું.

આપણે ધણીવાર એમ સમજતાં હોઈએ છીએ કે આપણું કર્તવ્ય અમુક છે આપણા જીવિતનો હેતુ અમુકજ હોવો જોઈએ છે, પરંતુ જીવન અનેક સંસંકલ્પ જેવારણથી પ્રત્યક્ષ થતા અટકે છે તેજ કારણોથી આપણે આપણું કર્તવ્યપણું કરી શકતાં નથી. અનિશ્ચય અથવા સંશય, દૃઢ લાવનાનો અભાવ, અને કાર્ય આદરવામાં આવસ્ય, એ આપણને આત્મકર્તવ્યતાથી વિમુખ રાખે છે. એક તરફ સનાતન ધર્મજ્ઞાનમાંથી આપણા જીવિતના હેતુનો બોધ હોય છે, પણ તેને સાધતાં બીજી તરફથી આંતરસ્ય, સુખસિંધ્ધિ, સ્વપરાયણતા, ને આવેશ એટલાં વાનાં આપણને અટકાવે છે. માણસો પોતાનું બહું એટલે પોતાનું સિદ્ધ કર્તવ્ય જાણનાં છતાં અપોજ્ય આચારમાં ફસે છે, તેમાં હોયમાં તેમની કામના એટલે ધ્રુજાનેજ છે.

આત્મકર્તવ્ય એટલે આપણા પોતાના પ્રતિ કરવાની ફરજ એમ સમ-
જવેનું નથી, એનો અર્થ આપણે આરંભેજ જતાથી સુખ્યા છીએ, કે આપણા
જીવિતથી પરતે જેને કરવાને આપણે ન્યાયયુદ્ધિથી બંધાયલાં હોઈએ તે ક-
રવું; ને તે પણ કશા લાભના લીસાજાનિના કરવું. શાસ્ત્રીમાં જે જે પુણ્ય ક-
હેછે તેજ આત્મકર્તવ્યતાનું રૂપ છે. પુણ્યનું સ્વરૂપ એટલામાંજ છે કે આત્મ-
ભાવથી વર્તવું. અત્મભાવથી વર્તવું એટલે આત્મા એક છે એમ નહિ, પણ
એમ નિશ્ચય લાગવું કે આત્મા સુખમય છે તેમાં દુઃખનો અવકાશજ નથી,
તો જ્યાં જ્યાં દુઃખ જણાય છે ત્યાં ત્યાં જેને લીધે દુઃખ જણાય છે તે દૂર
થવુંજ જોઈએ. મારે તે દૂર કરવુંજ જોઈએ; મને જેટલું અને જેવું સુખ
જણાય છે તથા અનુભવાય છે તેટલું ને તેવું તેને થવુંજ જોઈએ. એવી જુ-
તિનું નાગજ દયા અથવા પ્રેમ કહેવાય છે; ને એને હૃદયીનેજ ભક્ત-કવિશ્રી
તુલસીદાસે કહ્યું છે કે દયા ધર્મકો મૂલ હે પાપ મૂલ અભિમાન । તુલસી
દયા ન છાંડીજ લવલગ ઘટમેં પ્રાન ॥ દયાધર્મ કરતાં આપણને આપણા
મનનું સાંકડાપણુંજ અટકાવે છે. હું શું કરીશ, મારા શું કરશે, એવા વિચાર
આપણને આનેછે; એને 'પીડા છે તેમાં મારું' શું જાયછે એમ સંતોષ વળેડે;
પણ એનુંજ નામ મનનું સાંકડાપણું ને એજ અભિમાન. તું એવો કરનારજ
ક્યાં છે? ને તારું ઇચ્છેલું ક્યાં મળેછે? કે તને ન ગમતું હોય તે ક્યાં તા-
રાથી દૂર જાય છે? ત્યારે તને જે પ્રાપ્ત થાય તે જે રીતે તને થયું છે તે રીતે
જે પ્રસંગે જીવનને ભોગવવાનો યોગ આવે તે પ્રસંગે જીવનને ભોગવવા દે.
ભોગવવા દે નહિ પણ તારી ખુશીથી ને ઇચ્છાથી તેમને આપવા જા. આમ
પોતાનામાં અભિમાનનો કોશ પણ ન રાખતાં, સર્વદા પોતાનું કર્તવ્ય દૃઢ રીતે
સમજવું, ને તે જે રીતે સમજાયું હોય તે રીતે કરી જતાવતામાં પોતાનો
જીવ આપતા સુધી હોવું નહિ એજ ખરી આત્મકર્તવ્યતા છે.

એક તત્ત્વજ્ઞાનીએ લખ્યું છે કે “આ સંસાર નાટક છે; એમાં જે વેશ
ધારણ કર્યા છે તે આપણે પોને પસંદ કર્યા નથી, એટલે તે કેવા છે કે શા-
માટે એવા છે તેની સાથે આપણે કરી લેવા દેવા નથી; આત્મકર્તવ્ય એ-
ટલાજ સાદા કામમાં રહ્યું છે કે આપણને જે વેશ મળ્યો છે તે પૂરેપૂરો
ને જરાજર બજવવો.” આમ લખ્યા પછી તે લખેછે કે માણસોએ જાણવું
જોઈએ જે અગે જ્યાં સુખ માનીએ છીએ ત્યાં સુખ નથી. શારીરજલ-
માંજ સુખ નથી કેમકે ભીમ કે દનુષ્યાન પણ સુખી ન હતા; સમૃદ્ધિમાં
સુખ નથી કેમકે ઇન્દ્રાદિ દેવ પણ સંતોષવાળા નથી; અધિકારમાં સુખ નથી

કેમકે દુર્યોધન શિશુપાલાદિ પશુ ક્ષેષમાં નિમગ્ન હતા; તેમ એ સમગ્રમાં
પશુ સુખ નથી કેમકે રાવણાદિ મહાદુઃખમાં મરી ગયા. એ સુખ માણ
સર્વો પોતાનામાંજ છે. પરાધીનતા માનથી છૂટા થઈ, સ્વતંત્ર આત્મપ્ર
સાદમાં રહી, આત્મકર્તવ્યને સમજવું તથા વિસ્તારવું એજ આનંદનું નિદાન છે.
(અપૂર્ણ.)

ગુણાખસિંહ.

“ મહેરબાન ” પેલા નાયકે કહ્યું “ મારા વર્ગના લોક પોતાનાં પાપ
સંભારીને કાચિત્તજ પ્રાપ્તિન લેવું હગિન ધારેછે; પણ આ રથપે છું તે વ-
ખતે મારે કાંઈ પણ સુખ રાખવાની જરૂર નથી, કેમકે મારી સીસેંટી
મારા ખીસ્ટમાં છે, તરવાર મારા હાથમાં છે. હું અને મારી મા છેક
દક્ષિણમાં રહેતાં હતાં, અને હું—મહારાજના પુત્રની રાખનો દીકરો
હતો. જેમ જેમ હું મહોટા થયો તેમ તેમ મને બચાવવા મણાનામાં
લાલજી મહારાજે સારી સંજાગ લીધી હતી ને મારે અગે મારીમા માટે
દંમેશાં પુષ્કળ પૈસા આપ્યા હતા. કાળ જતાં લાલજી પિતા મરી
ગયા એટલે તે પોતે ગાદીપતિ થયા, અને મારી ને મારી મા સાથે
સંબંધ રાખતાં શરમાયા લાગ્યા. એવામાં મારી મા મરી ગઈ અને તેમણે
એક દર્બાર રૂપેયા આપી એક વાણીઆને ત્યાં શુભારતી બેસાડ્યો. અને શુભા-
રતી કરતાં પ્રીતિ વધારે ગમતી હતી, તેથી પ્રસંગે પ્રસંગે વાણીઆની દીક-
રીનું જોગખાણ કર્યું અને તેને લઈને નાસી જવાનો વિચાર ઉઠાવ્યો. પણ
વાણીજો ચેતી ગયો તેથી ત્યાંથી આપણે તો પેત્રા રૂપેયા એમના એમ
મૂકીને નાસા છૂટ્યા. રખડતાં રખડતાં નર્મદાને કાંઠે આવી ફેટલાક ખાર-
વાની ટાળી બેગો બગ્યો. તે લોકો મુસાફરની હોડીઓને લુટી લેવાનો ધંધો
કરતા, તે મને ગમ્યો અને હું તેમના બેગો રહ્યો. પણ હોડેક દિવસે મને
સુખ્ય અધિકાર ભોગવવાની છમ્મજા થઈ તેથી જધા ટાળાના લોકોને સમ-
જાવી આમે નાયકની સામે જળવો કર્યો અને તેને મારી નાખ્યો. પછી હું એ
દુકડીનો રાજા થયો. ધંધામાં થોડા પૈસા પણ કમાયો. પણ શેરનેમાયે
સવા શેર હોયછેજ. એક દિવસ અમે માંડ્ય સાત જણા લૂટનો ભાગ વહે-
વવા બેઠા હતા, ને ખીજા, કાંઈ મુસાફરની શોધ કરવા ગયા હતા, એટલામાં
વિધ્યાવલ્લભના જજરા લૂટારાની ટાળી અમારા ઉપર આવી પડી. મારાવાર
થઈ, પણ તેમાં હું પકડાયો. મારે તો આમ કે આમ ધંધો એનો એજ હતો.

એટલે હું એ લોકોના ભેગો બળા અથો તે જોડો દેવીશક્તિ હતા અને માણ-
સોને પકડી લાવી તેમને લૂટી લેતા અને દેવીને ભોગ આપતા. એક વખત
એક વણજારાની આખી વણજાર અને લૂટી, પણ માણસો હાથ આન્યા
નહિ; અને તે પછી બે ચાર દિવસે એક સુદર સ્ત્રી ભોગ આપવા માટે અને
લાવ્યા. પેલી લૂટમાંથી મારે હાથ પેસા આવ્યા હતા, અને આ સ્ત્રીને ફીટી
કે અને પાછા પ્રીતિના ને પરણવાના વિચાર ઉઠવા લાગ્યા. રાતે જલ જમ્યા
હતું તે વખતે પેલી સ્ત્રીને દેવીના મંદિરમાંથી છાને માને છાડવાને મિથે કાઢી
આણી, અને પછી અને નારીને પ્રયાગ આવ્યા. ત્યાં પેલી બાંધને મેં ધણી ધણી
ફીતે સમજાવી પણ તે પરણવાની કમુલત આપતી ન હતી. હું એક દિવસ
ગામમાં ફરતો હતો તેવામાં પેલા વણજારાનો નામક મારા મોં આગળ આવીને
ઉભો અને “ ચોર ચોર ” કરી જુગો પાડવા લાગ્યો, તેમી-જોડનું ટોણું ઘરાઈ
ગયું. મેં ધણીએ સુન્નિઓ કરી, આડા અવળાં વચનો જોઈયાં, પણ
કાંઈ વળ્યું નહિ. ને રાત્રીને ત્યાં મને લેઈ ગયા. મારો નીકાત ધાપ તે પહેલાં
મતેન્ડેમાં રાખેલો હતો; તે ગગાના કીનારા ઉપરની જગ્યા હતી. એક
રાતે બારીએથી પાણીમા જુશકો મારી હું નાઠો તણાતો તણાતો છેક
“ ગયાહમાં નીકળ્યો. ” મારી પાસે કાંઈ હતું નહિ, વેશ શદ્દો બીખ માગતો
માગતો જાણે પ્રયાગ આવ્યો—કેમકે પેલી સ્ત્રીની લત મને ફૂટતી ન હતી.
પણ તે તો મરી ગઈ હતી. કોણ જાણે મારે મારેજ મરી ગઈ હશે—પણ
હવે મને એ કેમણે રહેવું સાઈ” લાગ્યું નહિ. પાસે ખાવાનું ન હતું તેથી પાછા
મારા પિતા—મહારાજ, મને સાંભળ્યા હું પાછો દક્ષણમાં ગયો અને મહા-
રાજને પગે લાંબો ચઢીને પડ્યો. મહારાજ કહે કે તું કોણ છે? મેં કહ્યું
આપનું છોકરું. મહારાજ મારા સામુન્નેઈ બેસા અને બોલવા કે બધું જ-
મત્ત મારું છોકરું છે, પણ તે આ સો રૂપિયા લેઈ જા, અને યાદ રાખ કે
એકવાર મારે તેને ખાવાનું મળે છે, ફરી મારે તેને કેદખાનું સાંપડે છે.
આટલું બોલળી આપણે ચેતી ગયા, અને પાછા પ્રયાગ તરફ આવ્યા. રસ્તામાં
મને કેટલાક કંગ લોકોનો સંઘાત થયો, તે દીમાલય તરફ જતા હતા, હું પણ
તેમની સાથે આવ્યો. તેમની જોડે કેટલોક વખત રહ્યા પછી, મેં મારે માટે
આ સ્વતંત્ર માગ રખાવ્યું છે, તે ફુંદને અહીંજ રહું છું. મારે હવે ચોરી
કરવાની જરૂર પડતી નથી, કોઈવાર મમત મારે કરે છું.”

• “ ત્યારે ” લાલાહ જોને આ વાત સાંભળી જહુ અચળો લાગ્યો હતો,
તથા રામલાલે રહેલી વાનોનો કાંઈક બાણકારો લાગવા માંડ્યા હતા તેણે

પૂછ્યું “ ત્યારે તમે તમારા ધણીને ક્યાંથી ઓળખો છો ? અને તેની અને તમે તથા તમારાં માણસની વચ્ચે આવી શક્તિ શાથી નીકળે છે ?

“ અહો ! એમાં શું પૂછવા જેવું છે ” શુરુદાસે ગંભીરતાથી આંખો બંધાવીને કહ્યું “ એક દિવસ હું દીલ્લીની બહાર એક માતાનું દેવસ છે ત્યાં બેઠો હતો એવામાં તમે જે પુરુષના વિશે વાત કરો છો તે અટપટા નામવાળા પુરુષ ભારી પાસે આવ્યા. મને કહે કે તમારા ગામની પડોશમાં એક પ્રાચીન સિદ્ધાસપ છે ત્યાં અમારે વસવાનો વિચાર છે, તમે સર્વ રીતે સદાય કરશો ? મેં કહ્યું કે ખુશીથી; પણ મહેરજાન એ તો હવડ જગા છે, ત્યાં કોઈ આમૃતસુધી વસતું નથી, ને બધું ધૂળધાણી થઈ ગયું છે, કોણ જાણે સો એક વર્ષથી એ જગો ઉજ્જડ જેવી પડી હશે. ત્યારે તેમણે કહ્યું ‘ એ તો બહુજ સાફ. ’ મારા જેવા સાદા અને વિરાગ વાળા માણસને એવીજ જગોનું કામ છે. મારે દ્રેલોક યોગાબાસ કરવાનો છે તે ત્યાંજ ઠીક પડશે. ભારી પાસે બે પૈસા છે ખરા, પણ ત્યાં તો એક દોકડોએ લેઈ જવાની જરૂર નથી. આટલું સાંભળતાજ મેં તેને સર્વ રીતની મદદ આપવાની કમ્બુજત આપી અને તેની રણવાણીને માટે પ્રથમથી રૂપૈયા એકસો માગ્યા. તેણે પાકરાજ એથી બમણા મારા હાથમા મૂક્યા અને એમ અમારો કરાર નક્કી થયો ‘ આટલુંજ મને ખજાર છે મારે વધારે પૂછવાની શી પંચાત ? પણ મહેરજાન ! તમે તો બધું જાણતા હશો જરા કહો તો ખરા, એ કોણ છે ? શું કરવા આવે મારે વસે છે ? ”

“ કોણ ? એણે પેતેજ તમને કહ્યું છે કે એ યોગી છે, વિરાગી છે.”

“ હા, હા, સિદ્ધ—સિદ્ધ—ત્યારે તો માટીનું સોનું કરી દેતા હશે ! ગામમાં રહે તો લોક છવ ખાપ—હા, હા, સમજાવું હવે. તેટલાજ માટે અહીંયાં બરાબ છે.”

“ ખરાબર, એમજ છે.” લાલાશુએ સહજ કહ્યું.

“ મને એમ લાગતુંજ હતું; ને તમે એમના શિષ્ય હશે ? ”

“ એમજ.”

“ બહે, બા, બહે ! તમને પ્રશ્ન પાર હનારે; પણ એવા બહુ ને બહુ પ્રેતની સાધનાઓમાં મારો છવ તો કહ્યું ન કરે. એ ગળાં કાપવા હોય તો તે યાપ, કે ખીંચું ગમે તે યાપ, પણ એતો કેમ કરાય ? છેવટ નરકમાંજ પડાય તો ! માટે જેને જોઈ સાવધાન રહેજો.”

“ તમારે બાપ રાખવાનું કારણ નથી. મારો શુરુ બહુ યાની અને વિવેકી છે. તે એવું કંઈ કરે તેવો નથી. પણ અહો ! પેલું બાબત ખરે જણાય છે તેજ કે શું ! આવી પહોંચ્યા ! ”

અંથાવલોકન.

કુસુમાવલી:—આ કલિપન કથાનું સાંગ અવલોકન કરતાં ને કથામાં કોઈ ઉત્તમ પ્રતિભાનાં જીજ્ઞ અંગને સ્પષ્ટ જણાયાં છે. કથાને તપાસવામાં તેનાં વસ્તુસંકલ્પના અને વસ્તુરોપણ આ એક વિભાગ છે. અને તેમાં વપરાયેલી ભાષાનું આચિત્ત એ જીજ્ઞને વિચાર છે. આ કથાનું ત્રરતુ કેવલ કલિપન છે, અને તેનો હેતુ અતિઉત્તમ નીતિનો બોધ કરવાનો હોવાથી એ કલ્પના સાર્ય છે. કથાના નાના મહોટા વિભાગ પરસ્પર સુમિત્ર છે ખરા. તેમજ કેટલાંક પાત્ર કોઈ બહુ મુખ્યભાગ માટે દાખલ કરેલાં હતા એમ જણાતાં નથી, અને શુશ્રુષિંદ તથા પ્રધાન એ બે મુખ્ય પાત્રોનું અવસાન ગિરંજીમાં સ્પષ્ટ દેખાડયું નથી. વાચક એવી આશા રાખે કે એ બે પાત્રો પોતાનાં કૃત્યનો કેવો બદલો પામશે. વસ્તુરોપણના સંબંધમાં જોઈએ તો કતાએ જોટકો યામ તેટલો સુચવારો કરવામાંજ પોતાનું સાત્ત્વ વાપર્યું છે, ને કથાના પૂર્વાપર ભાગનો યુગ્મકરો કોઈ અદ્ભુત રસને આધારે કથાના જ્ઞાનને વહેવરાવી તેમાં વાચકને પણ બક્ષાકારે ભેગા તાબૂતા જવું એવો યોગ માંડ્યો છે. આ યુક્તિ પણ બહુ ઉત્તમ શક્તિનો નમૂનો છે. અને જો બરાબર પાર પાડી શકાય તો બહુ વિજયવંતી નીવડે છે. પણ અમારે એટલું કહેવું જોઈએ કે આવી યુક્તિ સાધવાના લોકમાં કતાએ વસ્તુને એટલું બધું સુચવી નાખ્યું કે આખીવાત પૂણે થયા પછી તેના અંતરંગ સંધિનો સ્પષ્ટ વિચાર આપણી નજર આગળ જરા કદે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. વસ્તુવિન્યાસમાં આનો અપ્રસાદ છે, પણ વસ્તુવિન્યાસમાં કતાની શક્તિ ખરેખર અપૂર્વ છે.

અપૂર્વ શક્તિ ધણીવર કૃતિમ સધનથી પોતાને વિશ્રુતિ કરવાનું તંત્રમાં ઉત્તરી વિદ્વિત ધાવ છે. વસ્તુરોપણ કરતાં પૂરાનુંજેખન પણ સદજેઠ કરવાનું આવે છે; ને તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે તો એમજ થાય કે પાત્રોનો જે સ્વભાવ નિરંપરો હોય તે તેમના આચારથી સિદ્ધ કરવે. વાચકને કે પ્રેક્ષકને ધણીમાં ધણી અસર પાત્રગત આચાર અર્થાત પાત્રગત રસથી થાય છે. કલિપન રમ કે તેણે અપેક્ષાં બાપયુ ને અસર પેદા કરવાને સમર્થ નથી. છતાં આ કથાના સ્વભાવને એ રસને વારંવાર ઉતરવાની ટેવ કે જરૂર પડેલી જણાય છે, ને તેજે એક નવો સરખો પણ પ્રસંગ એકદમ નીતિનું આપણું આખાવિના જવા દીધે નથી કથાકાર મહી આખ્યાકાર પદમાં

અંધના સ્થાનસ્થનો લગ પાયકે. વળી એ ઉપરાંત પોતાની વર્ણન કરવાની શક્તિના પાત્ર જેટલા નમુના બતાવ્યા તેટલા બનાવનામાં કવિએ ખામી રાખી નથી. જેમ બાપુએ એ વ્યાખ્યાકારનો વિષય છે, તે । અંધને અનુકૂળ હોય તે કરતા અતિ નિસ્તારસાથ અને તેથી માત્ર પોતાની શક્તિનો અભાર બનાવનાજ મૂક્યા હોય તેના વર્ણન પાત્ર. મને તેના ઉત્તમ કે રસિક હોય તથાફિ કવિનો વિષય હોઈ, ક્યાના અંધને ગમાડે કલ્પના-ક્રમમાં પણ પ્રકૃત લેખકને કાંઈ નવીન અભાર કરવાની બહુ જિજ્ઞાસા જણાય છે. તેના પ્રયત્નમાં તેણે મને તેના તર્ક ઉઠાવી ક'નાઓ કરી છે, કેટલીક શુષ્ક, કેટલીક વીરસ, કેટલીક વ્યાસનસાથી, જે ઘણીક અભારસાથી બળિ છે, પણ બીજીએ આપણને કાંઈ નવીન અને ચારે તરફથી ખાનાધાય તેના ધરમાં પ્રેમતા જે અણુમણે પેલ ધાય તેની કાર્ક વિવક્ષણુ વર્તાય છે.

એક વીરની ત-નારનું વર્ણન કરતા બર્ષે છે કે "..... માયા-નમાં છતાં એ ધુ મટમાંથી લટમ કરતી પરતીયા જેવી સુવર્ણ અને ગદા અશ્વિન હાથથી દબાએની ત-વાર....." આમાં કાંઈ ઉદાત્ત ક્ષત્રિયસિંહી તરવારને "પરતીયા" કહેવી એ અનૌચિત છે. એક ઠેકાણે લખે છે કે "કુંકામાં તે બ્રહ્માસર્પી નામ પાશેજ બવાયો" અને બીજે કામે લખે છે કે "જાણે નામપાશને સાક્ષાત્ બ્રહ્માવચ્ચાએ-તોડી" આનુ પૂર્ણપર વિરોધ-વાળુ લખ્યુ છે એ અનૌચિત છે એક ઠેકાણે મે જણ્યું ॥ બે-વાના વર્ણનના તરંગ ચઢી બીજ ઉભાથી તે બે-રાનું નર્ણન કરતા મ્હિ અભાર અમાને છે કે "આશ્વેષમાં મરુંડના માન સુકાનતા" । કાંઈકના કૂત્તરનું વર્ણન કરતા, સંસ્કૃત કવિતા બો કચંગો ઉચ્ચેગ કરવાના અતિ પ્રેમમાં તેઓ લખે છે કે "આત્મજને તેવડી કદામાં તમના દિવસદસરપુ બેવે." દિવસદસરપુ એ પ્રહસાદને તેવમાં તથ્યાની વન નરીજ કર્ષેની લાગે છે એમ રીત બગરડીનાગાથી પણ એકાદ ઉત્તરો કયો છે ને તેને કામ એટલે વિષય જાત ॥ તિરસ્કારસુખ વર્ણના વનણુમાં હાજલ કયો છે. કામાક્ષોદ્ધમિ-જાયને છતાંદિરાકમાં જે પામ સખડે તે માત્ર હૃદયોત્તેજ વાચક છે એમ સર્વને જાણુવામાં છે એટલે મ્હિએ એ વાક્યથી જે વનણુ વાખ્યુ છે તે અનુચિત છે આમાં અનેક ઉદાહરણુઓ તેમજ પણ તાત્પર્ય એટલુ-જ છે કે મ્હિએ પોતાની સ્વાભાવિક રામિને આમાં કૃતિમ નથીતાના અવશમાં દારદઈ બગાડી નાખી છે.

બાનાપરને જેઈએ તો એ મરજડ વધારે જણાય છે. લાગ્યા લાગ્યા વાક્ય, સનજ ન શકાય તેવા તર્ક, અને વિવદ એટલે બેઆડના બહુ કદ પડે

તેની કદમનાઓ, એટલાનું નામ ઉત્તમ લખાણ કહેવાનું હોય તો આપણે ક-
સભાવેલીના મૂર્તિને લગભગ પ્રથમ નંબરે ગણવા પડે. કારણે એમની રચ-
નામાં દંડીનાં બાસકમાસ ટ્રૅડિઆદિ રીતિઓનું દર્શન થતું હોય તો તે બન્ને
ચામ, પણ જેનો હેતુ વસ્તુકેદનદ્વારા કથા નિરૂપવાનો છે તેવી રચનામાં અમે
એવા પ્રયત્નની કશી સાર્યકતા જોઈ શકતા નથી. અને તેમાં પણ સાગ-
જરૂરનો અભાવ છે. તે બે રીતે, તર્ક મોતે અનિર્ણિત હોય છે. એટલું જ
નહિ. પણ લાગણી એ એક વખત અતિ ઉત્તમ સંસ્કૃતમય પ્રસાદ વહેતો
આવે છે, તો તેની વચમાંજ માંધી, વાંડ, અમેતી, ઇક્કાજી, પૈકી, સિક્કા, માંખ
માંખ. છેઝીજાં. એવા ગ્રામ્ય પાત્રમય આયિસવિનાશ કટલીક વખત કવિ-
ઓનામાં આજ્ઞાં જાય છે, અને વિશુદ્ધિને દૂષિત કરે છે અમુક કદમના કરવાની
જરૂર હોય છે, અમુક રીતે લખવામાં કાંઈક બળનું સમર્થન હોય છે. પણ વિચાર
આ માંજા એમ લખવાને બદલે અમુકનો આરો વિચારને સાંખે;”
જેને વસ્તુ લીધી તેને બદલે “હાથ ઉપર રાખી,” “હસ્તગત કરી,”
અદાવિશેષમાં હતી એટલું ગાફ;” એવી એવી રચનાઓ શા અર્ક
તાક કરવી તે લક્ષમાં લેવી બહુ નથી. લાંબું લખવા જતાં વાક્યો શિ-
થિત થઈ તેમના અવયવ સંબંધવિનાશ થઈ પડે છે એ ઉપરાંત મહોટી
આમી એવી યાગ છે કે ઠેકાણે ઠેકાણે ઉકામેલા રૂપકનો કે કદપેલી ઉપમાનો
સાંગતિથી પણ પાર ઉતરતો નથી.

આ બધી વાતના વિચાર કરતાં એક વાત લેખકમાત્રને બોધવાની
આવશ્યકતા લાગે છે કે જાણી જોઈને ચમત્કૃતિખતાવવા માટે શુંચાલુઓ
કદમનામાં, અને શબ્દરચનામાં, કદાપિ પડતું નહિ. આ કથા અતિ ઉત્તમ
હાથે શુંચાયેલી છે, પણ અમે તેવી કોમલ નાનુક રંગબીર રમણિ પણ શરીરને
હાથે હાથે લેવાયેલી લેરેલી હોય તો ગામડીયણ જેવી લાગે છે, ને તે મોતે
માથુ પરિણમે માંધી પડે છે. જેમ અને તેમ રિપવને આનુકૂલ તર્ક અને બાધા
ચાલવાથી સ્વાભાવિક પ્રતિકા વધારે દીપે છે ને વાચકને એવા પ્રસાદથી
વધારે રસમય કરી શકાય છે.

કાવ્ય પ્રમાણરૂઃ—આ પુસ્તકમાં છૂટક કાવ્યો રચેલાં છે, ને
નાનિના બોધ પ્રાપ્ત તેવા ઘણા પ્રસંગો લખ રચેના કરી છે. છૂટક એવ
કવચાંત્ર વિષુવનસનક તથા અજિખ સિંહ અને આર્ક સિંહની વાર્તા વગે-
રેમાં કદમનાનો પણ હીક પ્રભાવ દર્શાયો છે. સામાન્ય રીતે કદમનારાગશાહી
કવિતા જેવી થાય છે તેથી આ પ્રવાસ છે અને લખનારને આપણી છૂટ સારી
છે. તેનો બોધ શુદ્ધ છે, અને સર્વને વાચવા લાયક છે.

સુંદરીગુણમહિર.

(ખીજી આધ્યાત્મ.)

મામા તેમજ સંભારણોગી આ પુસ્તકનો હિંદુ, પાર્સી અને ખ્રી-
સ્તમાન મતની દ્રાવના વિદ્યોત તથા વર્તમાનપત્રો અને ચોપાનીઆના
અધિપતિ વગેરેએ લાગે વખાણ કર્યાહે. વળી એકજ વર્ષમા તે યીજી
આટલિ તૈયાર થાયઁ એ ઉપરથીજ તેના ઉપયોગીપણાનો ખ્યાલ કરવો
સહેલ છે. પ્રથમથી ઓંકક થઈ કર્તને જેઓ પોતાના નામ ઠેમણ સદિન
કાંડે કે પોષ્ટપેડ ચતરિ તાઁ ૩૨ મી માર્ચ મન ૧૮૬૦ સુધીમા સખી
જણાવગે તેઓને આ જ્ઞાર આનનો અથ માન આના આકૃષ્ટમાં આપસમાં
આવશે. બદાન્ગમયામાઓને પોષ્ટેજનો એક આનો વિશેષ. અગિપ્રાયાની
છાપેલી પ્રત આઠ્ઠા આનાની દીડેટ મોકલેથી મફત મોકલવામા આવશે.

સુંબઈ-મુસેબર રાઠમાઈ }
સામે રોમસાડી નર નં. ૭ }

૨મી છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્તા.
મહામુખ્યગમ હરગોવિંદરાસ.

છપાઈ બહાર પડે છે.

અંતઃપુરની રંગણીઓ અથવા જનાનાની બીબી .

સંપૂર્ણ વાંતા.

કોમન ૧ રૂપિયો

૧૮પાલ ખર્ચ ૨ આના.

કાકર જુલેલ એમ. ડી. ફત.

ફિસરસાણ.

કોમન ૮ આના

૧૮પાલ ૧ આના.

પુસ્તક પ્રસારક મેડગીખાવી મળશે.

DIARY FOR 1899.

પ્રેક્ષક “ નિત્ય નોંધ ”

આથવા.

ગુજરાતી ડાયરી.

નિત્યનું એકેક પાનું કોરું. મધ્યાહને ગુ. માસ, વાર, અમેલ તારીખ તિથિ, ધડી, પગ સાથે તથા નક્ષત્ર. સૂર્યના હિસાબ તથા આસનની કક્ષા, નિનિ ઉપરાંત પવન, ઉત્સવ, તેહેવાર. સરકારી રજા, મુંબઈની મોટાણ, મુંબઈમાં નોંધ લાયક જગા, અદલ્લો, ટપાલ. તાર, કાગળની કીમત વગેરેની નોંધ છે.

કીમત ૦૧ રૂપીઆ.

મગવાનાં ટેકણાં:—

મુંબઈ.

જ્યોતીરામ મુંડુદજી તેલવાડી.

નારાયણ મોપાળ હુડીકરરામવાડી

કશાણી—કેદાર તથા ધોળીતલાવ

વી, જોગ, વાલચેકર કેડ રામવાડી

નરિયાદ—નુ જૂકડોપો.

આમદાવાદ—હારદાદાસ મોતીલાલની કંપની.

સાગરી લેનારે “ પુસ્તકપ્રસારક મંડળી ” ના મેનેજરને લખવું.

૬૩ આ પત્રના ધરાકને આખી કીમતે આપવામાં આવે છે. માટે જે કંઈ લેખણે ટપાલખર્ચ સાથે અરી આના મોકલી મંગાવી લેવી.

આર્યસમુદય.

રગનાર.

વંદિત શ્રીમદ્ભાલજી પત્રચામણ.

જે. ૧૯૪૬ ના. માર્ગગીર્ષ તથા પાંચ માસના ગુજરાતી અંકમાં નીચેનાં વિષયો છે:—

૧. શ્રીમદ્ભાલજી.

૨. શ્રીમદ્ભાલજી.

૩. મનુષ્ય દેવનું કાળ.

૪. પંચાંગનિર્ણય પત્રાવળિ.

૫. દરિયામ મહિમા.

૬. તત્ત્વદીપ નિબંધ.

૭. સુવર્ણદેવતાવળિ.

૮. રસિકવચન.

૯. સમરસાદી શ્રીમદ્ભાલજીની

દુર્લભશ્યવિવેક.

(સળમ અને ૧૦૧ થી)

(મળેયુ)

માયા બ્રહ્મભેદનિર્ણય.

વેદાન્તશાસ્ત્ર ॥ માતાઓએ મૂત્રે જે પદાર્થ કહ્યા છે, એક જાત-નાવ-
રિધા, અને બીજી માયા-અજ્ઞાન-અનિદા. અને પદાર્થો મરણી સીતે
આમમ્ અને અનિર્ણયીય છે, એમ તેઓનો અનુભવ સિદ્ધાન્ત છે,
નહી પણ આનાદિ છે, અને માયા પણ આનાદિ છે માત્ર વિરુદ્ધ એટલે
છે કે-જ્યાં એ સ્વરૂપે સર્વદા મર્યાદા એજ સ્થિતિમાં રહે છે, માયા બીજી
વિધિને અધીન થઈ, અનેક સ્વરૂપ ધરી, આતે નાશ પામે કે માતાને
પદાર્થ ગણ્યાથી, તે જાત ॥ અજ્ઞાનમાં આવી રાત્રે નહિ, કેમકે જાતોના
લક્ષણ હોઈ શકે નહિ. જ્યાં જો માયા જાતે આનાદિ ગણ્યાથી જાતમાં એક
દેશ આપકાનો દોષ આવે છે, અને તેથી તે અશુદ્ધ ગણાય પરંતુ વદ્ય
સ્વ-એટલે નિઃકાલાગમ અને અનિનાથી છે, માયા નાશવત છે જ્યાર
માયા નાશવત છે ત્યારે તે અસત છે, અને અસત્ય છે અર્થાત્ માયા
જ્યાં જો નિઃકાર નથી, નિવર્તેજ્ઞાન છે, અને તેથી જ ત આનાદિ જોવાય પણ
પરંતુ મિથ્યા જામ છે તે માયા જડ પદાર્થમાનું પદાર્થત્વ છે, આજે
અંતરંગમાંથી પુરુષ (યજ્ઞ) અને પ્રાણિ (માયા) ની અત્તા સમામ મતરે,
પુરુષ વિના પ્રાણિ નહિ, અને પ્રાણિ વિના પુરુષ નહિ, એમ તેઓ ॥ સિ-
દ્ધાન્ત છે. પ્રાણિમાં મદ્યજ મત્સ્ય, વૃક્ષ, તમસ્-એ પણ ગુણો હોવાથી
પ્રાણિને નિઃકાર ધર્યું, સદિનિધારણુ ॥ પચીમ તત્ત્વા ઉપજ થાય છે, આ ત
પચીસ તત્ત્વોથી સદિ જને છે, જગ તેઓનું માનવું છે નેવાપિત્ર અને વૈગે-
પિત્ર ॥ મત નમાણે પદાર્થ આ ॥ પરમાણુથી બીજા છે પરંતુ તેઓ પદ-
તે પરમાણુએ નુ પદાર્થ કહેવ જાનમ્ય છે વ્યવહારિક મનમાં જડ વાતોઓ,
પદાર્થ માન છે જાત ॥ હવતજ્ઞાનના અને ના છે, આ ત મૂલતત્ત્વા પદ્મ ॥ ૧૨ ॥ એના
બીજા છે, એજ દેવી, તે પરમાણુનું વદ્યણુ મન કાંપ માયીય કનકે, પદ્મ
નેનું પદાર્થ માત્ર તેઓ આપી અત્તા નથી જડ વાતોઓ તે પરમાણ-
એજ સત્-ચિત્-અનંત માત્ર છે, એજ વૈદીઓ અનન્યમનિત્રે ॥ ૧૨ ॥

યંત્રી બિન્ન ગણે છે. પરંતુ અહા-જ્ઞાન-ચૈતન્ય કે ગાયા-અજ્ઞાન-અધ્યત્મ સ્વરૂપનું દર્શન થતું નથી. વેદાન્ત વાદે આ સર્વ મુશ્કેલીઓ તથા દૂર કરી છે. અહા-જ્ઞાન-ચૈતન્ય દગ છે; અને તેથી તેનું દર્શન નહિ. પણ આગળ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવશે તેમ અહા અહાને કારણ કે દરમિયાન દૃશ્યમાં રહ્યું છે; દૃશ્યી અભિન્ન દૃશ્ય માનવું. તે પિંડ કલ્પના છે. ધણેજ પ્રાકૃતિક અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટાંત લઈને તેણે યાત્ર છે કે-અહુ પોતે દૃષ્ટ છે. અને અહુ પોતેજ દૃશ્ય છે; કેમકે પદાર્થ રહેલું રૂપ અહુમાં રહેલી દૃશ્યશક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે; અર્થાત્ પદાર્થ દૃશ્યત્વ અહુના દૃશ્યમાં સમાવેલ છે. જોગ પ્રત્યક્ષ અહુથી આ નિયમ સ્વરૂપ કલ્પનામાં આવી શકે તેમ છે, તેમ સમસ્ત અહુને પદાર્થ નિયમ લાગુ પાડી શકાય છે. અર્થાત્ પદાર્થનું સિદ્ધ થયેલું. અને રૂપ સમસ્ત અહુના દૃશ્યનું પરિણામ છે. આ ઉપરથી સદગ મિત્ર પદાર્થ કે-દૃશ્યત્વ અને દૃશ્ય એકજ છે, અને તેથી અહુ અહુનેજ કહેવામાં આવે છે. માટે કદાપિ ગાયા-અજ્ઞાન-જડત્વ દૃશ્ય છતાં. તે દૃશ્યી નિયમ નથી; અને તેથી તેનું પણ દર્શન થઈ શકતું નથી. ઉપનિષદમાં પણ ॥ યતોત્તમો નિવર્તતે । અપ્રાપ્યમનસાસહ ॥ અસદ્વા ઇદમગ્ર આસીત ॥ લોહિત શુક્લવર્ણમ્ ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી પ્રભં અને ગાયા અ જોગ પ્રતિપાદિત કર્યું છે.

અદ્વિયાં પણ શ્રીહારતી તીર્થ મુનિ એ માયાનું સ્વરૂપ તેની રાજો દર્શાવી નામરૂપાત્મક સકલ સૃષ્ટિનો લય તેના કારણરૂપ મા સાધે છે, જોગ સિદ્ધ કરી, પરિણામે માયાનો લય યતાં કેવલ આ જોગ પ્રતિપાદિત કરે છે.

સમસ્ત પ્રધનનું મૂલકાગણ, સંચિયદાનન્દ અહાને દેહી, આનિર્વચનીય માયાની વિદ્યેષ અને આવરણ રાકિત છે. તે એમાંની વિદ્યેષરાક્તિ લિંગદેહથી આરંભી સુધી જગત્ સર્જે છે. ૧૩^૩

અહાસત્વ; અને લિંગ દેહથી આરંભી અહાંક સુધીનું સકલ સત્ છે. સત્માંથી અસત્ની ઉત્પત્તિ ન્યાય વિરુદ્ધ છે. માટે

૧૩ શુભ્રો ચેતાચત્રર ઉપનિષદ તથા તાપનીય ઉપનિષદેયાર્ત્મશક્તિ સ્વમુખૈર્નિગૂદામ્ ॥ ૬૩ ॥

જીવે શામાસેન કરીતિ માયા યા વિદ્યાચ સ્વયમેવ ન

દિની છાશ અને છાશના માખણમાંથી થી થાય છે, તેમ અભ્યાસ ૩ પાનતર પછી આ નગર થયું હોય, તે કેવલ અસંભવિત છે. એ દારણથી સદા જગતનું દારણ માયા-અજ્ઞાન છે. જેમ અધારમાં દારી પડી હોય, અને તે દારી અધારને લીધે સર્પ છે, એમ જમ થાય, તેમ અભ્યાસ ૩ અર્થ માયાની આવરણ શક્તિથી ઢંકાઈ જાય છે, અને પછી વિશેષ શક્તિથી તેમાં સકલ જગતનો જમ થાય છે આ વાદને નિવર્તવાદ કહે છે.

જેમ મહાસાગરને વિષે ક્ષિપ્ત, તરંગ તથા પુદ્ગુલ વિગેરે બિન્ન મેજ નામરૂપનું આરોપણ થાય છે, તેમ વિશેષશક્તિ સચ્ચિદાનન્દ હસ્વરૂપમાં નામરૂપનું આરોપણ કરે છે, તેને સૃષ્ટિ કહે છે. ૧૪^મ

આધુનિક કાલમાં સંરૂઢ થતી વિદ્યાથી સિદ્ધ થતું જાય છે—સમુદ્રમાં તરંગ, તથા પુદ્ગુલ વિગેરે જે જે જણાય છે, તે દૃષ્ટિબળથી જણાય છે, વાસ્તવિક નથી. તેજ રીતે જગતમાં જે જે પદાર્થો, જોવામાં આવે છે, બિન્નત્વ માત્ર બિન્ન શિત્તરૂપ અને નામ ઉપરથી પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે તત્ત્વ માત્ર માયા-અજ્ઞાનથી જ થાય છે, કઈ વાસ્તવિક નથી. વાસ્તવિક મહાસાગરમાં જળ છે, તેમ જગતમાં સચ્ચિદાનન્દરૂપ અભ્યાસ છે.

જેવી રીતે અંતઃકરણ વિષે દગ્ (સાક્ષી-ચિત્-આત્મા), તથા (મન વિગેરે) ના બેદ છે, તેવી રીતે આજ જગતમાં પ્રજા અને જનો બેદ છે; તે બંને બેદને માય ની આવરણ શક્તિ આચ્છાદિત કરે છે. તે આવરણશક્તિ સંસારનું કાળ છે. ૧૫^મ

આત્માના પ્રતિ બિમ્બના બદ્ધથી, સાક્ષીરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ કર્મ કરવાને લીધે સ્થૂલદેહ સાથે સંયુક્ત થયેલો લિંગદેહ આમાન્ય નવહારથી જીવરૂપ મનાય છે; અને તે વ્યાપકારિક જીવ કહેવાય છે. ૧૬

આ વ્યાપકારિક જીવમાં જીવત્વ આરોપવાથી, અને તેજ આ-વગળુ શક્તિએ કરેલા-અન્યો-ન્ય અધ્યાસથી, સાક્ષીરૂપ તથા દગ્રૂપ-એવા પ્રત્યગાત્માને વિષે જીવપણ પ્રકારા પામે છે તે આવરણ

૧૪ શુઓ, હાદોબોપનિષદ

સેયં દેવતૈક્ષત દન્તાહમિમાસ્તિયો દેવતા એવ જીવનાત્મનાંન્નમંવિદ્યં નામ હોવ્યાસ્તવાળીતિ ॥ તામાધિકૃતમેકૈ કો કરવાળીતિ સેયદવતે માસ્તિસા દેવતા એવેવ જીવનાત્મનાં પ્રવિદ્ય નામસ્વેવ્યાકરોત્ ॥ इति ॥

૧૫ શુઓ, અનાન્યર ઉપનિષદ.

સર્વેતિ વેદ ન ચ તસ્યાડસ્તિવેદા યદિતિ ॥

શક્તિ જ્યેષ્ઠ જ્ઞાનના પ્રકારથી નાશ પામે છે, ત્યારે દૃશ્ય વ્યાવહારિક જ્યેષ્ઠ અને દર્શ પ્રત્યગાત્માની વચ્ચે જે ભેદ જણાય છે, તે ભેદ પણ નાશ પામે છે. - ૧૭

આત્માને નિત્ય સુદ્ધ, શુદ્ધ, સુક્ત એવો કલા છતાં, તેને બંધ અને મોક્ષનો સંભવ કેમ થશે? તે સંકાનું નિવારણ કરવા એમ કહે છે કે—વ્યાવહારિક સારે એટલા કરનાર ક્ષિંગ દેહે છે. તે ક્ષિંગ દેહમાં આત્માનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે, મારે તે મર્મ એટલું કરી શકે છે. વળી જ્યારે બંધ ક્ષિંગ દેહને છે, ત્યારે મોક્ષ આત્માને છે. તે કેમ સંભવે? તે સંકાનું નિવારણ કરતાં કહે છે કે—ક્ષિંગ દેહનો આત્માના પ્રતિબિમ્બ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે; તેથી ક્ષિંગદેહ પોતેજ આત્મા છે, એમ તે પોતે માને છે. આનું નામ અંધ્યાસ દ્રવ્યવાચક. આત્માના પ્રતિબિમ્બથી સમેત થયેલ નિંગદેહ જ્યેષ્ઠ કહેવાય છે; તે જ્યેષ્ઠ માયાની આવરણશક્તિથી આત્માને ઓળખી શકતો નથી. જેમ કાચના દોષને કીધે તેમાં પડેલા પ્રતિબિમ્બમાં દોષ જણાય છે, અને જેમ કાચનો દોષ જળવામાં ન આવ્યો, ત્યારથી તે પ્રતિબિમ્બમાંજ દોષ છે, તેમ જણાય છે; પરંતુ જ્યારે પ્રતિબિમ્બન પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે પ્રતિબિમ્બનો દોષ મુક્ત થઈ મિથ્યા બાકે છે; તેમ જ્ઞાનવારે વિવેક થતાં, ઉક્ત અંધ્યાસ નષ્ટ થાય છે, એટલે આત્મા પોતે સ્વતઃ સુક્ત છે, તે સુક્તરૂપ અનુભવાય છે.

જે આવરણશક્તિ સૃષ્ટિ તથા પ્રવૃત્તિ એકને આચ્છાદિત કરી રહેલ છે. તે આવરણશક્તિના અવરણ પ્રત્યે અનેક વિધારને પ્રાપ્ત થયેલ દોષ તેમ લાગે છે. ૧૮

રીનું પચાર્ય જ્ઞાન થાય છે. અને તેથી સૌંદરીમાં વાસ્તવિક વિકાર લાગતો નથી, તેમ આનંદનું નિર્જિત નહ થયે. અલ્લભો એ જગતનો વિકાર બાંહેધરો તે વિકાર વાસ્તવિક રીતે લાભનો નથી.

જગતના પદાર્થમાત્ર સામાન્ય ઓચવહાર પેશે જોતાં, પાંચ અ-
શયી પ્રકારા પામે છે; જેવા કે-અસ્તિત્વ (મત), પ્રકાશત્વ (ચિત્)
પ્રેમ સ્થાનત્વ (આનંદ), રૂપ અને નામ; તે પાંચ અશોમાં પહેલા
ત્રણ આશો (અભિવ્યક્તાનંદ) અલ્લ રૂપ છે; અને અવશિષ્ટ બે મૃદિ
રૂપ છે. ૨૦^{૨૧}

આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી-એ પાંચ માહ્યભૂતો
(પદાર્થ માત્રની સામાન્ય સ્થિતિ) માં, તેમજ કેવ. પશુપક્ષિ. અને
મનુષ્ય પ્રિયદે નાના પ્રકારનો સૃષ્ટિમાં સત્, ચિત્ અને આનંદ એક
રૂપ રહેલ છે; પરંતુ તેઓ સર્વમાં માયાની બળને શક્તિનંતા અલ્લથી
રૂપ અને નામ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે રહે છે. ૨૨^{૨૩}

અલ્લ અને માયા આદ્યથી ભિન્ન નથી, એમ આ ઉપરથી નિશ્ચયપૂર્વક
મિલ્લ થાય છે. દર્શન તરિકે એક ઘટ સમજે. ઘટને જોતાં પ્રથમ વિચાર,
"તે ઘટ છે"—એ રીતે તેના અગ્નિત્વનિર્ણય થાય છે; અસ્તિત્વ અને અલ્લત્વ
એકજ છે, પછી 'તે ઘટ નજરે વળાય છે'—એ. રીતે તેના પ્રકાશત્વ
નિર્ણય વિચાર આવે છે; તદ્દત્ત ને ઘટમા પ્રિયત્વનો વિચાર આવે છે; તદ્દત્તર
ઘટનું તત્ત્વ વચ્ચે, અને તે જુવનથી અનેક પદાર્થોથી તેનું રૂપ ભિન્ન છે.
ઘટે ન પદાર્થોથી ભિન્નત્વ જોવાય, "આ ઘટ છે, પણ પદ નથી," એમ
નામ આપીએ છીએ. વસ્તુતઃ અસ્તિત્વ, પ્રકાશત્વ, પ્રિયત્વ તો સર્વે પદાર્થોમાં
એક રૂપે રહે છે; તેથી કંઈ એક બીજામાં બેદ પડતો નથી. જેલું નિમિત્ત
કામ્યુ રૂપ અને નામ થાય છે. તે ઉપરથી અગ્નિત્વ, પ્રકાશત્વ, અને પ્રિયત્વ,

૨૦. સંદેહ યદ્વ (નામન્ય વર્મ) મદેક મયમાત્મા દયઃ સંમેતત્ત્વે તેદ તદ્દમૃતં
સાધેન દર્શનં પ્રાણેવામમૂન નામરૂપે મત્તે તાન્યામયે પ્રાણસ્થિતિઃ પ્રાણસ્થિતિઃ
કોપનિયદ.

૨૧. કવચસ્ય પદ્મદુર્ભિમા પદ્મવક્ત્રાઃ પુરુષાયનાઃ પુરુષે બ્રાહ્મણ મન્વ-
નિ, નિમેષે તાસાં નામરૂપે પુરુષ દુર્યેદ ક્રોધેન સપ્તકોડ ક્ષેત્રમૃતો મચાતે ॥ પ્ર-
કોપનિયદ.

* દેહેષો ઈશોભોભુષો વિષ્ણુ મુક્ત મારિચેષ વ મૌળ્યીપુ વો વનસ્પતિપુ તસ્મે
દેવોઃ સ્મોતમઃ ॥ ર્શિ ન સ્વેતાચતરોપનિયદ.

૯૦૦ નકલો પુસ્તક બહાર પડતાં થેડેલાં ખંધો ગઈ છે.

આ વારતાનું પુસ્તક તા. ૩૦ મી જુન શુધીમા જે અગ્રે કચેરી તેને હિ કમલાનના જન્મ દશાનું એક પ્રાણક મહત્ત્વ પ્રયોજે.

કીમત. ગીલીકના પુઠાના રૂ. ૨-૮-૦ ટપાલ ખાસ રૂ. આગા.

વારતા વીગે રૂક પ્રયાન-૮૦ સં ૧૮૫૭ ના ખુનો બાગનો કમલો કુલુક કામલો રોષામા અને તેમા કેવા કેવા પુરોએ લાભ નીકો હતો તેમજ તે વખતે હિ કમલાનના લોકોના સાધારણ વિચારો કેવા હતા તે આ વારતામા અભિકુળ અણાઈ આવે છે એ બાગમાં થયો તે કઈજ નહીં પણ ચાનાનો કમાવતો દરબલો પાડો મેળવવાની તકમા લોકોની કીમત પો કારીમા હતી. એ વારતાના પચાણમાથી બનરરક થયે, લુગશનો આગેવાન અને આપણે વારતાની નાપકા સીતાપર બાનકી દુભલો કરનાર એકગથપણે નામના પુરવણુ બચાવ નીચે લાયક છે એમાની પડી અરી બાનના બરેખો બને ની અને અણુમા જેવી છે.

મનમોહનનારો દયાલદારો.

રેકાલુ-અલેથર ત મે લાઈવાડે ૩૩૬૮ ગોતીનાન હરગીશનદારાતા દવાખાનાના- ૧૪

રા. રા. ગોવર્ધનરામકૃત રાગવતીચંદ્ર ભાગ થેડેલાનું

અવલોકન.

લે. વિશ્વનાથ વિ. પ્રભુગમ.

તથા તે સાથે રાગમધી પ્રેદિસદ મગિનાત નશુમાઈનો લખેલ અવલોકન લેખધી.

ઉપોદ્યાત.

આર્યધર્મપ્રકાશ આશીમ ત. ખીજ પ્રસિદ્ધ પુસ્તક વેચનાગમોને ત્યાંથી મળને દીમત આના દરા.

આર્યસમુદય.

રચનાર.

પંડિત શ્રીગદ્દલાલજી ધનશ્યામજી.

સંવત્. ૧૯૪૬ ના આપાદ ગામના અંકમાં નીચકાવિષયો છે.—

૧. શીરગિદાવતાર.

૪. આત્મચરિત.

૨. મહેનાજીની મોડી

૫. નકકા નામિવાન.

૩. નીતિ નિદર્શન.

૬. નીતિ નિદર્શન મુખપૃષ્ઠ.

પ્રયાણકાલે મનસાચલેન મક્ત્યા યુક્તો યોગચલેન ચૈવ ।

શ્રુવોર્મય્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

યદક્ષરં વેદવિદો વદંતિ વિદાન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ।

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુધ્ય ચ ।

મૂર્ધ્ન્યાધાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥ ૧૨ ॥

ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તત્સાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ।

નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનઃસંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

આવ્રહ્મભુવનાહ્લોકાઃ પુનરાગતિનોડ્ઝુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિચિતે ॥ ૧૬ ॥

અક્ષરાર્થઃ—(૧) અર્જુન કહેછે—એ બ્રહ્મ શું અધ્યાત્મ શું ને

હે પુરુષોત્તમ કર્મ શું, વળી અધિભૂત કહ્યું તે શું, ને અધિદેવ કહેવાય છે તે

શું, (૨) હે મધુસૂદન આ દેહનેવિષે અધિયમ એમ કાણુ કેવી રીતે કહે-

વાયછે, ને નિષતાત્મથી પ્રયાણકાલે તમે કેમ સમગ્રજોડે શ્રીભગવાન ક-

હેછે—(૩) અક્ષર છે તેજ પરમબ્રહ્મ છે, સ્વભાવ તેજ અધ્યાત્મ કહેવાય

છે, ભૂતકેવી ભાવને ઉત્પત્ત કરનાર જે વિસર્ગ તેજ કર્મનામે કહેવાયછે; (૪)

જે ક્ષર બાવછે તે અધિભૂત છે ને પુરુષ તે અધિદેવ છે, ને હે પ્રાણી માત્રમાં

એક આ દેહમાં અધિયમ પણ હુંજ છું; (૫) ને આત્મકાલે માર્ગનું સ્મરણ

કરતાં કક્ષેવર મૂકીને જે જાયછે તે મારા બાવને પામેછે એમાં સંશય નથી.

(૬) અથવા જે જે બાવતું સ્મરણ કરતાં અન્તે કક્ષેવર તનેછે, તેતે બાવ-

નેજ, હે કૌન્તેય ! (તે) સદા એજ બાવની ભાવનાવાળાં હોવાથી, પામેછે.

(૭) જોટલામાટે સર્વકાલનેવિષે મારું સ્મરણ રાખ તથા યુદ્ધ કર, મારું

રાગીં મન અને શુદ્ધિનું અર્પણ કરેલો તું મનેજ નિઃસંશય પામીશ. (૮)

યોગથી સુકત એવા અન્યત્ર ન ચલનારા ચિત્તથી નિરંતર ચિંતવન કરતા, પરમદિવ્ય પુરુષને, હે પાર્થ! પામેછે. (૯) ક્રિયો, પુરાણ, અનુશાસિતા, અણુથી પણ આણુ, વિશ્વ નાધાતા, અચિંત્યરૂપ, આદિત્ય વર્ણ, તમથી પાર એવાનું જે નિત્ય સ્મરણ કરેછે, (૧૦) જે પ્રયાણકાલે અચળ મનથી, ભક્તિ તથા યોગજનથી સુકત હોઇ, બ્રહ્મા મધ્ય ભાગમાં યથાર્થરીતે પ્રાણને ધારણ કરી, (તેમ કરેછે), તે દિવ્ય પર પુરુષને પામેછે. (૧૧) જે અક્ષરને વેદ વિદ્ય વદેછે, જેમાં પીતરાય યતિઓ પ્રવેશ કરેછે, જેની ઈચ્છા કરતા અલ્પચર્ચ આચરેછે, તે પદ હું તને સક્ષેપથી કહું. (૧૨) ક્ષરમાત્રનું સંયમન કરી, મનને હૃદયમાં નિરોધી, ને પોતાના પ્રાણને મસ્તકમાં ધારણ કરી, યોગ ધારણ કરતો, (૧૩) ને ઓમ એવા એકાક્ષર બ્રહ્મને જપતો તથા માંડ સ્મરણ રાખતો, જે દેહ નહીં જાયછે તે પરમમતિને પામેછે. (૧૪) જે અનન્ય ચિત્ત હોઇ મને નિત્યે સંભારેછે તેવા નિસ્યુકત યોગીને હે પાર્થ! હું સુલભહું. (૧૫) મને પામ્યા પછી દુઃખાલય અને અશાન્ત એવો પુનર્જન્મ, ફરમ સિદ્ધિને પામેલા મહાભાષ્યો પામતા નથી. (૧૬) હે અર્જુન! બ્રહ્મ જીવનથી ગાંડીને ચોક માત્ર પુનરાવર્તન પામવાવાળા છે, પણ મને પામ્યા પછી તો હે કૌંતેય! પુનર્જન્મ નથી.

વિવેચન:—સાતગા અધ્યાયને અન્તે જે સૂત્રરૂપ બે શ્લોક કલા છે તેની ટીકારૂપ આ આખો અધ્યાય હવે પ્રવર્તે છે. ત્યાં જે પ્રશ્ન કરેલા છે તેનું પ્રશ્નોને પુનરપિ કહી જતાવે છે ને પૂછે છે કે (૧) બ્રહ્મ, (૨) અધ્યાત્મ, (૩) કર્મ, (૪) અધિભૂત, (૫) અધિદેવ, (૬) અધિયજ્ઞ, એ શું છે? ને (૭) નિયતાત્મ એટલે યોગથી કરીને ચિત્તને સ્થિર કરેલું એવા સત્પુરુષોથી તમે આર્થાત્ પરબ્રહ્મ શા પ્રકારે પચાવજે, ને તેપણુ ક્યારે કે પ્રયાણ કાલે આર્થાત્ મરણ સમયે, એ પણ સમજાવો. આવા જે સાત પ્રશ્ન પૂછવા તેનું ઉત્તર હવે શ્રીમદ્ભગવાન ધોડાકમાંજ જતાવે છે. (૧) અક્ષર એટલે જે ક્ષર નથી તે; ક્ષર એટલે જેનો સ્વભાવ ઘટવાનો, નિકાર પામવાનો છે.તે. જે વિકાર ન પામવાથી અવિકૃત છે ને વધ ઘટ ન પાવથી એકરૂપ છે. ને એ બે ક્ષરજુથીજ સર્વવ્યાપી પાવુ છે, કેમકે સર્વવ્યાપી ન હોય તો અત્રત્ર યાનાદિ ધામ ત્યાં જતું પડે એટલે ગતિરૂપ વિકાર આવી પડે, તથા સ્થિત્યંતરરૂપી વધ ઘટ આવી પડે, માટે અવિકૃત અને એકરૂપ એટલેજ સર્વવ્યાપી પણ જે હોતે અક્ષર, એજ બ્રહ્મ, એજ સર્વની આખર સીમા, એનાથી પર કંઈ નથી, માટેજ તે પરમબ્રહ્મ યોગ રપટ કરી જતાવું છે. “એતદ્દેવદક્ષરંગામિ

બ્રાહ્મણા અભિવસન્ત્યસ્થૂલ મન્વણિવત્યાદિ ॥ એતસ્યવા અક્ષરસ્ય પ્રશાસનં
 ગામિંસૂર્યા ચન્દ્રમસૌવિવૃત્તૌ તિષ્ઠત ઇત્યાદિ એમ અનેક શ્રુતિમાં જેને
 અક્ષર કહેતાંજ અવિકારી આદિ બતાવ્યું છે તે. શ્રીરામાનુજયાયે અલ્પત્તમ
 ક્ષરે લીયતે અક્ષરં તમસિ લીયતે એ શ્રુતિને આધારે અક્ષર પદનો અર્થ ક્ષે-
 ત્રજ એટલે સમદ્વિરૂપ ચૈતન્ય (જગત્કલિત ધધર) એવો કયોછે, ને એમ
 અર્થ કયોથી પછીના છએ ઉત્તર એ અર્થને આધારે લઈ તદ્વતુસાર ઉતાર્યો
 છે. અમે તો એમ માનીએ છીએ કે અક્ષરને પરબ્રહ્મ ક્ષણવારની
 ને શ્રુતિઓ કહી તેજ ધણીછે, ને સ્પષ્ટ છે, તથા શ્રીરામાનુજેકા.
 શ્રુતિ, સાંખ્યપ્રક્રિયા ને ઉદ્દેશવાવાળી હોષ એકદેશી છે, એટલે અક્ષ-
 રનો અર્થ પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓપ્રમાણે લઈ સર્વવ્યાપી અવિકૃત એકરસ પર-
 બ્રહ્મ એમ કરવો એજ સુસ્તિષ્ઠ લાગેછે. (૨) જીજ્ઞ પ્રશ્નનું ઉત્તર કહેછે
 કે સ્વભાવ એટલે તે બ્રહ્મભાવ તેજ અધ્યાત્મ, અર્થાત્ ને ને વ્યક્તિમાં ચૈ-
 તન્ય છે ને સત્તારપુરણાદિકથી અનુભવાય છે, તે બધામાં ને તત્તા તે બ્રહ્મ
 સ્વભાવજ છે, અર્થાત્ બ્રહ્મભાવ છે, બ્રહ્મ છે, ને વ્યક્તિ સમદ્વિ ચૈતન્યનું એ
 કત્વ છે, આત્મું ને પ્રસંગ્યૈતન્યતે અધ્યાત્મ કહેવાયછે. (૩) કર્મ એટલે ને
 ને વેદરમૃતિવિદિત, તેજ ચક્રિંચિત્ કર્તવ્યતાથી પ્રાપ્ત થતાં કરતાં કામ માગ,
 નેનાથી જન્મ જરા મૃત્યુ આદિ સંસારેછે, તેમ વૃદ્ધિપાકાદિ ઉદ્ભવે છે એ
 સર્વ; માટેજ કહેછે કે ભૂતરૂપી ને બાવ એટલે વસ્તુ, પદાર્થ, તેમનાં ઉત્પત્તિ
 નિર્વાહાદિ કરનાર ને ને વિસર્ગ, એટલે કે કાંઈપણ અપાયતું કરાયતું તે, એ
 સર્વ કર્મ. (૪) અક્ષર આગમ સમન્વતી ગયા તેથી ઉલટું તે, ક્ષર, અર્થાત્
 એ અક્ષરથી અભિન્ન એતું ને અગ્નિ, માયા, પ્રકૃતિ, અવ્યક્ત, જડ,
 આદિનામથી કહેવાયછે તે; એનુંજ નામ અધિભૂત. (૫) અધિદેવ તે
 પુરુષ છે. આ બધો વિસ્તાર સાંખ્યશાસ્ત્રની સૈદ્ધી અને પરિભાષાને અનુ-
 સરીને આપેછે. અધિભૂત, અધિદેવ, ને અધ્યાત્મ એ વિભાગ તે શોભમાંજ
 મુખ્ય રીતે પ્રસિદ્ધ છે; તે ત્યાં તે ત્રણપ્રકારનાં દુઃખ માન્યાંછે, ને તે દુઃખથી
 મોક્ષ તત્ત્વજ્ઞાનથી પાપ એમ કહેલું છે. તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન છે તેમાં પચીસ
 તત્ત્વછે, પણ મુખ્ય તત્ત્વ બેજ છે, પુરુષ અને પ્રકૃતિ. અત્રે જેને ક્ષર કહ્યું છે
 તે આ પ્રકૃતિ; એનાં ને કાર્ય તે અનિત્ય હોયછે, ને દુઃખકર હોયછે, તેજ
 બધાં અધિભૂત. સરીર ગતઆત્મા છે તો બ્રહ્મજ, પણ અવિદ્યાવશાત્
 બેદબુદ્ધિએ કલિત સમજે છે, એ તેનું મહા આધ્યાત્મિક દુઃખ છે. હવે રજી
 અધિદેવ, સાંખ્યોક્ત ને જે તત્ત્વ તેમાંથી આગ સગન્ધયા પછી પુરુષ માત્ર

રજા. એ પુરુષતેજ અધિદેવ અર્થાત્ આ જગતનું એટલે સમસ્ત તેમ
 બ્રહ્મિનું આધિદેવિક સ્વરૂપ; જેમ ક્ષરમાંનું આધિભૌતિક, અને અવિદ્યા બેદક્રુત
 બ્રહ્મનું આધ્યાત્મિક. એવો સાંખ્ય સંપ્રદાય છે કે પ્રકૃતિ પુરુષ સુતરાં અ-
 ભિન્ન છે. એટલે પુરુષ સર્વજ છે, ને તેનેજ અત્રે સર્વવ્યાપી બ્રહ્મરૂપ માની,
 જગતનું આધિદેવિક—મૂલ આધારરૂપ—સ્વરૂપ કહોછે. એજ દિગ્વિષયમર્ત્ત,
 પ્રથમ પુરુષરૂપ સૂર્યસ્થ સ્પટિકારણુ છે એમ સમજવું (૬) અધિવરૂપ પણ
 હુંજ છું, એટલે યશ છે તે વિષય અર્થાત્ સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ છે, ને કર્મ માત્ર
 યજ્ઞરૂપ છે એમ તૃતીયાધ્યાયમાં સ્પષ્ટ કરી જતાવેલું છે, એટલે પ્રાણીમાત્રના
 દેહથી જે જે કર્મરૂપ યજ્ઞ થાયછે તેનો અધિષ્ઠાતા હુંજ છું, બ્રહ્માતિરિક્ત કાષ્ઠ
 નિમિષ પણ પ્રવર્તેલું નથી (૭) આ પ્રમાણે એકરસ બ્રહ્મ અને તેનાં
 માયાવશાત્ થયેલાં ક્ષિત્ત બિન્નરૂપ સમન્વયી સાતમા પ્રજ્ઞનું ઉત્તર આપેછે કે
 આ બધો નિવેક સમગ્ર લક્ષને જે માણસ માર્ગ એટલે છેવટે એકરસ એકા-
 કાર અભેદરૂપ ચિન્માત્ર બ્રહ્મનું રૂપરણુ કરે તે અતકલે, શરીર તથા,
 મારા, બાવને પામે એટલે મારામય થાય, બ્રહ્મ થાય, એકાત્માભાવ અનુભવી,
 ભેદજન્ય દુઃખવાસનાથી અલંત મુક્ત થાય. એજ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરવા-
 માટે એ વિષયનો જે તત્ત્વભૂત નિયમ છે તેનું સ્મરણુ કરાવે છે, જે માણસ
 જે જે ભાવના ઉપર આત્મન આસક્ત હોય, જેના ધ્યાનમાં ગળી જાય, તેજ
 ભાવરૂપ તે થઈ જાય છે, ને તેનેજ તે પામેછે. માટે જે ભાવની ભાવનાથી
 હૃદય અલંત ભરાયલું હોય ને તેમાં અન્ત ધાય તો તેજ ભાવને તે પુરુષ
 પામવાનો એ નિશ્ચય. આંત્ર નિયમ હોવાથી એટલું સિદ્ધ થાયછે કે જે
 લોક મારામાંજ લીન થાય તે, અન્તે પણ તેજા હોય તો, મનેજ પામે. જે
 લોક એમ વિચાર કરેછે કે મોલોક, અક્ષરધામ, આદિ આ પૃથ્વીતાં ગામ
 જેથી અમુક જગો તેજ મોક્ષ પામેલાને રહેવામાટે છે, તેમને અમારે યાદ
 દેવરાવવાનું છે કે આ નિયમ શ્રીપરમાત્માએ કહ્યો છે તેનાથીજ તેમની વા-
 તનું ખંડન થાયછે, જે મોક્ષ છે તે તો માત્ર વાસનાનો ક્ષય યતારથીજ છે,
 સુખને વસવાનાં અમુક ગામ કે ધામ હોય તેમાંજ જે જાય તે મુક્ત
 એવી વાત યોગ્ય નથી કેમકે સિદ્ધાન્ત એવો છે કે જેની જેની ભાવના તેને તેવે
 અનુભવક્રમે છે. જે મોક્ષ કોઈ ધામમાં સ્થિતિ થવામાંજ હોય, તો વાસના
 ભંજનથી મોક્ષ માનનારનો મોક્ષ ધ્યો ન મળાય, પણ શ્રીકૃષ્ણના વાક્યથી તો
 સ્પષ્ટ થાયછે કે માત્ર ભાવનાજ કુલેછે, ધામગામ કાંઈ છે નહિ, વાસના ક્ષય
 એજ ખરો મોક્ષ છે, ને તે અમુક ધામમાં નહિ પણ સર્વજ થઈ શકેછે. આ

સિદ્ધાન્ત આવી રીતે જતાવીને આ જમી તકરારોનો નિષ્કર્ષ બતાવ્યો છે એટલુંજ નહિ, પણ સચુલ્લ નિર્ણય ઉપાસનાના જે માર્ગ પણ સૂચવી દીધા છે; કેમકે તેમાંપણ જેવી ભાવના તેવો મોક્ષ થશે. જે સચુલ્લ ભાવનાવાળા હશે તેમને સચુલ્લોપાધિ રહેવાથી અંતઃશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષ થશે, ને જે નિર્ણયભાવનાવાળા હશે તેમનો મોક્ષ સ્વતઃજ થશે. એટલાજમાટે કહેછે. સર્વદા માર્ગ સ્મરણુ રાખ, એટલે કે નિર્ણય પરબ્રહ્મભાવ બ્રહ્મ કર, કે તેમ ન જાને તો સચુલ્લોપાસના દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિમાટે કર્મકર, જે અત્રે સુદ્ધરૂપી છે. આગ કરવાથી તું મનેજ પામીશ, મારા મય થઈશ, બ્રહ્મ થઈશ. થી વિદ્યારણ્ય સ્વામીએપણ પંચદશીના નવમા અધ્યાયમાં આ સ્તોત્ર ઉપર કાંઈક. આવાજ આશયનો વિવેક કર્યો છે.

હવે આવી રીતે બ્રહ્મભાવ પામવાનો ક્રમ કહેછે. જે સોક યોગ કરનારા છે, એટલે કે ચિત્તની વૃત્તિઓને ન ચલવા દેતાં બ્રહ્મમય રાખી ચિત્તવૃત્તિ નિરાધરૂપી યોગ સાધનારા છે. તે પરમ દિવ્ય પુરુષ એટલે પરબ્રહ્મ. અર્થવા દિવ્ય એટલે આકાશનેવિષે રહેલો આધિદેવિક બ્રહ્મરૂપ સૂર્યસ્થ પુરુષ, તેને પામેછે ને એમ દેવયાન માર્ગે જઈ પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી, પણ ઉત્તરોત્તર મોક્ષ ભોગી થાયછે. જે દિવ્યપુરુષને એવા યોગી પામેછે તે દિવ્યપુરુષનું સ્મરણ હવે સમજવેછે. આટલાસારે કંઠવક્ત્રીમાંનું વચનજ અત્રે કાંઈ દેરદારસહિત શ્રીકૃષ્ણ વદેછે. કઠોપનિપદમાં આમછે સર્વે વેદાયત્પદ-ગામ્ભનન્તિ તપોસિ સર્વાણિ ચયદ્વદાન્તિ । યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંપ્રેહેણ વ્રવીમ્યોમ્ ॥ એજ લઈને કહેલા નવા સ્તોત્રનો અર્થ આવો છે. તે કવિ એટલે બ્રહ્મનાર, ભૂતભવિષ્ય સર્વમાં એકરૂપે રહેવાથી સર્વને જાણનાર, પુરાણુ એટલે અનાદિ, અનુસાસિતા એટલે સર્વને, પ્રાણીપદાર્થ સર્વને, સર્વવ્યાપક હોઈ પોતપોતાની સત્ત્વ અર્થે અનુશાસન કરનાર, મોતપોતાનાં કર્તવ્ય કરાવનાર, આમ છતાં ચાલુથી પણ ચાલુ એટલે સર્વોપાધિરહિત હોઈ કેવલ અદ્વત્યરૂપે સર્વવ્યાપી વિશ્વમાનની સત્તાના કારણુ. તેજેરૂપ, અને કાંઈપણુ રીતે વર્ણવી શકાય નહિ એવા મનોવાગગોચર અગ્નિનય રૂપ-આગત, આટલું જાણીને જાણુ જે એ સર્વ સુલ્લુલુક્ષ છે, તેથી વિશ્વકર્મા એટલે કે-વસ જાનરૂપ મારેજ તમ એટલે તમેયણુ અગ્નિ તેથી પાર, આવા પરમાત્મા યથા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર જેને યામ, અર્થાત્ જેને અભેદશુદ્ધિ થઈ જઈ સર્વત્ર બ્રહ્મનુંજ દર્શનસ્મરણુ થયાં જાય તે સોકને મુક્તિ હસ્તગતજ છે. તે

લોકપ્રયાણુકાન્તે મનની વૃત્તિમાત્રને દખાવી, કેવલ બ્રહ્મવૃત્તિમાંજ ચિત્ત પરોવે. જે એવી બ્રહ્મિત તથા યોગના બલનો એમ આશ્રય કરે, અને પછી બન્ને ભમરના મધ્યે જે આનાયક છે ત્યાં વૃત્તિને ઠરાવે, તથા પ્રાણપણ્ડિતે વૃત્તિને અનુસરી ત્યાં ઠરે, તેને યમાર્થ ધારણાથી વિશેષે, ધારણાખડે તેજ ચક્રમાં ઠરે, તો તે લોક મરણ્યતાંજ ઉપર ઠણા તેવા પરમાત્મભાવને પામેછે. હવે એ બ્રહ્મનું ધ્યાન થઇ શકે તથા જ્ઞાનામધ્યમા ધારણા કરી શકાય માટે તે બ્રહ્મનું પ્રતીક જે ઝોંકાર તેનું વર્ણન કરેછે. જે અક્ષર એટલે અમર તત્ત્વરૂપ અક્ષર જે ઝોંકાર તેને વેદ વિદ્, વેદ જાણનારા, વહેછે અર્ધાત્, સર્વવેદના તત્ત્વરૂપે વખાણે છે; ને જે અક્ષરમાં પીતરાગ એટલે રાગમાત્રથી યુક્ત થઇ સાવરૂપ થયેલા જ્ઞાનીઓપણુ ઠરેછે, રમેછે; ને જે અક્ષરનું સંપૂર્ણતત્ત્વ સમજવા અને તેની વધાર્ય ધારણાથી તેનાં ચારે સ્વરૂપનું દર્શન કરવા લોક બ્રહ્મચર્યાદિ મહાવ્રત પાળેછે; તે પદ એટલે સમજવા યોગ્ય વસ્તુ હું તને સદજ્ઞમાં સંક્ષેપમા બતાવું છું. એમ કહી શ્રીકૃષ્ણ તે વાત સ્પષ્ટ કરેછે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય પાંચ કર્મેન્દ્રિય એ દશદ્વારને રાધવાં, અર્થાત્ ત્યાંથી વૃત્તિ તાણીબાધીને તદ્દયમ્માં જે અનાદ્યતચક્ર છે તેમાં ઠરાવવી, ને ત્યાંથી ધીમે ધીમે વિશુદ્ધિ તથા આજ્ઞામાં થઈને સદ્-સારપર્વત જેવી જવી ને એ બધો વખત પ્રણવ જે ઝોંકાર, ને તેનો અર્થ જે બ્રહ્મભવતા, તે બેનું સ્મરણ કરતા જવું. સદ્સારમાં ઠંને સને પ્રાણનું જે મમન થાય તે એવા યોગીને દુરતજ્ઞ મોક્ષદાતા છે, એમ સમજવું. તેનો વાસનાજન્ય લિંગદેહ આપત નાશ પામેછે એટલે તે પુનઃ દુઃખદૃષ્ટિમાં પડી શકતો નથી; ને એમ દેવયાનદ્વારા સુર્વમંડલ બેદીને તે, જ્ઞાની સર્વરૂપ પાપછે. એજ પરમગતિ. એનો એજ આશય યોદ્ધા અને પંદરમા શ્લોકમાં વધારે સ્પષ્ટ કહેછે. વળી પણ મોક્ષનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ કરવા કહેછે કે બ્રહ્મલોકથી માંડીને તે આ મૃત્યુચોક્ષપર્વતના સર્વ લોક પુનઃ પુનઃ જન્મમરણ પામવાવાળા છે, પણ જે જ્ઞાની, યુક્ત થયો, એટલે વાસના લિંગથી આત્મત આત્મેદરૂપ બ્રહ્મ થયો તે, એ બ્રહ્મલોકપરે પુનઃ પુનઃ ધણી તોપણુ પુતરાવૃત્તિ પામતો નથી. આ વાત બહુ સમજવા જેવી છે, ને એનો વિસ્તાર હવે પછીના શ્લોકોઉપર વિવેચન લખનાં થશે.

(અપૂર્ણ)

ગુલાબસિંહ.

(અનુસંધાન પાને ૧૨૭ થી.)

પ્રકરણ ૨.

મત્સ્યેન્દ્રે પોતાની પાસે ઝાઝો રસાયો રાખ્યો નહતો; એના નોકર ચાકર એવા વિવિધાશુ આવાસને, તેમ એના જેવા તરવડિયાર કરનારને, જોઈએ તેવા ને તેટલાજ હતા. જે ઝોરડા એ સિદ્ધ વાપરતો હતો તે સર્વપ્રકારની સર્ગવડવાળા અને ચોગીના મકાને શોભે તેવા હતા; અને પ્રાચીન શોભાનાં કાંઈક શેષભૂત નીશાન તેમના શયુગારમાં કોઈ કોઈ રમતે રહેતાં હતાં. લાલાજીને મુલા જેસવાનો ઝોરડો સર્વપ્રકારે શાન્તિ પેદા કરે તેવો હતો, અને તેની એકઠાંરી એક પ્રકારના ખુણા મેદાન ઉપર પડતી હતી, ત્યાં ઉગેલી જુલોશીભાષી દીપી રહેલી વનશોભા જોઈ તેનું તદ્દય અધિકતર આનંદ પામી સમહિત આનંદમાં લીન થાય એવું હતું. એ ઝોરડાની ખીછ તરફના બારણુમાં ધનુષને એક લાંબી તેજ જેવા ઝોરડામાં યજ્ઞ પંદરેક મગધીયાંની નીસરણી ચડતાં મત્સ્યેન્દ્રને ઝોરડે મહોલી રાકાય તેમ હતું. આખા રથાનમાં અતિ પ્રગટ, છતાં અતિમુખર, ગંબીરતા અને શાન્તિ બાપી રહ્યાં હતાં; ને એમ એ રથાન, ત્યાં જે આવ્યાસને કમ ચાલનાર હોય તેને સર્વથા અનુકૂલ હતું.

કેટલાકદિવસ સુધી તો મત્સ્યેન્દ્રે પોતાના શિષ્યસાથે પ્રવૃત્તવિષયવિષે કાંઈ વાત કરી નહિ. તેણે કહ્યું કે " સર્વે જાણ સમગ્રી તપર છે, પણ આંતરશુદ્ધિ હજી તેવી થઈ નથી; તારો આત્મા અપરચક્ર. યજ્ઞ જવો જોઈએ, ને અત્ય સમહિસાં લય પામવો જોઈએ, કારણકે સમહિ લીલાં જોઈ સર્વ શક્તિનું સ્થાન છે. " આનું બોલીને મત્સ્યેન્દ્ર સાધારણ બાજતવિષે વાર્તા કરતો. ચારેતરફ પથરાઈ રહેલાં રસમય ચિત્રરૂપ દેખાવ જોવાગાટે તેમાં રખડવાસાર મત્સ્યેન્દ્ર પોતાના શિષ્યને સાથે લઈ જતો. બધારે પેલો સ્ત્રી તારો આ ભગ્ય લીલા જોઈ સાનંદમાં યજ્ઞ આનંદતો તારે મત્સ્યેન્દ્ર જાદુ સતોષ પામતો, અને એવી જ્ઞાનના બાંડારથી વાતો બોલતો કે જે સાંભળતાં લાલાજીને જાદુ આનંદ અને આશ્ચર્ય ઉદ્ભવતાં. જે કે જે વાતો પાનાં પુસ્તકમાં લખેલી નહતી, તેમની સત્યતાના પ્રમાણરૂપે સ્તિરમૃતિનાં વચન બોલવાનાં આવતાં નહતાં. તેમણે વાત કરનાર પોતાના વ્રતિઅનુભવના વિશ્વસ-પૂર્વક બોલતો અને તેથી પોતાની વાતની સાંભળનારને મોહિની લગાડતો.

પ્રસંગે પ્રસંગે તો એ, વિષયના એવા કોઈ ઉત્કૃષ્ટ અને ઉપયુક્ત ચમત્કારની વાતે ચલતો કે તે તો તત્ત્વવિવેક કરતાં કાવ્યકલ્પનાના તરંગ જેવીજ લાગતી. આમ ધીમેધીમે પોતાના સૌજન્યની વાતોથી પોતાનું હૃદય વિસ્તાર પામવા લાગ્યું છે તથા પોતાની વૃત્તિઓ શાન્ત થવા માંડી કોઈ કંઈ ચતુર્થ ભાવમાં વળવા માંડી છે એમ લાગાછને અનુભવ થવા માંડ્યો. ધારણાના અભ્યારથી જે સદૃશ શાન્તિ અને ગાંભીર્યનો ઉદય થાય છે તે જોને એના આત્મામાં જન્મ્યાવા લાગ્યો; એની ઉપરચ્છિન્નતા અગ્નિ ટાલે પહેલાં; અને એના અતરૂંચ સર્વવ્યાપી એકાત્મ્યાની પ્રતીતિ ધીમે ધીમે ઉમવા લાગી.

લાલાછને આ સ્થિતિએ લાવવાનીજ મત્સ્યેન્દ્રની ઈચ્છા હતી; તે એટલું કરવામાં તો એ થવા સિદ્ધસોકના જેવોજ હતો કેમકે સાધનચતુષ્ટય સંપૂર્ણ થવાવિના મુમુક્ષુત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. વળા જોને કાંઈ શોધવાની આકાંક્ષા છે તેણે તો કોઈ કલ્પનારૂપ ઉત્તમોક્ષનેજ વળગી ધારણા તથા કલ્પનાનેજ સ્વાધીન થઈ રહેવું જોઈએ.

• લાલાછને માણસ પડકાર કે કરતાં કરતા જ્યાં દક્ષિણતાદિનું ન્યૂન થયું પ્રગાઠ હોય ત્યાં મત્સ્યેન્દ્ર કાંઈ કાંઈ ને કાંઈ વીણવા યોજતો હતો; તે એ ઉપરથી એને શુદ્ધાચસિંહપણ એમજ કરતો હતો તે સ્મરણમાં આવ્યું. એક દિવસ એણે પૂછ્યું “શું તમે એમ ધારો છો કે આ એકદિવસમાત્રનાજ આયુષ્યાળા મૂલપત્રાદિ તે અમર તત્ત્વવિવેકના રહસ્યને ઉપયુક્ત છે? જેમ સ્મૃત્તેહને સારો રાજવાની આપણિઓ છે તેમ શું આત્માને માટે પણ આપણિ હોઈ શકે છે? શું વસંતકાળને જાન્ય સમાજ શારીરિક નિરામયત્વ આપવા ઉપરજ આધ્યાત્મિક નિરામયત્વનો પાટ નાખે છે?

“વૈનસ્પતિનો એકપણ શુભ જંના જાણવામા ન હોય એવા કોઈ જંગલી લોકના નિવાસમાં કોઈ પરદેશી જંગલ કહે કે જે વનસ્પતિને તમે નિત્ય પગલે ચમરી ધૂંધાણી કરો છો તે અતિ દિવ્ય પરાક્રમવાળી છે; આ મરણની પયારીએ પડેલાને પણ ઉઠાડે તેવી છે, આ તમારા નિપુણમાં નિપુણ ચાલીતેયણ મૂખ કરી નાખે તેવી છે, આ તમારા બલિષ્ઠમાં બલિષ્ઠ યોદ્ધાને ધૂંધાણી કરી વિનાશ પમાડે તેવી છે, તે એમ હવિત. શૈર્વ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ, આત્મચાન, આદિ અનેક વીર્યવાન્ શુભ પત્રે પત્રે બહેલા છે; તો તે લોકોએ પરદેશીને શુદ્ધો અથવા કોઈ મેલી સાધનવાળો ગણ્યત નહિ? જે જંગલી-લોકની મેં કલ્પના કરી તેનાજ જેવી સ્થિતિમાં, દુનીયાંના લોક વૈનાયકિના અર્ધો અર્ધ શ્રેણીની બાળતમાં છે. આપણમાં જે વૃત્તિઓ છે તેનીસાથે

સ્નેહાકર્ષણવાળી ઘણીક ઔષધિ છે: સોમાદિ રસનાં જે વર્ણન છે તે બધાં કેવલ કલ્પનાજ નથી.”

મત્સ્યેન્દ્રની દેખીતી રીતભાત ગુલાગસિંહના કરતાં જુદીજ હતી. ગુલાગસિંહની વાતચીતમાં મનુષ્યભાવના લાગ્યા માટેની ઉંડી અને સાર્વજનિક અભિલાષા સમજાવાં કરતી, ને એ અભિલાષા, કલા અને સૌંદર્યપ્રતિષ્ઠાવાળી અતિ ઉગ્રપ્રીતિરૂપે પરિણમતી. એનાવિષે જે વાતો ચાલતી તેની શૂદ્ધતા, એનાં પરોપકાર અને દયાનાં કૃત્યથી અધિક દીપ્તિ ઉઠતી; અને એની આખી વૃત્તિમાંજ કાંઈક એવું જણાતું કે જેથી એ જે લાભ માન્યુદ્ધિ પેદા કરતો હતો તેનું લાભ કાંઈક ઉણું થતું, ને એ જે શુભવિધાનાં સ્વરૂપની વાતો કરતો તેવિષે શક પેદા થઈ આવતો. પણ મત્સ્યેન્દ્રને મત્ત જાણે બધાં દુનીયાં હોયજ નહિ એવી તેની વૃત્તિ હતી; ને જોઈએ કાંઈ ખોટું કરતો નહિ, તો સાફ કરવાની એને કશી વાંછના પણ નહતી. એનાં કૃત્યથી એ કોઈને સદાય કરતો નહિ, તેમ વાણીથી એ કોઈને દીસાસો આવતો નહિ. જેને આપણે હૃદયના આવેશરૂપે સમજીએ છીએ તે બધું એનામાં બુદ્ધિમાં ફીન થઈ ગયું હતું. એ જાણે આ દુનીયાંની પાર હોય તેમ હાલતો, ચાલતો, ફરતો, ને માણસ જોડે જાણે એને કશો સંજોગ ન હોય તેવી એની વૃત્તિઓ થઈ ગઈ હતી. એક દિવસ, પૃથ્વી ઉપર થઈ ગયેલા અનેક દાસની વાતો કરતાં મત્સ્યેન્દ્રને લાલાજીએ ધીમેથી આ તદ્વાવતવિષે પૂછ્યું. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું “બારી વાત છે કે એમ છે, મારું જીવન કેવલ સમાધિરૂપ છે, ગુલાગસિંહનું જીવન ભોગરૂપ છે; જ્યારે વનસ્પતિને હું લઈ છું ત્યારે માત્ર તેનું ઉપયોગનોજ વિચાર કરું છું, ગુલાગસિંહ તો તેની સુંદરતાને પણ વખાણે.”

“ત્યારે તમે શું તમારી જીવનપદ્ધતિને વધારે સારી ગણો છો?”

“ના, એની જીવનપદ્ધતિ જવાનીને જાણે તેવી છે, મારી અનેક વર્ષ દીકરાનું પરિણામ છે. અમે જુદી જુદી વૃત્તિને કેળવેલી છે; તેથી પ્રત્યેકનામાં જે સામર્થ્ય છે તે ઉભયનામાં નથી. જેમની સાથે ગુલાગસિંહ, જાણે તેમનું જીવન ઉચ્ચતર થાયછે, જેમની સાથે હું બંધુ તે વધારે યાન પામી શકું છે.”

“જરાજર છે” લાલાજીએ કહ્યું “મેં સાંભળ્યું છે કે દીલ્હીમાં એના મિત્રો એની સોજત થયાપછી વધારે ઉધમ જીંદગી ગાળતા થયા; છતાં પણ શું એક તત્ત્વગાનીને એવા સોજતીઓ શોભે? તેમ વળી પેલા ઉમરાવને, તેમ એકબીજાને, પૂરા કરમામાં જોણે જે સામર્થ્ય વાપર્યું તેપણ શું કોઈ તત્ત્વગાનીને શોભે?”

“એમજ હોય” મત્યેન્દ્રે હૃડપેટ દરીને કહ્યું “જે તત્વવેતાઓ મા-
ણુસ જાતની તાણાતાણામાં ભમવા જાય છે તે એવીજ ભુક્ષને પાત્ર થવાના.
એકનું બહુ કરવું ને જીનું બહુ ક્યો વગર જનતું નથી; સારાનું રક્ષણ
કરવું તેપણ નહારા જોડે સુદ્ધ ક્ષમાવિના સંપાદન કરી શકાતું નથી; ને જો
તમારે નહારાને સારાં કરવાં હોય તો નહારાની જોડે રક્ષાવિના પણ તમારે
આધરું નથી. ધણા મહાત્માઓ આરું કહેછે, ‘સંસારમાં સરસો રહે ને
મન મારી પાસ’ એવી નીતિનો ઉપદેશ કરેછે, પણ હું તો એવી મૂર્ખાઈ પસંદ
કરતો નથી, માફ જીવિત તો જ્ઞાનગાત્રજ છે. અજ્ઞાનરૂપ વ્યવહાર તો મારા
મનથી મરી ગયેલો છે.”

કાઈ જીજ્ઞે પ્રસંગે, લાલાછએ, ગુણસિંદે જસંધની વાત કરી હતી
તેવિષે વાત હેડી; એવ્યો કે “તમે અને ગુણસિંદ શાંકરાનુયાયી રાજ-
યોગી છો. એમ હું માનું છું તે ખોટું નથી.”

“શું તું એમ કહે છે કે આજ સાધનોથી આનું આ રહસ્ય શોધતા
જીજ્ઞ મહાત્માઓના સંધ શરૂ કરે પોતાના અનુયાયીઓને ઉપદેશ ક્યો ને પૂર્વે
નહિજ થયા હોય? એ વાત ખરી છે કે શાંકરભગવાનનો સિદ્ધાન્ત તે પ્રા-
ચીન સિદ્ધાન્તવાળી ગુરુ પરંપરાએ આવનાં વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ શાખાનો છે. એ
રાજયોગીઓ પથરામાંથી સોનું જનાવવા ઇચ્છતા કીમીઆગરો કરનાં ડાહ્યા
છે, પણ એમના પૂર્વજો એમના કરતાં એ ડાહ્યા હતા.”

“સારે એ શાંકરની પણ પૂર્વના સંધમાંના કેટલાક છે?”

“હાલ તો માત્ર જેજ, હું અને ગુણસિંદ!”

“અહો, જેજ! ને તમે જેજ જણુ આખી દુનીયાને મૃત્યુથી જમી
જવાની ગુપ્ત વિદ્યા શીખવવાની આશા કરો છો?”

“તારા પૂર્વજમાંના એકને તે મળી હતી; પણ જે એકનેજ એ પોતાનું
સર્વસ્વ મણુનો હતો તેના મથા મછી જીવવા કરતાં મરવુંજ એને સારું લાગ્યું.
મારા શિષ્ય! સમજ કે અમારી પાસે એવું તો કાંઈ નથી કે જેનાથી અમે
મૃત્યુને અમારા રસ્તામાંથી દૂર કરી શકીએ, કે જગત્ની વ્યવસ્થામાંથી રદ
કરી શકીએ. આપણે અહીં ઉભા છીએ તેવામાંજ, જે થનાર હોય તો આ
આરે ભીતોમાંજ હું કચરાઈ મરું. અમે જે કરી શકીએ તે એટલુંજ છે કે
માણુસના શરીરની સર્વ દુષ્કૃત સંગજ, શુદ્ધ શુદ્ધ ભાગ કેમ સુશાધ જાવ
છે, કેમ મરી જાયછે, ઈલાદિ વિચારી જીગાડ થતો અટકાવીએ, ને એમ
કાત્રની આસનેને છડીએ. એમાં કશો શંક નથી, એ તો ખરી

આયુર્વિદ્યા છે. અમે જે ગાનથી શુદ્ધિ આત્મપ્રવણ થાય તેને મુખ્ય ગણીએ છીએ, કે શરીરનો ધ્વંસ થતાં પણ આગરથ હોવાથી ગાનની કદાપિ મરે નહિ. શરીરને સ્થિર કરનારા ગાનને અમે જાણી માનીએ છીએ. પણ હિંસાનો ઉપયોગ સરખોજ છે. પણ જેનાથી કાવિક બલ વધે, અને નિત્ય યતો ક્ષય અટકે, તથા પેલી ગુપ્ત શક્તિ જેનાંથી હાલતને એટલુંજ કહું કે તેનાથી મરી જતું જીવિત પુનઃ પુનઃ જાયત થઇ ટક્યાં કરેછે, તે સર્વેરક્ષણમાટે પૂરું નથી. માણસોના કાપથી બચી જતું, કે યોદ્ધાઓની તરવારો તેમનાં પોતાનાંજ ગળાં કાપવામાં વપરાયથી, દેખતી આંખો. આગળથી ગુપ્ત રીતે ચાલી જતું, એ બધાં પણ અમારાં કામ છે. કાંઈ શીયાળ શીંગડીમાં, કાંઈ અમુક અંજનમાં, એમ અનેક વાતોમાં આ બધી શક્તિઓ વસેલી ધારેછે, પણ પેલી ખીણમાં હું તને એક વનસ્પતિ બતાવીશ કે જેનાથી સર્વવાત તને સહજમાં સમજાય. એટલુંજ યાદ રાખજે કે એવું કશું નથી કે જે નકામું હોય કેમકે નકામામાં નકામી પણ વસ્તુમાંથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ પેદા કરી શકાયછે.”

“હારે જે આવી ગુપ્ત વાતો આટલી બધી ઉપયોગી હોય તો તે છુપાવીને ગુપ્ત શામાટે રાખોછે? બધી દુનીયાંને કેમ બનાવતા નથી? જે ઢોંગી-લોકોની ગુપ્ત વિદ્યા છે તે યથાર્થ તત્ત્વવિવેકથી એટલીજ બાળતમાં જુદી પડેછે કે જ્યારે તત્ત્વવિવેક સર્વ વાતનાં કારણ આપી ખુલાસો કરેછે, હારે ધૂતારા મહોટી મહોટી વાતો કરી તેનું કશું કરણ આપી શકતા નથી.”

“ઠીક કહ્યું, વ્યાવહારિક ન્યાયપૂર્વક કહ્યું! પણ જરા વિચાર કર. એમ ધારેકે અમે અમરી રહસ્યવિદ્યા સર્વને આપીએ, કાંઈપણ સાધનની અપેક્ષા કર્યાવિના, સારા નહારા સર્વને આપીએ, તો એમ કરવાથી અમે જગત્તને હાલ કરીએ કે હાનિ? જીવનગાર, વિષયલપટ, નીચ, દુષ્ટ, એ સર્વ એનો શો ઉપયોગ કરશે? ધારે કે એજ શક્તિ સારાંને પણ મળેલીછે, પણ પરિણામ શું થશે? સારાં નાસતાં ફરશે, નહારાં તેમની પૂઠે પડશે; ને એમ દુનીયાં જપવા પણ પામશે નહિ. આવાં સુદ્ધમાંથી કાંઈ સારાંનો વિજય થશે એમ પણ નથી, કેમકે આ કલિકાલમાં નહારાંનું પ્રબલછે તેથી નહારાંનોજ વિજય થાય. આટલામાટે અમે સાંધનસંપન્નનેજ ઉપદેશ કરીએ છીએ એટલુંજ નથી, પણ પ્રત્યેક શિષ્યની કસોટી પણ એવી રીતથી કાઢીએ છીએ કે જેથી તેની વૃત્તિ માત્ર શુદ્ધ અને શાન્ત થઈ સાત્ત્વિક થાય, તથા એથી અજ્ઞાનો નરમ પડી જાય. અને આ ઠેકાણે વિશ્વરચના પણ અગને સદાય

કરેછે, કારણકે નીચ વૃત્તિવાળાંની નાંછતા કિતમ રહર્યાવધાગી પૂર્ણ થવામાં અનેક વિકંગસ આંતરાય આડે આવેછે.”

જે વાતચીત ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે આડ્યાં જતી તે આવા પ્રકારની હતી, એમ અનેક દિવસ વહી ગયા, ઘણાક માસ ગયા. લાલજની વૃત્તિમાં સાત્ત્વિકપણું ઠરવા લાગ્યું, અને દૂર પડેલી દુનીયાંમાત્ર એના લક્ષમાંથી નીકળી ગઇ. એક વખત રાત્રીએ એ બહારની આગાશીમાં ફરતો હતો, ને એક પછી એક દૃષ્ટિએ પડતા તારાને લક્ષપૂર્વક જોતો હતો. એના હૃદય ઉપર કોઇ પણ વખત પૃથ્વી અને આકાશની લાવ્યતાએ આવી અસર કરી નહતી. આત્માને બાહ્યલીલાના આવેશ કેવી અસર કરેછે તેનો અનુભવ એને અત્યારે થવા મોજો હતો. પ્રાણવિનિમયના બગાધી જેમ કોઈ વિષેય ઉપર આકર્ષણ થવું ચાહેછે તેમ એને આ વખતે સર્વવ્યાપી આત્મભાવનું આકર્ષણ એટલું બહું સમજવા લાગ્યું કે સમષ્ટિસાથે વ્યક્તિને કેવો ગૂઢ પણ અચુક દૃઢ સંબંધ છે તેનો એને પૂર્ણ નિશ્વાસ અને અનુભવ થઈ ગયો. કોઇ અવલ્પ્ય અને અપરિચિત શક્તિનું એને જ્ઞાન થવા લાગ્યું, ને કોઈ અવલ્પ્ય વૃત્તિ એને એના ગુરુનરક ખેંચવા લાગી. એજ ક્ષણે ગુરુપાદપાસે ઉપદેશ માત્રી આતરસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરે એમ એને નિશ્ચય થઇ ગયો. મંદિરમાં પાછો પેઠો, પેલા નેળ જેવા ઓરડામાં થઇ ગુરુના ઓરડા બાજી આઢ્યો.

(અપૂર્ણ)

ચંદ્રચક્રોરી કાવ્ય.

(મળેયુ.)

કરે કાચી પ્રીતિ પણ સમય જે તે જાત રહે,
ખરે ત્યારે પ્રાણી લલિત સુખ તે તો નવ લહે;
ગમેનદ ગામેમાં વળિ વન વિષે સ્વર્ગ નરકે,
ઠરેના હામેમાં ફિકરનિ પતાકા શું કરકે.
ચક્રોરી ચાર્વણી સમજી મનમાં સાર ધરજે,
શિખી સાચી પ્રીતિ પછી હું શશિની સાથ વરજે;
પ્રિયા જે પ્રીતિથી હજિંગણિ હમેશાંજ રહિએ,
ઉમંગેથી અંગે લલિત સુખતો નિત્ય લહિએ.
ગુટે પ્રીતિ ત્યારે રાત સરખ શું આવિ કરજા,
ઉમંગોના તંત્ર મનધિ લઈ જતણે મચરજા;

- અરે એ વૈદોથી દરદિ ઝટ પામે મરણુ છે,
સદા સાચી પ્રીતિ પ્રિય પરમ મારી સરણુ છે. ૬૮
- રસોહ કાચી તે રસિકજન રાચી નહિ જમે,
ધડો કાચો રાચો જળજારણુ કાળે નહિ ગમે;
કુળો કાચામાંથી સરસરસ લાગે નાદિ કરી.
પરે મળેા કાળા પલક પણુ છતે નહિ તરી. ૬૯
- હ્રમંગી અંગામે પણુ પુક ન અસતન દિસે,
પછી કેવી રીતે પગ ટકિ રાકે સાં રણુવિમે;
મયો તેજો તે તો ફિકર ધરિ પાછો ઝટકરૂ,
ચક્રારી શાગાટે અપુરણુપણે આમદ કરે. ૭૦
- યદા યોજે મંત્રો અકુશળપણે હુનરિ નરો,
તદા થોડુ આલે પ્રિયમુજ ચક્રારી ચિત ધરો;
અહીં તારે એવું અકુશળપણું છે રતિવિમે,
ખરે તેથી મારે લલિત નવતું લાયક દિસે. ૭૧
- શિખો પ્રીતિ સાચી સતત મુખ જેથી આદિ મળે,
શિખો પ્રીતિ સાચી તવચિત ન જોયી કદિ ચળે;
શિખો પ્રીતિ સાચી સહુજન વખાણુ કિતિ તણુ,
સદા જોશે જેને સુગત મનથી કે 'નવમણી'. ૭૨
- પિત્તે પ્રીતિ પ્યાલો અતુર તું ચક્રારી ચિત ચહી,
પિત્તે પ્રીતિ પ્યાલો અવિક અગને સંકટ સહી;
પિત્તે પ્રીતિ પ્યાલો પ્રભુ તણિ કૃપાથી પગ દવે.
હુગો, પીધા પાખી વલિત મુખજાળે કદિ લવે. ૭૩
- પ્રીતિના સ્વાદે તો અગરત દરસણુ અગરતું,
પ્રીતિના સ્વાદે તો ગણુર મધ હારે જગરતું;
પ્રીતિના સ્વાદે તો દધિદુંધ મદ્યમાન તમજો.
પ્રિયા એવી પ્રીતિ સમજ મનતું સદ્ય સજશે. ૭૪
- જનું જ્યાણા વચ્ચે સરણુ 'ધકિ' આવી જળવિમે,
ધતું સ્વર્ગે રાજત દુખકર દિસે તે તણુ દિસે;
તથાપિ પ્રીતિ તો દુખકર દિસે એધિ સિખવી,
સિખીએ તે સદ્ય પ્રીતિ નિત દિસે જે નવિ નવિ. ૭૫

શુદ્ધવેદાન્ત.

કુશલાત્રણવાર્તાયાં વૃત્તિહીનાઃ સુરાગિણઃ ।

તેઽપ્યજ્ઞાનતમાનૂનં પુનરાયાન્તિ વાન્તિ ચ ॥

(અર્થઃ—અજ્ઞાનની વાતો કરવામાં કુશળ, પણ અજ્ઞરૂપ વૃત્તિવિનાના, ને ઉદઘટા અલંત રાગવાળા, તે પણ અત્યંત આગામરૂપ છે. તે પુનઃ પુનઃ જન્મ મરણ અનુભવેછે.)

પ્રાચીન સમયથી જે ધર્મ આપાવતંમાં પળાતો આવ્યોછે તેનો આજ મણો ખરો ઉચ્છેદ થઇ ગયોછે. એનાં કારણ. ધણાં છે. પ્રાચીન પરંપરાથી વેદમંત્રોના જે અર્થ થતા તે પદ્ધતિ વિસ્મૃત જેવી થઇ જવા માંડતાં પુરાણાદિની યોજના કરવી પડીછે; પણ આજકાલ આપણું પાંડિત્ય શુદ્ધમાત્રનેજ સમજવામાં આવી રહ્યુંછે, એટલે આપણે પુરાણની કે વેદની કોઈનીપણ વાતોનો શુદ્ધ મર્મ સમજી શકતા નથી. આ વાત ખરેખરી બેદકારક છે કેમકે એમ થવાથી આપણે તત્ત્વને મૂકી છોડાને વળગતાં શીખ્યા છીએ, અર્થને મૂકી શબ્દ માત્ર ને ગોળીએ છીએ, ને મૂલના હેતુને તણ તે હેતુ પાર પાડવાની યોજનાનેજ ખરી માની બેઠા છીએ. પ્રાચીન અભ્યાસ છૂટી જવાથી અક્ષરમાત્રનેજ સમજી વિચિત્ર વિચિત્ર આશય જેવી રચનાઓને આપણે ધર્મ એ નામથી ઝોળખીએ છીએ. આપણે તો પ્રાચીન વાત જાણતા નથી, પણ તેનું યથાર્થ અવગાહન કરીતું અભિમાન રાખનારા કેટલાક માથાત્મ પંડિતો પણ આપણને અક્ષરમાત્ર ઉપરજ રમાડે છે, કેમકે તેમને પણ શુરસંપ્રદાયના અભાવે, ખરી વાત માલુમ નથી. આપણું પોતાનું આગામ ને તેથી અક્ષરમાત્રનેજ ખરો માનવાની પ્રવૃત્તિ, અને તેને પ્રાચીન પંડિતોની પણ તેવાજ પ્રકારની અર્થ કરવાની શૈલિનો આધાર મળ્યો, એટલે ધર્મ શબ્દ સર્વેરીતે છોડાંની રમત જેવો થઇ પડ્યો. આશય, અસંભવિત, મૂંઝાઈ ભરેલી, વાતો ને કલ્પનાઓ તે ધર્મમાં ગણાવા લાગી, અને એમ થવાથી ધર્મનું નામ વગોવાયું. શુદ્ધ ધર્મ આવો હોય નહિ એમ બીજી તરફથી આપણા વધતા જાને આપણને સૂચવ્યું, અને એ વિલક્ષણ જણાતા ધર્મેનું રહસ્ય તો આપણે જાણી શકીએ નહિ, કેટલાક તો તે રહસ્ય હોવાની વાત જાણતા કે સ્વીકારતા પણ નહિ હોય, એટલે માત્ર એકજ રસ્તો રહ્યો ને તે એકે બધીજ વાતની ના કહેવી, નારિતક થવું.

નાસ્તિક નાસ્તિકમાંપણ ફેર છે. કેટલાક ચૈતન્ય એવી શક્તિજ્ઞ માનતા નથી, એટલે તે નાસ્તિક કહેવાયછે; કેટલાક ચૈતન્ય માન્યા છતાં તેને કૃતૃત્વ આપતા નથી એ પણ નાસ્તિક જેવા મનાય છે; જે ખરા નાસ્તિક ને તો પ્રથમ પ્રકારનાજ છે. તેમની સામા થયું એ આપણા ત્રિલક્ષણુ દલપનામય ધર્મને તો આશંક્યજ છે, એટલે ધીમે ધીમે વેદાન્તવાદ તેની સરક્ષતાથી, તેની તત્ત્વવિવેચકતાથી, તેમ તેની યોગ્યતાથી બહાર આવવા લાગ્યો. એ વાદ જેવાજ વાદ પાશ્ચાત્ય પંડિતોમાંના પણ કેટલાક અગ્રગણ્ય મહાશયોએ સ્વીકાર્યા છે, એટલે વળી વેદાન્ત વાદનો સ્વીકાર, પાશ્ચાત્ય પ્રમાણને આધારે સ્વીકાર કરનારને પણ, સ્થિતિ કર થઈ પડ્યો. આજકાલ એ વાદને સ્પષ્ટ કરનારાં અનેક પુસ્તકો ગૂજરાતીમાં થયાંછે, ઘણાક જૂનામંથ્રો બહાર આવ્યા છે; ને જ્યાં જુઓ ત્યાં, જેને ખરી રીતે આપણા ધર્મને ન માનતાં છતાં કાંઈક ધાર્મિક કહેવરાવયું હોય તે, પોતાને વેદાન્તી કહેવરાવે છે એવો લોકાચારપણ પ્રચલિત થયોછે. આ પાછાંડને પુષ્ટિ આપે તેવા ઉપદેશકો આચાર્યો સંતોપણુ એની એજ દીક્ષા લઈ પોતપોતાની વૃત્તિ ચલાવી રહ્યા છે !

નહિકે અમે વેદાન્તગતતા પ્રતિપક્ષી છાએ. એ વાદ જેવો વાદ, આ આખા જગતના પ્રાચીન તેમજ અર્ધાચીન તત્ત્વજ્ઞાનીને અનેક પર્વસુધી વિવાદ કરવા મૂકે તેમપણ સ્થાપિત થનારો નથી. એની જેટલી મદત છે તેટલીજ એની સત્યતા છે; એનો જેટલો ઉપયોગ છે તેટલુંજ એનું ગાંધીય છે. કહેવાની વાતપણ બહુ સાદી અને ટુંકી છે; આ આખા વિશ્વમાં જે બેદુષ્ટિ ફેલાઈ છે તેજ દુઃખનું કારણ છે, ને અત્યંત અબેદ યર્થ સર્વ એક યાવ એજન્મોક્ષ અથવા બ્રહ્મભાવ છે. આટલી સારીવાત દરેક વેદાન્તી બોલેછે, યથાશક્તિ સમજાવેછે, ને તેને પોતાના બાહ્યોપચારથી જેટલો ટેકો અપાય તેટલો આપેછે, એજ વેદાન્તીની પ્રિયપત્ની મરી જાય, કે એજ વેદાન્તીનાં ઘરખાર લૂંટાઈ જાય, કે કાંઈ નહિ તો એની આંખથી એ છરીનો દાખ પડે; અથવા એને લાભની આશા ઉત્પન્ન થાય, અથવા એનો લાભ કોઈ વજુસાડે, — તો બાહ્યોપચાર, પેશું ગંભીર રાણેણું વદન, પેલા ધીમેસાદે કરેલા બ્રહ્મોપનય, ને પેલી ઉપર ઉપરની નિરસ્પૃહા, બધું એ ક્યાંનું ક્યાં ઉડી જાયછે, એનો જીવ આકુલબ્યાકુલ થાયછે, એની નયન આશુ ધારે છે, એનું હૃદય કંપે છે, ને કોઈ કોઈ વાર ભીતિ પણ લખાનકરણ-ધારણ કરી એને દાયે ને. લાજ ભરેલાં હીણાં છાનો કુકર્મ કરાવેછે ! આ તો બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર પણ માયા સાક્ષાત્કાર થયે; પણ એવિના ખીચું આજનાં વેદાન્તગાં જણાયછે ? બહારથી વાતો કરી ઉચ્ચમાત્ર કરવો એજ વેદાન્તનું ચિન્હ

યહ પડયું છે. જે બેદ બુદ્ધિનું ખંડન કરવાનું છે, તેનો વેદાન્તીઓએ અંગીકાર કર્યો છે, ને પોતાની જાતને લાજ કરવામાટે અનેક છબ્બની રચના વિસ્તારી છે. કલો વેદાન્તિનો વાન્તિ ફાલ્ગુને વાલ્મીકીએ એ શોકાક્રિત તેમના આચારે ખરી કરી છે.

શાસ્ત્રમાનવી પ્રવૃત્તિ શામાટે છે એ વિચારવાની વાત છે. ઈશ્વર આપણે કે આપણે, તેને કર્તૃત્વ છે કે નથી, તે ને જીવ એ જીવ છે કે એક છે, તે ઈશ્વર તટસ્થ છે કે સમપ્રિય છે, એ ધર્માદિ તકરારો જાણી તોયે શું ને ન જાણી તોયે શું? જે જાણના લાભ કર્યામાં થતો નથી, તો જાણવું જ જાણવું છે. વેદાન્ત શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ક્યારે કરવાથી જીવ છે? એમાં તો એવો જ નિયમ છે કે જે જાણવું તે ત્યારે જ જાણવું કહેવાય કે જ્યારે જાણવાપ્રમાણે યહ પણ જાય. જ્યારે શાસ્ત્ર જાણવાથી ને ઈશ્વરનું મર્વબંધી એકત્વ સમજવાથી પોતાના દૃઢ્યમાંની બેદબુદ્ધિ નાશ ન પામી ત્યારે તે જાણવું શા ઉપયોગનું? જ્ઞાન પામવાથી તો શાન્તિ પેદા થવી જોઈએ શાન્તિથી સંતોષ ઉદભવવો જોઈએ સંતોષથી સમાનભાવ વિસ્તરવો જોઈએ, સમાનભાવથી એક બુદ્ધિ થવી જોઈએ. પણ આજ આથી ઉપરી જ દશા જણાય છે, હું જ્ઞાની, હું બીજાનાથી બે વાતો વધારે લગુ, એટલે હું મહોટો સિદ્ધ, સરેતો ગુરુ, આચાર્ય, ને શાસ્ત્રી. મારી સ્ત્રી મારાં બાળક, મારી માદી, એ તો મારે પણ *ખરું જ; એમાંથી તલ પૂરપણ કોઈ દુઃખીના દુઃખને ટાળવામાં જવાનું નહિ, તેમ કોઈનું સંકલ્પ હોય તો તે લેવામાં બાધ આવવાનો નહિ. વેદાન્તની વાતો કરતી હોય તો આવળે, અંગે પાછા હઠવાના નથી !

બ્રહ્મ સત્ય જગન્નિગ્યા એ કહેવું ઠીક છે પણ કરવું કઠિન છે. સાધન સંપન્નવિના કોઈથી તે બનતું નથી. પ્રથમ પહેલે જ તેમાં વિવેક જોઈએ છીએ. જડ ચૈતન્ય મયાર્થ ધર્મનો વિવેક કરી આત્માનાત્મને જોળખવા રૂપો વિવેક, પછી વિરાગ જોઈએ. વિરાગ એટલે કોઈપણ રિયતિ, વ્યક્તિ, ભાવના, કશાઉપર ચોટી ન રહેવાપણું, પણ જે કાલે જે પ્રાપ્ત થાય તેથી સંતોષ પામી, પ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિનો નિર્વાહ કરી, દૃઢ અવિકૃત વિશ્વેષરહિત રહેવું તે. આ બે વાત સધાયા પછી ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ મત્સરાદિ વિકાર ઉદય પામતા નથી, પણ કાંઈકે પામતા હોય તો તે માટે, સમ દમ એ બે સાધનથી હૃદય-માનને આંતર અધિષ્ઠાન ઉપર ઠરાવવાની કહેલી છે. એમ થયા પછી ઉપરતિ તિતિક્ષા એ બે ગુણ ઉદય પામે છે. કોઈ અમુક ધર્મ અમુક વૃત્તિ એવા કશાઉપર પ્રીતિ રહેતી નથી, ને સુખ દુઃખ સર્વં, દુઃખ કે ગર્વ પામ્યા-

વિનાજ સહન થઈ શકે છે. એ પછી શ્રેષ્ઠ અને સમાધાન છે. આટલા સાવન થાય ત્યારે મુમુક્ષુતા એટલે મોક્ષ પ્રાપ્તિનો વિચાર કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે અવલુભનન નિદિધ્યાસનથી વેદાન્તવિચાર કરતાં પરમસમાધિષ્ઠ નિર્વિકલ્પમાં વિરમાય છે. પણ આચારે સાધનપૂર્વે કે તે સાથે આહાર વિહારમાં પણ અતિ દૃઢ નિયમો પાળવા પડે છે. આ બધું શામાટે કરવું પડે છે? શું એ પણ નજીવી શાસ્ત્રશુંખદાનં છે? નહિ. સર્વથી પહેલાં શરીરસંપત્તિ જોઈએ, તે પછી બુદ્ધિસંપત્તિ જોઈએ, તે પછી નીતિ સંપત્તિ જોઈએ, ને તે પછી આત્મોન્નતિ જોઈએ. જો પ્રયત્નની ત્રણ વાત ન હોય તો આત્મોન્નતિની ગમે તેટલી વાત એ ત્રણને લાવી શકતી નથી.

આજકાલ જે વેદાન્ત પ્રવર્તે છે તે માત્ર શરીરસંપત્તિથીજ આત્મોન્નતિ ઉપર દૃઢી પડવાઈ પી છે, અન્યથા તેમાં બુદ્ધિસંપત્તિ મળેલી હોય છે, પણ જોયનીય છે કે નીતિસંપત્તિ બહુ થોડી છે. આત્માપિણ, પોતે દુઃખી થઈને પણ પારકાને શુભ કરવું, એ ઉત્તમ નીતિ ન સમજાય ત્યાં સુધી તો “કથા સુણી સુણી કુટંગા કાન, તોયે ન આવ્યું બહારાન” એ દશા રહેવાની, ને અધમાધમ સ્થિતિએ ઉતરાવાનું.

જાણવાયોગ્ય બખર.

અમને જણાવવાને બહુ દર્પ ઉપજે છે કે, આ પત્રના ત્રણ ચાર આદ-કાએ મળીને, આ પત્રને લેકાપકાર કરે છે તેમાં સદાય કરવા, ૩૩૦) ની રકમ મોકલી આપી છે. આવા ઉદાહરણનું અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

લિં ૦ તંત્રી.

અધિકૃતશ્રી ગદ્યસાક્ષરકૃત ઐથો.

સંસ્કૃત.

કિંપત.

ટપાન.

૧ વેદાતચિતામાણિ.	૧-૦-૦	૦-૧-૦
૨ શ્રીવલ્લભસ્તુતિ રત્નાવલિપર ટીકા	૧-૦-૦	૦-૧-૧
૩ ઘટમપરલઙકાવ્યપર ટીકા	૦-૪-૦	૦-૦-૧
૪ સત્સિદ્ધાન્ત માર્તંડ	૧-૦-૦	૦-૧-૦
૫ માહત્તશક્તિ (સહસ્ત્રાસનૂ સ્વડન)	૧-૦-૦	૦-૮-૦
૬ કલ્પમદોદય (સ્વડકાવ્ય)	(શિલ્કા ગયો.)	
૭ સસ્ત્રહાસન....	{ (છપાયડે.)	
૮ ભાવચિત્ર		

ગ્રન.

૯ ગુજરાતી શ્રી નગાધ્યાનની શ્રી જીનગતી

મહારાજકૃત ટીકાપર ટીપણ. ૨-૦-૦ ૦-૧-૦

૧૦ વૈષ્ણવસાગ્રદાયિક મનોત્સવની ટીપ (ગાંધક) ૦-૧-૦ ૦-૦-૧

ગુજરાતી.

૧૧ દશાનંતાગસ્તોન સડીક.	૦-૩-૦	૦-૦-૧
૧૨ સુમનો વિગોદ (ગદ્યપદ્યાત્મક વિગો)	૨-૦-૦	૦-૨-૦
૧૩ હન્યદ્વત સાગ (ગદ્યકારના ગદ્ય સાથે)	૦-૩-૦	૦-૧-૧
૧૪ નીતિનિર્દેશ.	૦-૪-૦	૦-૦-૧
૧૫ સમસ્તોદી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (ન્યાસધ્યાન સાથે)	1-0-0	0-2-0	{ (છપાયડે)	
૧૬ કામદસીય નીતિમાર (સાદ્ય અને ગદ્યક)		
૧૭ વિદ્યાવારિગદ્ય		
૧૮ શ્રીમદ્ભગવાદ્ગીતા તત્ત્વદીપનિગદ્ય (ગદ્યક)	{ (છપાયડે)	
૧૯ અખ્યદીક્ષિતકૃત વૈરાગ્ય સતક બારાતર		
૨૦ ક-૭ ગદ્યોદ્ય બારાતર		
૨૧ બૃહત્પદ્યાસાર લંગક પીન્ને	(છપાયડે)	

વિષયા સથો ૫ નેગરમ સુકુદ્ધની દુધને તથા પુરનકાપમારક ના
માધી નેચાના મેગરો,

આર્યસમુદય.

૨૫નાર.

પંડિત શ્રીગદ્દલાલજી ધનશ્યામ.

સંવત્. ૧૯૪૬ ના આઘાદ માસના અષ્ટમી તીથના વિષયો છે:—

૧. વસુનાગર્ભિન.	૬. સંસ્કૃતવિદ્યા.
૨. પદ્માપ્રભીત પદ્માવસિ	૭. કાગ્નક્રીપા તીર્થસાગ.
૩. વજ્રવરૂપ.	૮. શકમર શક્તિવાદન.
૪. કમિગરિમા.	૯. સારંગેશભાજન.
૫. રસિકવજ્રાનુ મુખપૃથ.	

વિગ્રાપના.

લખાણ—આ પત્રને માટે મહેંએ છુટ્ટી કરવું—એવી આગારી અસલ-ધીજ પ્રાર્થના છે; પણ તે કાઢી પડ્યું માસની તાર ૧૦ થી પહેલાં આગશે તોજ તે પછીના માસમાં લખાણ થઈ શકશે. લખાણ તથા પત્ર, ચોપાનિયાં વગેરે સંબંધી વ્યવસ્થાર પ્રિયવદાના તંત્રો-નડિયાદ, એ સરનામે ગ્રાખવો. પત્રના લેવાનું તથા વ્યવસ્થા બાબત અમને લખવું. "મળેલું" એમ લખ્યાવિનાના નેટલા વિષયો આ પત્રમાં આગ્યા છે કે આવેછે તેનો દોષીરાહ તંત્રીનો છે. માટે તે હાપરા છાપવાનો દાખો દેક નથી.

લેવાનું—પોરટની દીકરીથી વાળવામાં આવે તો તે દીકરીના માન વા આનાવાળીજ દોષી નાંઈએ. દર રૂપીએ એક દીકરી વટાવની પણ વાળવા સુકતું નહિ. વળી પહેલું મંગાવનારે ના આનો વધારે વાળવો.

બાહેરખાણરનો ભાવ—એક વખત આખા પાનાના ૩. ૩). ના પાનાના ૩. ૨) ના પાનું અથવા લે હંચ જમાનો ૩. ૧. દરેક લીટીના ૩. ૦)જ ફાળી મુક્તમાટે દુધક લાવ દરેક વખતે આવશે. તા. ૨૦ થી પહેલાં જે બાહેરખાણર નહિ મળે તે તે પછીના માસમાં જમા દશે તોજ આપી શકશે, વધી તો તે પછીનામાં આવશે.

મુખર્ષ-પુરતક પ્રસારક
મંડળી-કાગકાંચી.

રામદાસ કારીદાસ મોદી.
વ્યવસ્થાપક.

श्रीमद्भगवद्गीता.

(सं० ५ अं० १५७ थी.)

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षे ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥
अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्पहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसङ्गमे ॥ १८ ॥
भूतप्रायः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥
परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या कथ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः पण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६ ॥
नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्ते भवार्जुन ॥ २७ ॥

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ।

અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાંચમ્ ॥૨૮॥

અક્ષરાર્થઃ—(૧૭) બ્રહ્માનો જે સહસ્ર યુગપર્યંત દિવસ તેને જાણનારા, તે યુગસહસ્રાન્ત રાત્રી તેને જાણનારા, તે અહોરાત્રવિદ્ જન કહેવાય છે. (૧૮) સર્વે વ્યક્તિઓ દિવસાગમે અવ્યક્તગાંથી થાયછે; ને રાત્ર્યાગમે એ અવ્યક્તગાંજ પ્રલય પામેછે. (૧૯) એનો એજ આ જૂતઆગ થાયછે થાયછે ને જાયછે, એ અવશ છતો રાત્ર્યાગમે (પ્રલય પામેછે) ને દિવસાગમે ઉદ્ભવેછે. (૨૦) એનાથી પણ પર, અને અવ્યક્તથી પણ અવ્યક્ત, એવો અન્ય સનાતન જાયછે, જે નારા પામતાં સર્વ જૂતમાં નારા પામતો નથી. (૨૧) અવ્યક્ત છે તે અક્ષર કહેવાયછે, એનેજ પરમ ગતિ કહેછે; જેને પામીને પાણુ* અવાર્તું નથી તેજ એ માફ પરમ ધામ છે. (૨૨) એ પરપુરુષ હે પાર્થ! અનન્યબક્તિથી લભ્ય છે, જેની અંદર સર્વજૂત રહેલાં છે, જેણે આ સર્વ વિસ્તાર્યું છે. (૨૩) જે કાલે પ્રયાણ કરતા યોગીઓ આવૃત્તિને અનાવૃત્તિ પામેછે, તે કાલ હે ભરતર્વણ! હું તને કહું. (૨૪) અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલ પક્ષ, ઉત્તરાયણના છ માસ, એમાં પ્રયાણ કરનારા બ્રહ્મવિદ્-જનો બ્રહ્મને પામેછે. (૨૫) ધૂમ, રાત્રી, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાયનના છ માસ, એમાં યોગી ચન્દ્રશેકળી જ્યોતિને પામી પાછો ફરેછે. (૨૬) આ શુકલ ને કૃષ્ણ એ આ જગત્ની શાશ્વત ગતિ છે. એકથી અનાવૃત્તિ પમાયછે, બીજીથી આવૃત્તિ. (૨૭) આ જે ગતિ જાણનારે કાંઈપણ યોગી મોદ પામતે નથી; માટે હે અર્જુન! સર્વ કાલનેવિષે યોગયુક્ત થા. (૨૮) વેદમાં, યજુમાં, તપમાં, દાનમાં, જે પુણ્યરૂપ કહ્યુંછે, તે સર્વેને, યોગી, આ જાણી, અતિક્રમણ કરી ગયછે, તે પરમસ્થાનને પામેછે.

વિવેચનઃ—આ ઠેકાણે મોક્ષ એટલે શું તે ‘યથાર્થરૂપે સમજવાની જરૂર છે. કાંઈ કહેછે કે સદેહે સ્વર્ગમાં જવાય તે મોક્ષ, કાંઈ કહેછે કે દરિની સમીપ રહેવાય, કે દરિનાં દર્શન થાય. કે દરિ જેવું સ્વરૂપ, કે સાગર્થ્ય થાય, એગ અનેકપ્રકારે કહેછે, પણ તેમાં તાત્પર્ય એવું ઘણાક સગજવનારા લાવેછે, કે જાણે મોક્ષ તે કાંઈ બીજા સ્થલમાં જઈ વસવામાં રહેલો હોય. આ વાતના અત્યંત ખોટી છે એગ એકવાર કહેવાઈ ગયેલું છે; પણ એ વાત જોડે એક બીજી પણ વાત એવી સર્વંતા સમજવામાં જણાયછે કે મોક્ષ થાય એટલે જન્મમરણ મટી જાય, ને કદાપિ અવતારજ થાય નહિ, એ સમજ પણ યથાર્થ નથી. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે કલ્પાન્ત સ્થિતિ તે મોક્ષ. આ વાત ઠીક

કહી છે, ને સમજવા જેવી છે, તથા અન્યત્ર* મે' તે યથામતિ સમજાવી છે. સારમાત્ર અહીં કહીએ. દેહ જે જડનો બનેલો છે તેનો સ્વભાવજ વારંવાર પરિણામ પામવાનો છે, ને જે ચેતન્ય તેનાથી અભિન્નસતે તેમાં નિર્વિકાર પ્ર- કાસેછે તેને તો જન્મમરણ કે વિકાર કશું છે નહિ. આત્મન્ત જન્મમરણનો અભાવ એ તે ત્યારે કાને? દેહને તો તે હોય શકે નહિ, ને આત્માને તો સ્વ- ભાવથીજ નથી. એ મોક્ષ, વાસનાને છે; અર્થાત્ વાસના નિર્મૂલ થયાથી આ- માનો પ્રલક્ષ અનુભવ થયો એટલે મોક્ષ થયો, સ્વરૂપ સમજાયું. એમ પ- રમાનંદ, એ પામવાગાટે મરવાની, લોકાન્તરમા જવાની, કે કશી જરૂર નથી. એ તો અહીંવાં પણ થાય, અત્યારે પણ થાય. પણ હવે લોકાદિગમનનું તત્ત્વ પણ જાણી લેવું જોઈએ. અમુક વર્ષોના ચાર યુગ ગણાય છે, ને તેવા સદસ- યુગ થાય ત્યારે એક કલ્પ થાય છે. એકોત્તર ચતુર્યુગનો મન્વંતર થાય છે, ને એક મન્વંતરનો કલ્પ થાય છે એમ પણ હીસાબ છે. મન્વંતરે મન્વંતરે પ્ર- લય થાય છે તે માત્ર સૂર્યલોકસુધી થાય છે, ને કલ્પે કલ્પે જે પ્રલય થાય છે તે છેક સત્યલોકપર્યંત થાય છે. પ્રતિપ્રલય પછી, પાછી પૂર્વની વાસનાઓમાંથી નવી સૃષ્ટિ આલટી થાય છે. એ જે લોક તે સૂર્યચન્દ્ર જેવા કોઈ અમુક તારા કે મંદ હશે એમ ધારવાનું કારણ છે. ત્યારે હવે સ્પષ્ટ છે કે જિમની સ્થિતિ કે- વળ સૂર્યલોકમાં હોય તે એક મન્વંતરસુધી, ધણુ કરીને, પૃથ્વીઉપર અવત- રવાના નહિ. જેમની સ્થિતિ તેથી પણ આગળ સત્યલોકપર્યંત હોય તે કલ્પા- ન્તસુધી અવતરવાના નહિ. પરંતુ કોઈપણકાળે નહિ અવતરવાના એમ નહિ, કલ્પાન્તે પણ અવતરવાના તો અસંજ. મોટેજ પાછળના સોળમા શ્લો- કમાં અક્ષયુવનપર્યંતના લોક પુનરાવર્તન પામવાવાળા છે એમ કહેવું છે. એક બીજી વાત પણ આ બધી વાતમાં મેળવી રાખવાની જરૂર છે. આ- પણી સૃષ્ટિનું જીવન અને પોષણ સૂર્ય અને ચંદ્રથીજ થાય છે, ને ઉપનિષદોમાં વારંવાર બતાવેલું છે કે સૂર્યથી જે અસર પૃથ્વીને થાય છે તે તેના જીવનરૂપ છે, ને ચંદ્રથી થાય છે તે તેના પોષણરૂપ છે. એવો પણ પૃથ્વી અને સૂર્ય ચંદ્ર- વચ્ચે સંબંધ છે કે બન્નેનાં સરને અમુક અમુક અમુક સંબંધ છે. સૂર્યનો અધિપ્તર હિતરાયનમાં, શુક્રપદ્મમાં, દિવસે. એમ પૃથ્વીઉપર વર્તે છે. ને ચં- દ્રનો અધિકાર દક્ષિણાયનામાં, કૃષ્ણપદ્મમાં, રાત્રીએ, એમ વર્તે છે. હવે સિ-દ્ધાન્ત એસશે. જે લોકને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું છે, ને વાસનામાત્ર ટળી ગઇ છે, તે- મને પિંડગત સૃષ્ટિનો અજ્ઞાડમાં, ને અજ્ઞાડનો પિંડમાં, એમ અનુભવ થયોજ જોઈએ, થાય છે. ત્યારે આનું પ્રાય ત્યારે નેમને સૂર્યના અધિકારમાં સૂર્યનો સં-

બંધ, અને ચંદ્રના અધિકારમાં ચંદ્રનો સંબંધ એ પણ સ્પષ્ટ સમજાવવું.
 સૂર્યચંદ્રનો એવો સ્વભાવ છે કે સૂર્ય પૃથ્વીના પરિધની જેટલેસુધી અસર
 જાય તેનાથી બહાર છે, એટલે પોતે અસર કર્યા છતાં, પૃથ્વીની અસરને
 તાણે થઈ શકતો નથી; પણ ચંદ્ર પૃથ્વીનોજ પરિવાર છે એટલે પોતે પૃથ્વીને
 જેટલી અસર કરે તે કરતાં પૃથ્વીથી વધારે આકર્ષાય છે. આવું હોવાથી
 સૂર્યસથિત એવો પૃથ્વીઉપર આવતા નથી, ને ચંદ્રસથિત એવો પૃથ્વીઉપર
 આવ્યાવિના ચાલતું નથી. જે ચોળીઓ વાસનાક્ષય થવાથી પિંડબ્રહ્માંડના
 અંતરે અનુભવેછે તેમને સૂર્યના અધિકારમાં મરણ થવાનો પ્રસંગ આવે તો
 તેમનો જીવ સૂર્યસથિત થઈ ઉત્તરોત્તર કલ્પાન્ત સ્થિતિપર્યંત પહોંચે. તેમ ન
 થાય તો ચંદ્રમાંજ જઈ પુનઃ આ કર્મેશોકમાં ઉતરી ફરી પ્રવર્તે થાય. જીવ
 એટલે સૂક્ષ્મ શરીર તે આ પ્રગણે ગતિ કરે, પણ જે વાસના ક્ષય થયો હોય
 અત્યંત મુક્તિ અનુભવાઈ હોય, તો તો, એવી ગતિ થયા છતાં પણ, તેમ કલ્પાન્તે
 પણ પુનઃ આવતો છતાં પણ, જે એકવારના વાસનાક્ષયનો અંતિમ આનંદ તે
 ટળનારો નહિ. એવાજ જ્ઞાતીગોળીઓ આવતારી; સિદ્ધ, મહાત્મા, આદિમુદને
 વિભૂષિત કરી ગયાછે, કરેછે, કરશે. આ જે સૂર્યમાં જવાનો ને ત્યાંથી ઉતરોત્તર
 ઉત્તમ પદે પહોંચવાનો માર્ગ તેને દેવયાન એટલે દેવ એટલે અતિ પ્રકાશમાન
 જ્ઞાતીના સિંગદેહને જવાનો માર્ગ કહેવાયછે. એ માર્ગે જ્ઞાતીઓજ જઈ
 શકેછે, પ્રભુવધ્યાનમય પરમજ્યોતિ-આર્યિ-ને સમજનારાજ જઈ શકેછે,
 માટે તેને આર્યિમાર્ગ પણ કહેછે; એનેજ ઉતરાયન એવી સંઘાપણ અ-
 પાયછે; ને તેથી ઉતરાયનાદિ જે ચોળીરાખા શ્લોકમાં ગણાવ્યાં છે તે જાણુરીતે
 માત્ર જ્ઞાનમાર્ગ એટલાજ અર્થનાં પણ વાચક ગણી શકાયછે. એથી-ઉત્તર
 નામ ચંદ્રમાં જવાના માર્ગનાં છે. ચંદ્રમાં જે દશા જીવ પામેછે તેને પિતૃ
 કહેવાયછે, ને તે પિતૃમાં ગણી પુનઃ જન્મવાના માર્ગ ને તેથી પિતૃયાન કહેછે,
 કર્મમાર્ગના પન્ન યાગ કરી ધૂમ્રપાન કરી ચંદ્રદ્વારા ફરી ઉત્તમ જન્મ પમાય
 છે માટે તેને ધૂમ્રમાર્ગ પણ કહેછે. એનેજ દક્ષિણાયન પણ કહેછે ને તેથી પ-
 ચીશમા શ્લોકના શબ્દો જાણુરીતે માત્ર કર્મમાર્ગનેજ લાગુ કરી શકાયછે.
 આવી વ્યવસ્થા વચાર્યરીતે લક્ષમાં રાખવી ને કલ્પની જે ગણનાછે તે સ-
 મજી લેવી. જ્ઞાતા એવા કોઈ દેવ નથી, પણ એ માત્ર આ વિકસ મામેલા
 જગતનું ચિન્હછે, ને જગત્ સદસ્યપુગે વિરમ પામી જાયછે, ત્યારે જ્ઞાતાની
 રાત્રી કહેવાય છે, ને તે એમ સદસ્યપુગપર્યંત રહી પાછું વિકસવા માંડેછે
 તેને જ્ઞાતાનો દિવસ કહેવાયછે. એ કલ્પ થઈને એક દિવસ થાય છે, ને
 એવા સો કલ્પે એક મહાકલ્પ થાયછે.

આ ઉપોદ્વાન યથાર્થ રીતે સમજવા પડી ને માર્ગનોક અને આત્માએ તે સમજવાને કશા વિચેયનની જરૂર નથી કહે છે કે આત્મી કદપ્યવચ્ચા અને તેમા મુમુક્ષુઓની ગતિ ને સમજે છે તેમ જરા અદેશનને બંધુનારા છે, જ્ઞાનકર્મની વ્યવસ્થા યથાર્થ સમજનારા છે, બાકી શીખ જ્યોતિષી આદિ ને સત્તી દિવ્યની ગણના સમજે છે તે તો કશા કામનીજ નથી અવ્યક્ત એટલે જેને નામરૂપાદિ વ્યક્તિ નથી તે અર્થાત્ કદપ્યાન્તે થયેની નિદ્રામા પડેલા બ્રહ્મા, એટલે આ જગત્. એ અવ્યક્તમાથી, જ્યારે દિવ્ય યાપ છે ત્યારે એટલે જ્યારે સૃષ્ટિના ઉદ્ભવ થવાનો સમય થાય ત્યારે વ્યક્તિઓ નામરૂપાદિથી પરિચિત્ત વસ્તુ વિચારાદિ ઉદ્ભવે છે, ને ત્યારે એક કદપ્ય પડી તેમનો કાળ આવે ત્યારે પાછી એ અવ્યક્ત એટલે નિદ્રામા પડેલા બ્રહ્મામા લય પામે, જીવનવસ્થાએ રહે આમ સૃષ્ટિ યાપ છે ને બંધ છે, પણ તેમા અત્યલ નારા કોઇનો નથી, ને એક ક'પમા હંસ તે જીવનમાથી ૮ જીવન કદપના જુદા કહે છે એટલે કૃતનાશાકૃતાબ્યાગમરૂપ દોષનો અવકાશ નથી. માટેજ કહે છે કે જૂતકામ એટલે વ્યક્તિમાત્ર, જાણે અનંત હોય તેમ, પોતાના પૂર્વ સરકારને જ ધાર્છે તે દોરે તેમ નયા કદપમા પણ વિસ્તરે છે. આમ વિવેક કરીને, આગળ ને હતું હતુ કે બ્રહ્મજીવન પર્વત સર્વ અનિત્ય છે, તે માત્ર સ્પષ્ટ કરી જતાની છે ત્યારે હવે એ કદપ્યાન્તરિચિતિવામા લોકપણુ જ્યારે અનિત્ય છે, ત્યારે તે સર્વનાં નિત્ય શુ છે ? જેનાવડે બ્રહ્મવેદથી ત એક તુલ્યપર્વત પણ પોતાની સત્તા—છે એની ગિતિ—ધારણુ કરે છે તે અવશ્ય કરતા પણ અનર્થ, પ્રમાણથી પણ ન જણાય તેવું, પ્રમાણનું પણ પ્રમાણ, જેને અવ્યક્ત કહ્યું તેનાની પણ અવ્યક્ત, એવું વિવક્ષણુ બાવર્યે છે, ને સત્યતત્ત છે, નિત્ય છે એને અક્ષર એટલે કદાપિ જેને ઉત્પત્તિ વિનાશ કે વિકાર નથી એવું કહે છે. એજ પરમગતિ એટલે સર્વને પરમાર્થરૂપે અનુભવવા યોગ્ય, ને એટલામાટે એજ માર એટલે પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મનું પરમધામ એટલે પરમસ્વરૂપ, પરમ પ્રકાશમય તેજ, છે, હુ છું. માર' ધામ એમ વિભાગ પાડીને દેહભાવથી લખ્યું છે તે “રાહુનું માણુ” એ અસાધ્યપેટે મુગધવાતું છે, બાકી પરમ અજેહ્મ્ય એકતત્ત્વ એટલે નહિ ને ધામપણુ નથી, એમ શ્રીમદ્ધુસ્મન રસમી લખે છે. એ પરમ પુરુષ અર્થાત્ સત્તા જ્ઞાન ચૈતન્યાદિ ધર્મેના કારણરૂપ તે પદાર્થ, અન્યભક્તિ એટલે અપુરાણાનુભવથીજ લખ્યું, જાણી રોકાય છે, ને એજ સર્વની ઉત્પત્તિ રિપતિ લય સર્વનું કારણ છે, એનામાત્ર સૃષ્ટિમાત્ર પરાવાયની છે, કેમકે એ ન હોય તો કદાનો અનુભવ કે કશાની ગિતિ જની રાકે નહિ. આ પ્ર-

માણે મોક્ષનું સ્વરૂપ કેવલ જે અવિનાશી બ્રહ્મ છે તેના અનુભવવામાં એટલે વાસનાદાય અને જ્ઞાનોદયમાંજ, જતાવું, તો હવે જે તેનાં યોગીઓ છે તેની ગતિ કેવી થાયછે તે કહેવા માંડેછે. એ માટેના તેવીશ ચોવીશ ને પચીશ શ્લોકોના લાપાર્થ એકવાર ઉપર દૃઢી ગયા છીએ તેમાં આવી ગયોછે, એટલે પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. આવી જે બે ગતિ જતાવી, તે જ્ઞાન અને કર્મ એ બે માર્ગવાળાને મળેછે, ને પ્રાણીમાત્ર એ બેવિના ત્રીજી ગતિ પામી શકતાંજ નથી. માટે કહેછે કે એવી શુક્લ અને કૃષ્ણ, દક્ષિણ અને વાગ, એમ બે ગતિ આ આખા જગત્ની છે, ને તે અભિવાય છે, શાશ્વત છે. જે શુક્લ ગતિ, એટલે જ્ઞાનમાંજ જાયછે, દક્ષિણમાર્ગ લેછે. તેમની અનાદૃશિ એટલે દૂરીથી જન્મ ન થવારૂપી, ઉપર ઉપેદ્ધાતમાં જનાવ્યાપ્રમાણે, ગતિ થાયછે; ને જે કૃષ્ણ એટલે દેવજ્ઞ કર્મમાર્ગની અથવા વાગમાર્ગની ગતિએ જાયછે તેને પુનઃ પુનઃ જન્મગરણુ રહેછે. પૃથ્વીથી તે ચંદ્રલોકમાં જાયછે, ને સાંધી પર્જન્યદ્વારા પૃથ્વીઉપર પડી, અનાદિદ્વારા ઉદરમાં જઈ, શુક રત્નેશ્વે મહેશ્વ ધર્મ જન્મેછે, ને દુઃખ પરંપરામાં ફળાય છે. જે યોગીએ, અર્થાત્ જ્ઞાનપામી આ બે ગતિનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી, તે પ્રમાણે પિંડ બ્રહ્માંડની એકતા અનુભવનાર છે, તે સર્વદા ઉત્તમોત્તમ ગતિનેજ પામેછે, કેમકે તે યથાર્થ રીતે પોતાની ગતિ સાંધી શકેછે; માટે હું અર્જુન ! તે કદાપી મોદ પામતો નથી. આટલા-માટે હું પણ તેવા યોગી થા; જ્ઞાન પામી પિંડ બ્રહ્માંડના એક્યમાં લીન થા. આખા યોગની સ્તુતિ કરીને અધ્યાયની સમાપ્તિ કરેછે, તથા એમ આખા અધ્યાયમાં જે તત્ત્વનો વિવેક કરી નિર્ગુણને નિર્ગુણ અને સમુદ્યુને સમુદ્યુનો માર્ગ જતાવ્યો તેનોપણ ઉપસંહાર કરેછે.

इति श्री भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुन संવાदेऽक्षरब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥

અવલોકન.

(સંબંધ પ્રાને ૧૬૦ થી.)

માથ કે ભારવિ કવિનાં કાવ્યને ભરજૂતિ કે કાલીદાસનાં કાવ્યસાથે, કે પોપ અથવા પ્રયડનની રચનાને વર્ણસ્વરૂપ કે શેલીના તરંગસાથે સરખાવીએ તો ઘુરત એમ સિદ્ધ થાય કે શાસ્ત્રદ્રુષ્ટા અથવા વિષયમાં પણ લાભકારી નીવડી નથી. છતાં જ્યાં કલ્પનામાત્રજ આપણને રસ્તો જતાવવામાં સદાય છે,

સા પૂર્વના અનુભવે મિદ્ધ પ્રેક્ષા નિષ્ક્રિયતા ક્રમ જાણે છે નથી એ
 યનાદરથીજ ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે એમ જે સમજાવે છે તે સમજાવના
 પશ્ચિમ તો આપણે નિત્ય અનુભવ્ય છે જે પતંગનું લેખનીના અ
 પશ્ચી દૃષ્ટિ ગર્વાદામાં પ્રતિચ્છાદ્યે ઉદય પામી એ અનિકુત તેજસ્વીના નૈ-
 મિત્તિક અત્તસમયે નિતાન્ત નામ પામે છે તે એનું સોચનીય પરિણામ
 છે. કાલ્ય, તત્ત્વદર્શન ઈત્યાદિ કલ્પનાપ્રભવ સાંસારમાં પ્રાચીન અનુભવ
 અત્યુ ઉપયુક્ત થાય છે, તોપણ તેનાજ દાસ થવાની બનામણ હોય તે તો,
 લેખક કે અનુભવનમાર કોઈને કરી શકતો નથી એક ઉદાહરણથી વાત
 સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરે લોક જાણે છે કે માછપણ કલ્પવૃક્ષ એ કલ્પના
 છે ચાર પુરુષ જે સ્ત્રી, અને જે આગ ગીન એમને પ્રિયત કયા જેને કા-
 દળરી એ હાસ્યજનક નામથી તેઓ ઓળખે છે તે ધર્મ! આવી વ્યાખ્યાના
 પાન જુઓ, તેમ જ વૃત્તિ જુઓ તો તમને હમેશા માછપણ ગામના ગમે
 તેના વિલાસમાં સદાગત સોનાર નજરે પડે આવી વ્યવસ્થા સો લાભ
 છે? એનાથી સદાગત કયો નિત્યાર વ્યાપકો છે બુદ્ધિમાં શી શક્તિ
 ઉમેરાવાની છે, કે સસારમાં ઉત્તમાધિકારી ગૃહસ્થપણ ઉદ્ભવવાનું છે? એ
 વાતો તે કલ્પના નથી પણ માન વ્યવ છે તેમાના પાન ખગ નથી, પણ
 ઉભા કરેના છે વ્યવેના નથી? વ્યવનામાં કોઈ વિદ્યુત શક્તિ છે કોઈક આ-
 દ્રેતા છે, કાંઈક રસાયન છે તે જ દૃષ્ટિ જે ઇષ્ટભાવ હોય તે ઉપજાવનાને,
 તેમાજ ખીજાને પીગાવવાને સમર્થ છે તેની અસર આજીવન છૂટતી
 નથી જેની કલ્પના કરનારો સાધ્વાનુ પીન પી આવશ્યકતા નથી, પણ
 જે છુદ્ધોત્ત રચનામાનનેજ કાલ હગની પ્રવાતિ પામ્યા મયે કે તેમને
 શાસ્ત્રોત્પત્તિનથી જુ અતિમ લાભ જે અનુભવનાકાળે તો પાછું અનુ-
 બધ્યવતુલ્ય ઉપર જઈ તપાસ કરવાનું છે પણ તેણે આ શાસ્ત્રનેજ વળગતું,
 કયા ખીજાને એવું તે આ રીતે સ્પષ્ટ થઈ શકે તત્ત્વશાસ્ત્રમાં પણ એ-

૧ આશ્ચર્ય કોઈ સદાગત તમ થાય કે સમાનમાત્ર અર્થાત્ જેવું છે
 તેવુંજ વર્ણન હોય તે શું નિર્ણય છે? તેમાં બુદ્ધિશક્તિની જરૂર નથી?
 મારે મન એમ નથી કે તેમાં બુદ્ધિની જરૂર નથી કે તે અર્થ છે પણ તે
 ખામી પણ એકન કોઈ ઉચ્ચતર જ્ઞાન કના જે ન હોય તો એ પ્રવાન કનવ
 અનિનિર્ણય હોઈ નિસાર છે જેને અગરેજીમાં “રીએલિસ્ટિક” પદ્ધતિ
 કહે છે તે આવામાં લેખનશક્તિને સાર નથી, તેનું એ અગ છે, ને
 જ્યાં જ્યાં કોઈ ઉત્તમાગિમાપા કે ઉત્કૃષ્ટમાનની એકતરફે પણ સૂચક નથી,
 જેની તે પારવાર હોય છે, સા તો નિસાર, અધમજ છે

હુંજ છે. પ્રાચીન ઇતિહાસ અતિશાબ્દપ્રદ છતાં, તેનેજ વળગી રહેવું એ ઇષ્ટ નથી. સર્વત્ર નૂતનતાનો ઉદ્ભવ શાસ્ત્રોદ્ધનથી થયો છે, પણ તેમ કરવાની શક્તિ શાસ્ત્રાભ્યાસથી આવી છે. આમ જ્યારે દ્વિધા નિયમ જતાવ્યો ત્યારે સિદ્ધ એકજ વાત શી છે, કે જોને અવલોકનકાર પકડે. બધામાં સિદ્ધ નિયમ અનુભવ એજ છે. આ વિશ્વની જેવી રચના છે, તેના જેવા નિયમ છે. તેમાંનાં મનુષ્ય પ્રાણી પદાર્થ ઇત્યાદિની જેવી પ્રકૃતિ છે, તેનાથી વિરુદ્ધ કાંઈપણ વાત ન હોય એવું તે વાતની યોગ્યતાની પૂર્ણ સૂચના છે. અમે તેવા સંભવ પણ શક્ય હોય એજ તેમને યોગ્ય ગણવાની કસોટી છે. અવલોકનકારને નાના નાના લેખનું અવલોકન કરવાનું નથી, તેને આખા વિશ્વનું, જનસ્વભાવનું, ને અનેક સંભવોનું, સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાનું છે કે જેથી વિવિધ કદબનાથી ઉદ્ભવતાં ચિત્રની શક્યા શક્યતાનો વિવેક કરી તેમાંથી તે સાર કાઢી શકે. સિદ્ધ કે કશિપત, શાસ્ત્રમાત્રની પ્રવૃત્તિ આ વિશ્વના અમત્કાર કે સંભવનો ખુલાસો આપવામાં છે. એક સરસ કાવ્યથી ગાંડીને તે રસાનન કે ખગોલ કે ભૂસ્તરના શોધપર્વત કે તરવચ્ચાનનાં રહસ્યપર્વત પણ હેતુ તેનો તેજ છે. 'તો એ હેતુ પાર પાડવામાં જે જે સંબંધે જે જે સંભવ કે સિદ્ધ અનુભવ ચોક્કસ હોય તેમને માત્ર શક્યનાના ધોરણથી તપાસવા; અને એમ કરતાં તે સંભવોની ચોક્કસતાથી ચાલતી વિશ્વરચનાને સમજવામાં એક અતિ અલક્ષિત અંશે પણ સહાય મળતી હોય, ચાલતી નિઃકૃષ્ટપ્રવૃત્તિને ઉત્કૃષ્ટ કરવામાં સહજ પણ માર્ગ જતાવાતો હોય, તો તે મુખ્ય રીતે સ્પષ્ટ કરી પ્રચલને સાર્ય ગણવો. ત્યારે શક્યતા અને ઉપયોગ એ એજ વાત, અનુભવ અતુલ્ય ઉપરાંત, અવલોકનકારે લક્ષમાં લેવાની છે. દેશકાલાદિ જે જે વિચાર છે તે શક્યતામાંજ અંતર્ભૂત છે, ને એ શક્યતા તથા ઉપયોગ ઉભયને પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો ઐચિત્ય એવું એકજ રમણીય નામ આપે છે.

શાસ્ત્રસિદ્ધ નિયમે પણ દેશકાલ ગત ઐચિત્યને વશ છે; કેમકે શાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ જે અનુભવથી થાય છે, તેના પ્રયોગ આ ભૂધૃતિતથટના પટીયરી માયામાં નિત્ય નવા નવા ચાલતાજ છે. એવાં ધણાં ઉદાહરણ મળી આવે કે જ્યાં અનેક પ્રાચીન નિયમ અર્થાચીન સમયે બદલાઈ ગયા હોય છે. એક નાટ્યશાસ્ત્રમાંજ લખ્યે તો પ્રસ્તાવનાનો જે આવશ્યક નિયમ "નાસૂચિતં વિશેષાત્રમ્" એ ભરતમતાનુસાર હતો, તે હવેની રંગરચનાનેતાં બહુ જરૂરનો નથી. એગજ નવીન રંગરચનાએ "પ્રવેશ" પાડવાનો યોગ દાખલ કરાવ્યો છે તે આવશ્યક અને યોગ્યજ છે. વળી, નાટકાદિ પરંપરા પણ નિર્વંકણ સંધિમાં કરણા ન જોઈ એમવા અદ્ભુતજ જોઈએ, આવો જે

શાસ્ત્રપ્રચાર છે તે વર્તમાન સમયને કવચિત્ત્વ સુશ્લિષ્ટલગ્ને તેવો છે. કાવ્યાદિ-
પરત્વે આત્મું છે એમ નથી, પણ શાસ્ત્રમાત્રમાં એવું છે. એટલે અવયોકનકારે
કેવલ શાસ્ત્રખંડ થવું અનેકવાર હાનિકારક છે.

શાસ્ત્રશૃંગલોને ડયાંમુધી સ્વીકારવી એ સગળવનાં આપણે ઐચ્છિકને
વિચાર નિવામક કરાવ્યો. એ ઐચ્છિકને અંગે એક બીજો વિચાર પેદા
થાય છે. શેષમાત્રમાં જે કથા કાવ્યનાટકાદિ વિષયના લેખ છે તેમાંનાં પા-
ત્રોનાં વર્તનાનુકૂલ ફેલ પરત્વે ઘણા જિન જિન વિચારો છે. આમાં માફ
અધીન મત તો એજ છે કે ઐચ્છિક ભગ ન થયો હોય તો કોઈ અદ્ભુત
કાલ્પનિક નિયમને વળગી વસ્તુવાચાત્મ્ય બગાડવાની જરૂર નથી. “પોય
ટિકલ જસ્ટિમ્” (કવિ કલિપત ન્યાય) એ સારાને સારું, નહારાને નહારું,
એમજ આણુવામાં રહ્યો છે, ને તે ચોખ્ખું છે, પણ તેમાંએ વાસ્તવિક ન્યાયથી
વસ્તુગત્તા જે થતું હોય તેને ઉત્તરથી નાખી, એક એ ભ્રામ્યનીજ ખાતર
અકલિપત કલ્પના કરવી એ ઐચ્છિક નથી. આ ઐચ્છિકને કેટલાક આંધુ
નિદ્રાએ એટલેમુધી તાણી મૂકી છે કે જે લેખમાં કાંઈ ખુલ્લું આનાચારની
નોંધ હોય, અનાચાર નહિ પણ સંસારના મૂલભૂત સ્વીપુરણના સંબંધના સ-
હચારની નોંધ હોય, તે લેખ ઐચ્છિકનિનાનો છે ! આમ સમજનારાએ જાણવું
જોઈએ કે સંસાર કાંઈ દેવથી ભરેલો નથી, ને જો કે આપણે તેને તેવો કરવા
છએ છીએ છીએ તોપણ તે છએ પારપાડવામાટે સદશુભમાત્રનાંજ ચિત્રના
સ્વાદ જોડે દુર્દૃશ્યનાં દુઃખની બીતિ પણ ખતાવવી પડે છે. કવચિત્ત્વ એમ
પણ ધાય છે કે કેવલ દુસચારમય વર્તન અને તેનાં પ્રત્યક્ષ નહિ પણ સ્થિત
પરિણામથીજ અયસમાપ્તિ થતી હોય છે, પણ તેટલાથી તે લેખ અધમ
ગણાયો કહિને છે. અનુબંધપરત્વે ઐચ્છિકનો એમાં ભગ ગણાય નહિ.
આવા બેદર્શીજ પાશ્વાત્ય અને અત્ય લેખની પદ્ધતિનો બેદ છે. આપણા
કવિનાં પાત્રો ઉત્તમ તે ઉત્તમજ—અતૈકિક. પાશ્વાત્યનાં સામાન્ય, જનરલ-
વાનીજ પરકાશ. ઉત્તમ દૃષ્ટાન્તથી ઉત્કૃષ્ટતા માત્રનોજ બોધ કરવો એ આ
પણ લેખકોનું પ્રવૃત્તિનિવામક છે, અવગતાના દુષ્ટપરિણામથી પણ બીતિ
યમાડી સન્માર્ગ બોધવો એ પાશ્વાત્ય લેખકોનું છે. હું જાણું છું કે ઉત્તમનું
ચિત્રણ લાલકારી છે, કેમકે એકથી જો કેવલ આ સંસારની પારનાં માણસ
તમાર ધાય છે તો બીજાથી કેવલ નિષ્કૃષ્ટપ્રવૃત્તિજ અયોગ્ય અધિકારીઓ અદ્ભુ
કરે છે. કહેવાનું તારપર્વ એ છે કે જે લેખનો એકજ હેતુ સામાન્ય પ્રવૃત્તિ
કરતાં ઉચ્ચતર પ્રવૃત્તિ ને તેથી ઉચ્ચતર સુખ બોધવાનો છે તે લેખમાં અ-
ન્યોન્ય વિષયતાના પ્રદીપનમટે યદ્યપિ શુભારુભ ચિત્રોનો યોગ હોય તથાપિ

નેમાં આશ્ચર્ય લેમ થતો નથી. આમ વિચાર કરી અનેકરીતે આવલોકન કરનારે નિર્ણય કરવાનો છે. એકાન્તશુદ્ધ કે એકાન્તદુષ્ટ એવી કોઈ વસ્તુ નથી. વસ્તુ માત્ર અધિકારપરત્વે શુદ્ધ અશુદ્ધ ઉભય કે અનુભવરૂપે જ જાય છે, પણ આવલોકન કરનારનું તો એજ કલ્પ છે કે અશુભમાંથી શુભને દેશાવતું, નિઃસારમાંથી સાર સમજાવતો, સંસારને સ્વર્ગ કરવો. (અપૂર્ણ.)

પ્રોફેસર હન્સિવાલા.

“ પ્રોફેસર હન્સિવાલાએ પુનામાં જે ભાષણ આપ્યું તેમાંથી લોકોએ ખરેખર કાગનો વાધ કરી મૂક્યો છે. સ્વતંત્રીતે અભિપ્રાય આપવામાં જે કાંઈપણ દોષ હોય તો તે અભિપ્રાયનેમાટે દુઃખ દેવામાં એથી દશગણો દોષ છે. સુધારાની પરાકાષ્ઠા શામાં સમાવશી છે ? માણસોનાં શરીરને સ્વતંત્રીને ફરવા દરવાની છૂટ મળે, પણ તેમનાં મનને તો એક અમુક ધર-ડમાંજ દોરાવું બેઠે એનું નામ સુધારો કહેવાનો હોય તો શામાટે અપણે જૂની નવાળીને કે ચાદાગાણને કે પહેલા આર્દ્રને વખોડીએ ? આજુ જ-માનાના ઉત્તમ સુધારાનું જૂથણ શું એટલામાંજ છે કે માણસોને અમુક પ્રકારની વિચારપદ્ધતિના ગુલામ કરી નાખવા ? શરીરની ગુલામગીરી દૂર કરવાનું ઉચ્ચત્ત અભિમાન ધારણ કરનાર સ્થિતપ્રજ્ઞ શું માનસિક ગુલામગીરીનો બોધ આપવામાં મદદતા માને છે ? અમે આવી વાત કદાપિ સ્વીકારી શકતા નથી, ને જે દેશમાં વિચારની સ્વતંત્રતાએ આખાં રાજ્યનાં રાજ્ય પણ ઉચ્ચાવી નાખી પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય અખંડિતરીતે સાચવ્યું છે તે દેશને માથે આપું કંઈક વળગાડી શકતા નથી.

પણ આનો યજુ છે એમ કે અંગરેજ કે યુરોપીય લોક ગમે તેમ વિચારતા હોય, મને તેવી ઉચ્ચ સંવાનુભાવકતા રાખના હોય, પણ તેમને પગલે પગલું દેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠેલા કેટલાક પોતાના ઉપજનની કાઢેલા નિશ્ચયને ન બંધ બેસતી હોય તેવી વાત સાંભળી કે સદન કરી શકતા નથી. તેમના મનમાં એ વાતો નિશ્ચયપૂર્વક ભરાઈ ગઈ છે કે આપણી સ્ત્રીઓ ‘ગુલામગીરી કરતાં પણ ખરાબ દશા ભોગવે છે, ને સ્વાભાવિક રીતે જોઈએ તો આપુ-રુપના હક સર્વપ્રકારે સમાન છે કેમકે જોને માણસ છે. પણ શબ્દોનો અર્થ વિવેચનાપૂર્વક કરીએ તો આ બે વાત કેવલ એક દષ્ટિપત તરંગ જોવીજ લાગશે ? ગુલામગીરી કેને કહેતી ? જે ગુલામ હોય તેને પોતાના ધણીની મરહુમિના ઉકવાનો, બેસવાનો, ખાવાનો, જવા આવવાનો, કે બોલવાનો

પણ હક હોઈ સકતો નથી તેનું શરીર વેચાણ થયેલું છે. યુનામો બધા હોય છે, ત્યાં તેમના રોક પણા એશઆરામવાળા, જુનમગાર, હોય છે, ને ધણીનાર ધણા યુનામો ભેગા થઈ તેમની વિરુદ્ધ તોફાન પણ કરે છે. આપણી સ્ત્રીઓ હું આ બધા કારના હુ ખમા છે? શું તેઓ પતિની રક્ષાપિના ક્ષી જઈ આવી શકતી નથી? શું તેઓ ખાઈ પી શકતી નથી? હું તેઓ નાત વિચાર કરી ગમતી નથી? શું તેમના પતિ તેમના ઉપર આધાર રાખી કામધંધો કરતા ના? શું તે ભેગી થઈને કે એકતી એકતી કદીપણ પોતાના પાતનો નિરોધ કરે? જેણે ઉત્તમ કે મધ્યમ વર્ગનો હિંદુ-સંસાર જોયો હશે, અનુભવ્યો હશે, તત્તા આ બધા રસોનો ઉત્તર “ના” મિત્રા બીજા આ પા રાખે નહિ. જો બીજોને એટલું જાણે અસતોષજ દોષ, જો તે પોતાને યુનામ સમજતી હોય તો અમે તો સિદ્ધરૂપે માનીએ છીએ કે હજારો વર્ષથી એવો વ્યવહાર ચાલે નહિ? તમારું આપિ, આજની સ્ત્રીઓના દુઃખ એ આચારને દેવાયા હોય તેથી તમે તે ખગતી દોષ, પણ આગળ કોઈપણ જગ્યાનાં આચારો આગળ એ આચાર વિરુદ્ધ વૃત્તિ મતાની નથી, પતિનો ધન્ય કેવા નથી અનાચારને માન પગ મૂકે નથી આટલું છતાં સ્ત્રીઓની વગર કારણ હીમાયન કરી, તેમને જે ઉચ્ચ પદની મળેલી છે ત્યાંથી જાન કરી તેમને યુનામ જેવી નિરૂપવી એજ અમે તો દેવ દેખીએ છીએ. મરણ કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેરી છે? તેમનું સ્વરૂપ આપણા ધર્મમાં જે બાધ્યુ છે તે એવું છે કે તે દેવતા છે ને કોઈપણ શુદ્ધ બધા તે હોય, ત્યાં તે પૂજાવી જોઈએ ને તેથી તમારું લક્ષ્ય અને સર્વ સુખ, ઉદ્ધમવા જે-ધર્મ એ, આનું તેનું સ્વરૂપ છે, ને તેથી અઘાપિ પણ આપણી સ્ત્રીઓ શુદ્ધ માનના આધારરૂપ છે. પ્રતિશુદ્ધતા તેમ શાન્તિનું નિદાન છે, શુદ્ધતા સ્વચ્છ મૂલ છે સર્વ નાતની બધારથી ચનાનું સ્થાન છે ને પોપણનું સ્વરૂપ છે આ કરતા બીજી વધારે જવાબદારી તેને માથે સી હોઈ શકે? અથવા એ-માન જે સુખ તેને મળે તે ને કરતા બીજી રીતિની કઈ સ્થિતિમાં તેને એથી. ગામિક સુખ મળે?

આનું વિતર એજ મળે કે ઉત્તમ મા? સમાન હુ મા! વળી આપણે સમજે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ મગા. હુ એવે શું? સમાનતા એવી પાત સમાનતા બનવારમાં ક્ષી પણ, કે છપણુ કોને, સગરી નથી, સમવતી નથી, ને સમવવાની નથી. સમાનનું મૂલ્ય અમમાનતામાંથી છે, પ્રિયદુના આ સંસ્કૃતિ અમમાનતામાંથી પે. થઈ છે નેમા સમાનતા કેમ પ્રકાશની હેધ શકે છે? જે પાતનો વિશ્વનિર્માથી, વિશ્વરચનાથી, એકનાર હમેશના

માટે કેસલો થઈ ચુકેલો છે, ને જેની પ્રત્યક્ષ સાખીતી, એક પાસા દ્વય કરતાં સ્તન, સર્વગા પોષણ કરી તૈયાર કરનાર ગર્ભાશય, ને આહક રજ, તથા બીજી પાસા ઉપાર્જન કરતા અંગ, ઉત્પાદન પ્રેરતી નરેન્દ્રિય, ને ઉત્પત્તિમૂલ વીર્ય, એ સ્પષ્ટ ભેદ પાડીનેજ વિશ્વનિયમોથી અપાયેલી છે, તેને કેળુ કેવી રીતે નિર્મૂલ કરી સમાનતા કરી શકે તેમ છે? સારે સ્ત્રીઓનો સમાન હક એટલે શું? પુરુષ અને સ્ત્રી એવાં બે જુદી જુદી પ્રકૃતિવાળાં, જુદા જુદા હેતુથી, વિશ્વરચનામાં ધડાયેલાં છે; ને ને બે છે માટેજ તે બંને પરસ્પર જગો બદલી શકે, ને બેનાં એક થાય એવો સંભવ નથી. આગ છે એટલે સ્ત્રીઓ જે ખાસ હેતુથી નિર્માણ છે તે ખાસ હેતુ પાર પાડવામાંજ તેમનું સ્ત્રીત્વ છે, પુરુષો જે ખાસ હેતુથી નિર્માણ છે તે પાર પાડવામાંજ તેમનું પુરુષત્વ છે. પુરુષત્વવતી સ્ત્રી કે સ્ત્રીત્વવાળો પુરુષ એના જેવું કદરૂપું, હાનિકારક, ને હન્યમણુ, તથા વિશ્વનિયમને ઉગ્રતાથી નાખી સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા બગાડનાર બીજું કંઈ નથી. પાતન પોષણ આદિ મુકુ લાવ સ્ત્રીનો છે, ઉત્પાદન ઉપાર્જન આદિ વિક્રમલાવ પુરુષનો છે, ને તેને પ્રત્યેક યથાર્થ અભવે તેમાંજ તેમની મર્યાદા છે. સારે સમાનલાવનો અર્થ શા કરવો? સમાનલાવનો અર્થ સંજ્ઞાતીયપણું એમ કરાવો હોય તો તે અહણ કરવામાં કશી હરકત નથી, પણ તે વખતે આખી તકરાર નિર્મૂલ યદ્ય પડે, કેમકે સ્ત્રીઓ માણસ નથી, કે તેમને વિદ્યાની કે જ્ઞાનની કે કરવા હરવાની ખાસ પીવાની જરૂર, જેટલી પુરુષોને છે, તેટલી નથી એમનો કોઈ કહેવું નથી, એટલે એ રીતે સંજ્ઞાતીયતારૂપ સમાનતા તો સર્વત્ર હેજ. એટલે સમાન હકની વાતો કરવી તે અર્થિતઅર્થહીન, પિષ્ટપેષણુ છે; સુધારાની ખુમારીએ અહીં પરાક્રમ અતાવવા માટે કેવલ કહી કાઢેલા કુધારાની ગારવા કાઢેલી મૂર્તિ છે. ધણાકને એ દેવ હોયછે, કે અમુક વાતની યથાર્થ હકીકત શું છે તે બાજુ ઉપર રાખી, પોતાની કલ્પનાથીજ એક વાત ખડી કરે છે, ને પછી તેને રમાડવામાં ગારવામાં નિર્મૂલ કરવામાં પોતાની હોશીઆરી દાખવે છે. આવી તકરારોથી કશો લાભ થતો નથી, કેમકે જે કલ્પવામાં આવીછે તેવી સિયતિ કલ્પનારના મન સિવાય કહીપણુ છે નહિ.

સ્ત્રીઓનું સ્થાન ધરમાંજ છે, તે સાંગીજ દેવી છે; પુરુષોનું સ્થાન બહાર છે, તે ભાંતાજ રાજ છે. પણ હજુ સમાન હકવાળા તકરાર લાવશે કે એમ પણ સ્ત્રીઓને પુરુષની બરાબર પરણ્યા વગેરેની છૂટકો નથી આપતા? આ વાતમાં નિર્ણય એટલોજ છે કે જેમ હાલ એ બાબતનો છેવટ નિર્ણય છે તેમ બધું બરાબરજ છે, ને યદ્યપિ બાલજગની રીતિ વગેરે કેટલાક સુધારાની

અનિશય તાત્કાલિક જરૂર છે, તથાપિ એકંદર મૂલ્ય ગાંધીજીના લગ્ન સ્વરૂપમાં કરી દેરદાર કરવાની જરૂર નથી. આ વાત અંગે ચર્ચાથી વિષયાન્તર થઈ જાય, પણ જ્યારે આવોજ આમારો નિશ્ચય છે ત્યારે અમે ફરીથી કહી શકીએ કે પરસ્પરા વગેરેમાં ઓછો ને પુરુષો વચ્ચેના રીસાજમાં દેરદાર છે તેથી પણ સમાનતા ખગડતી નથી.

આ જાગૃત્તવિયેના ધણી ખાસ વિચારો “નારી પ્રતિષ્ઠા” એ નામના પુસ્તકમાં જણાવેલા છે, તેમાં જોને જોડુ હોય તેને સ્પષ્ટ વિવેચન મળી શકશે. આપણા દેશમાંજ આવા વિચાર છે એમ નથી, પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઓસ્વાતંત્ર્ય માટે અંગ પટે ગણાયલા અમેરિકામાં પણ હમણાંજ “ઓપન ફાઈ” નામના પત્રના એક અંકમાં એક વિદ્વાને ઓપનપના સંબંધ જાગત આવાજ વિચારો દર્શાવેલા છે. પ્રેક્ષકે જાણવું જોઈએ કે આપણે કઈ તેમાં નેણે પણ આવાજ કટલાક વિચારને ધોરણે ચર્ચા કરી હતી તો તેમાં તેણે શું અભિપ્રાય કહ્યું હતું? શું ખોટું કહ્યું હતું? કે શું પાપ કહ્યું હતું? તે અંગે તો જોઈ શકતા નથી. ફતીયાં સત્યવૃક્તાને સહન ન કરી શકે તો તેટલું તેણેજ હાલમાં છે, પણ જ્યારે સત્યવિચાર જણાવનારને દમવાપણુ જાય ત્યારે તેનો વિષમ વખત છે એમજ માનવું.

ગુલાબસિંહ.

પ્રકરણ. ૩

મહાત્માજીને જે સ્થાનમાં રહેતો હતો ત્યાં ત્રણ ઓરડા હતા જેમાંના જે એકથી બીજામાં જવાય એવા હતા, ને ત્રીજો જુદો હતો તેમાં પોતે મુદ્ર રહેતો. અંધકારમય અગાધ ગર્ત ઉપર લટકી રહેલી, પર્વતની એક કડલુ ઉપર એ સ્થાન આવેલું હતું. જે ઓરડામાં લાલાજી દાખલ થયો તેમાં કાઈ હતું નહિ, એટલે ધીમે પગલે એણે આમળા જઈ બીજા ઓરડાનું બારણું ઉઘાડ્યું. પણ ઉઘાડનાની સાથેજ ઉગર ઉપરથી પાછો પડ્યો, કેમકે કોઈ અતિ ગાદક સુગંધનો નાકમાં થઈ મુગજને ઝાટકો લાગ્યો; એક પ્રકારના ધૂમસથી બાળે હવા ગાદ થઈ ગઈ હોય તેવું એને લાગ્યું; કેમકે આ ધૂમ એક સ્થાન ન હતો, પણ અરજના રૂમના વાદળા જેવો, ધીમે ધીમે ફાટતો ને ઉપરા ઉપરી એકે ચઢી ઓઠાંખાતો, નિર્ધારિત ગતિ કરતો, જણાતો હતો. લાલાજીના સરીરમાં મરણનું રીત દળી મથું હોય તેવી ટાંચ ચઢી ગઈ, ને

રીતે જે ગુપ્ત સદ્ગતિ સ્થિતિ તેને સખધ સંબંધે છે. પેલા તારા ઉપર સ્થિર.
વૃત્તિથી જોઈ રહે ”

લાલાજીએ એ આગામાયે મદાવી, ને મત્સ્યેન્દ્ર અંદર ગયો; અદરના
ઝારકામાથી, પૂર્વે જે ધૂમ લાનાજીને પ્રાણુધાતક નીનજ્યા હતો તે કરતા વ-
ધારે શીકા અને સુગંધમય ઝીણોધૂમ બહાર આવવા લાગ્યો. એનો સ્પર્શ
ચતાજ લાલાજીના અંગમાં સદૃશ કપનો આવકો લાગ્યો, અંતે એની ના-
ડીએ નાડીમાં ચમકારો વ્યાપી ગયો. જે જડતા વ્યાપના લાગી ને વર્તતી
આથી, છતાં ચૈતન્ય શૂન્ય ન થયું, લાલાજીએ પેલા તારા ઉપરથી દૃષ્ટિ ખ-
સેડી નહિ, એ તારાનો આણુક પ પરિવ અતિ નિપુન નિસ્તાર પામના લાગ્યો,
એનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે વધારે મન્દ અને મૃદુ થવા લાગ્યો, ને વિસ્તાર
પામતે પામતે ચોતરફ છનાયે, આખી સ્થિતિ જાણે ગળી ગયો. આની ચ-
ન્દ્રપ્રકાશ જેવી સર્વે વ્યાપેલી પ્રભામાં મત્સ્યેન્દ્રે ચતા એને એમ લાગ્યું
કે માયામાથી જાણે કોઈ બાધી રાખતી સાક્ષીનો અકોડો વૃન્ધો હોય
તેમ નાઈક તૂટ્યું, ને તેજ નક્ષત્રે કોઈ દિવસવાતમય, મોઢા અનર્પ્ય આનંદ
કોઈ અમાધ ચિત્રસાદ, કોઈ નિઃશ્વસુ લઘુતા, એને એ પ્રભામય નિશ્ચમાન
જાણે ઉપાડી ચાલી. એ ક્ષણે “ તારે હવે સ્થિતિ ઉપર થું જોડું કે ? ” એમ
મત્સ્યેન્દ્રે પૂછ્યું. લાલાજીએ અતરંગાનું ઉચ્ચાર કંપા “ ગુલાબસિંહ
અને રંગા. ” બોલતાં સાંચેજ એ રૂપેરીપ્રકાશ જેમા ગુહ્ય સત્ત્વપ્રભાવિના
ખીજી કાષ્ઠ વસ્તોતું ન હતું તેમાં તરસી અનેક સ્થિતિનાના વનપ્રદેશાદિ
કમે કરો આવી જવા લાગ્યા, હેરક એક નાની ગુફા તથા ચોતરફ છનીયલી
વસતી જેવી વનનીના અને એક નાની નદીના મીમાં તરંગ એ પ્રકાશમાં
ગિર થવા, ચોડેક દૂર એક લવ્ય શિશુનય હતું, ને એ સર્વ ઉપર અતિ
સુદર રીતે નિસ્તરેશ ચન્દ્રપ્રકાશમાં ગુફાની બહાર તથા નદીના કીનારા ઉપર
જે આકૃતિઓ જણાઈ, તેને વખતે બોલતી પણ એણે જોઈ ગુલાબસિંહ
એ પચસ ઉપર બેઠો હતો, ને રંગા લીલી ઘાસ ઉપર લાગી થઈ પડી એકી
નજરે એ ॥ મુખમાથી, ઉપર પૂર્ણચેત્ર જે અમૃત ગ્રેમીની દૃષ્ટિમાથી પી-
એડે, તે અનર્પ્ય રીતે પીતી હતી, ને સુખની પરાક્રાંતિ જણાતી હતી. વગી
મત્સ્યેન્દ્રે પૂછ્યું “ એમની વાતચીત સાંભળી છે ? ” તુરતજ લાલાજીએ
વાણીવિનાનું ઉત્તરનાણું “ હા ” એમની વાણી એને કાતે આવવા લાગી,
પણ તે ઝોટલી ધીમી, ઝોટલી મૃદુ, કે જાણે સર્ગના કોઈ દેવ તરફથી અતિ
દુરંદેહે તે બોલાતી હોય.

રંગા એ કહ્યું “ એમ કેમ છે, ખાસ ! કે તમને અસાનના લવારા
સાંભળનામાં આનંદ પડે છે ? ”

“કારણ કે હૃદય છે તે કદાચિ અજ્ઞાનચાણું નથી; રસવૃત્તિનો પ્રભાવ પણ બુદ્ધિના પ્રભાવ જેટલોજ ચમત્કારિક છે. પ્રસંગે પ્રસંગે તું મારા તરફ વિવેકની વાણી જેમ સગજ શક્તી નથી, તેમ હું પણ તારી રસવૃત્તિમાંથી અનેક એવા અગમ્ય ઉદ્ગાર સાંભળું છું.”

“એમ શામાટે બોલો છો?” ગંગાએ જરા હંચાં થઇ એને મળે પોતાના હાથ વીટી હસતેવદને કહ્યું “અગમ્ય ઉદ્ગાર એજ પ્રેમની ભાષા છે, ને પ્રેમજ તેનો અર્થ સમજી શકે છે. જ્યાંસુધી મેં તને ‘યથાર્થ બોળખ્યો ન હતો, જ્યાંસુધી મેં તારા આત્મામાં આત્માને મેળવ્યો ન હતો, જ્યાંસુધી હું તારાં ભગવાં વાગતાં સાંભળવા ઉત્સુક થઇ કાન માંડી રહેવા શીખી ન હતી, રે! તું ન હોય તો પણ તને સર્વજ્ઞ દેખતી ન હતી, લાંસુધી મેંને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ ન હતો કે સમષ્ટિ અને વ્યક્તિને કેવો દૃઢ અને નિવત સંબંધ છે... ..છર્ત જે હું પૂર્વે માનતી તેની મને હાલ ખાતરી થઇ છે, કે જે વૃત્તિથી હું પ્રથમ તારા તરફ ખેંચાતી હતી તે પ્રેમ ન હતો. એ વાત હું વર્તમાનને શૂન સાથે સરખાવવાથી સગજ શકું છું, એ વૃત્તિ કેવલ આત્મિકજ હતી. હવે હું તારે મોટેથી એમ સાંભળવાનું સહન પણ ન કરી શકું ‘રંગા! ખૂંજ વેડેજ સુખ માણ.’”

“અને હું તને હવે એવું કહી પણ ન શકું. રંગા! મને અનેકવાર ‘હું સંપૂર્ણ સુખી છું’ એમ કહેતી તું કંટાળ નહિ.”

“સુખી! તું સુખી ત્યાંસુધી હું સુખીજ છું. પણ મારા પ્રાણ! કોઇ કોઇવાર તમે એવા દુઃખી જણાઓ છો!”

“કારણ કે હવિત એટલું દુકં છે; આપણે છેવટ જીવાંજ પડી શું! કારણકે આ ચન્દ્ર, જ્યારે બુદ્ધબુદ્ધ તેને અભિનંદન નહિ હોય, ત્યારે પણ પ્રકારમાં જશે. ચોક્કસ વર્ષ પછી તારાં નયન ગ્રાંખાં થશે, તારા રંગણીય ચુરચા કરમાઈ જશે.”

“અને, રે નિદંય!” ગંગાએ બહુ આદ્રશાવે કહ્યું “તારા ઉપર તો વર્ષાની આસર હું કદીજ નહિ દેખું! પણ આપણે ભોગાંજ પરડાં થઇ શું ને જે વિદૂતિ થશે તેને આપણી આંખો સહેવાતી આવતાં, આપણો પ્રેમ અ. ખંડજ રહેશે.”

વાળો જાણતી હતી તે તારા પ્રિયતમવિષે તું કંઈ વિશેષ જાણવાની જિજ્ઞાસા નહિ કરે ?”

— “ હેશ પણ નહિ. પોતાના પ્રિયત્વ જે જાણવાની કોઈને ઈચ્છા થાય તેટલું હું ક્યારની એ જાણુ છું; ને તે એ કે તું મારો છે.”

એ તને કહેલુંજ છે કે મારું જીવિત ક્ષતર લોકના કરતાં વિલક્ષણ છે; તો તું તેની સજાગી નહિ થાય ?”

“ થયેલીજ છું.”

“ પણ જે આવીને આવી જવાની અને કાન્તિ નિરંતર રાખી શકાતી હોય, બધી-દુનીયાં આપણા આગળથી ચાલી જાય પણ આપણે રહ્યાં કરીએ, ને જોગવીએ એમ થવું હોય.....”

“ આપણા ગરજપણી સ્વર્ગમાં તેમ થશેજ.”

ગુલાબસિંહ જરા વાર મૌન ધરી રહ્યો, ને પાછો બોલ્યો: “ તને એક વાર એવાં સ્વપ્ન આવતો કે તારા ભાગ્યમાં આ દુનીયાંનાં માણસોના કરતાં કોઈ વિલક્ષણ ઉદક લખાયેલો છે, તે બધા તું સ્મરણમાં લાવી શકતી નથી ?”

“ મારા માણ ! તે ઉદક આજ સાપડી સુકેલો છે.”

“ સારે તને લવિષ્યમાં શું થશે, તેનો ભય નથી ?”

“ લવિષ્ય ! હું તે વિસરી ગયો છું. જૂત લવિષ્ય વર્તમાન ત્રણે તારા પ્રીતિરિખતમાંજ સમાયેલાં છે. ગુલાબસિંહ ! બાલકપણમાં મને જે ગાંડાં સ્વપ્ન આવતાં તે સંભારી મારી મસ્કરી ના કર. એ ગાડાબળ તારા સદ-વાસથી ઉડી ગયું છે. ભરિષ્ય ! જે લવિષ્યનો વિચાર કરવાનો સમય આવશે તો હું પ્રભુના સામું જોઈશ, અને જે આપણા પ્રારબ્ધને દોરે છે તેને સંભારીશ.”

આટલું બોલી, એણે જેવી જાગી નજર કરી કે તુરત એક અતિ સ્વામભેદ એ આખા પ્રતિબિંબ ઉપર છવાઈ ગયો; અદ્ર દેકાઈ ગયો, નંદી ઝાખી થઈ ગઈ, પર્વતો દૃષ્ટિમાંથી જતા-રહ્યા. છતાં પેલી એ આકૃતિનું દર્શન કોઈ પ્રકારે પણ ચાલતું રહ્યું. એકનું પદન સક્રિયમાં ગરક, ગંભીર, અને આનેદ્રુષ્ટ હવું; બીજાનું ધોરાઈ ગયેલું, વિચારઘસત, અને પોતાની નિત્ય પરિચિત ઉદાસીન કાન્તિ અને ગાદશાન્તિ કરતાં કોઈ અધિક સન્નતીય ભાવમાં વિલીન હતું.

“ ઉઠ” મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું “તારી” કસોડી હવે શરૂ થઈ. થણા એવા ધૂતારા થઈ ગયા છે કે જેણે તને દૂર પડેલાં મનુષ્યનું દર્શન કરાવ્યું હોત, અને તારા આગળ અનેક સાધન, ઉપાસન, હંક, મન, તન, જપ, તપની વાતો કરી તને શરૂકાવ્યો હોત. હું તને એ બધાંનાં પુરતક દેખાડીશ, તને સમ-

જાશે કે એ કોટો દેવાલયનાં પગથીયાં ઉપરજ આગડાઈ પડ્યાછે, ને એમ ધારી ઠગાયા છે કે અમે તો ઠેક ગર્ભામારમાંજ રમીએ છીએ. એક એકનાં નામ લઈને ગણાવું. મેં જે યુગે યુગે ને મન્વન્તરે મન્વન્તરે એવા ધૂતારાની વાણીઓ સાંભળી છે, કરણીઓ બોધ છે, તેનાં વર્ણન કરવા બેસું તો બેશ ! તને કંટાળો આવે. પણ જાણુ કે ખરો રસ્તો જે અસારે તારા આગળ મૂક્યો છે તે વિના બીજો નથી. હું તને પાનાં પોયામાંની વાતો તો એટલી એટલી સમજાવી દઈ કે તું કોઈ વડો પંડિતરાજ થઈ રહે. પણ તારી વૃત્તિ શુદ્ધ તત્ત્વ જાણવાની છે, ને તે તને મળશે. જા સુધ રહે. કશું વાંચીશ નહિ, વિચાર, કલ્પના કર, સ્વપ્નેચક, ને જાને તો ગાંડો થઈ જત. વિચારના ઘોઠાખામાંથીજ છેવટ શુદ્ધ વિચારનો આકાર ઉપજી આવે છે. મધ્યરાત્રી પૂર્વે મને ફરી મળજે.”

(અપૂર્ણ).

અંત્યાવલોકન.

૧ ખાલે વસ્તુનોસાથે માનવ પ્રકૃતિના અંબધવિષે વિચાર્ક:—
જેવું દૃશ્યમાન લૌકિક જગત છે તેવું અપરિદૃશ્યમાન પણ અત્યરૂપ માનસિક અને આત્મિકજગત પણ છે. જ્યાંસુધી લૌકિક પદાર્થોનો આધ્યાત્મિક, (માનસિક તથા આત્મિક) પદાર્થો સાથેનો જે અવિકલ સંબંધ છે તે સમજાવતો નથી ત્યાંસુધી સુખની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એટલુંજ નથી પણ દેશકાલાદિથી પરિમિત ચયેલાં પ્રાણી પદાર્થોની પ્રકૃતિ (કાષિક, માનસિક) સર્વદા તેમના જે બાહ્ય સંસર્ગ હોય તેને અનુકૂલ થયેલી હોયછે, એવેજ વિશ્વક્રમનો નિયમ છે, ને તેથી તે તે સ્થાને, તે તે અનુકૂલતાથી જે સુતર સુલભ ને સુખપ્રદ હોય તે નિયમની યથાર્થ આલોચના ન કરવી, ને તેથી આવજે રસ્તો જાહેર, સર્વ દુઃખનું નિદાન છે. જે અંબધવિષે આપણે બોલીએ છીએ તેમાં જે સિદ્ધાન્ત પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવ્યો છે તે એજ પ્રકારનો છે; ને અનેક ઉદાહરણ પ્રત્યુદાહરણોથી જે વાત સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરીછે કે (૧) કાષિક તથા માનસિક, એવી જે સૃષ્ટિ છે તેને સુતરાં દૃઢ સંબંધ છે ને તેના વિકાર પરસ્પરને અસર કરેછે; તથા (૨) જે ઉલ્લમમ્પ સૃષ્ટિનો પરસ્પર તથા જ્ઞાત્ય સૃષ્ટિસાથે જે અનાદિસિદ્ધ સંબંધ છે તે પાલવાથી સુખ થાયછે, ને તે તોડવાથી દુઃખ ઉદ્ભવેછે, જે દુઃખ પણ વસ્તુતઃ દુઃખ નથી, પણ સુખે લઈ જવાનું ઝોસડ છે. મૂલ અંગરેજીમાં “કોન્સિડરેશન ઓફ મેન” એના-

“ભાષાન્તર કર્તા રા. નારાયણ હેમચંદ્ર, અમદાવાદ યુનિયન પ્રેસ.

મનો અંધ દાકતર કુખે લખેલો તેનો જાગ્રાવીમાં સારસંગ્રહ થયેલો; તેનું મૂળરાત્રી લાપાન્તર કરી રા. નારાયણ હેમચંદ્રે મૂળરાત્રી વર્ગને પણ એ અગાધ અને અતિ ઉપયોગી વિષયનું મનન કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો છે એ બહુ સારી વાત થઈ છે. આપા અથો સર્વને વાચવાની આવશ્યકતા છે, ને અમે અનેક વખત આ અંધ પ્રતિ મનુષ્યને વાચવાની લાજામણુ કરીએ છીએ.

અચકતોના આશયપ્રમાણે સુખ માત્ર વિદ્યા અને વિદ્યાની વૃદ્ધિ તથા તેથી ઉદ્ભવતા શ્રોષ્ઠમાંજ સમાયતું છે; કેમકે જેટલા સૃષ્ટિવિજ્ઞાનના નિયમો રપટ થશે તેટલું નિયમાનુસારી થઈ સુખી થનારો. જ્ઞાન એજ સુખ એમ. જે વેદાન્તડિગિમ છે તે સર્વથા સત્ય છે એમ આ રીતે પ્રકારાન્તરે સ્થાપિત થાયછે, પણ આ ઉભય જ્ઞાનમાં કાંઈક દ્રસ્ક છે જ્યારે દાકતર કુખ અથવા તેનો સાર ગ્રહનાર એવી નિરાશા જેવી વાત બતાવેછે કે આખી સૃષ્ટિના છે તેટલા નિયમ તો ફોણુ જોણુ ક્યારેએ જણાસે, છતાં જ્ઞાનવાનું થવા પ્રયત્ન રાખવામાંજ સુખ છે, ત્યારે વેદાન્તવાદવાળા રમટ ખાત્રીથી કહેછે કે આંતર-સખા અને બાહ્યજ્ઞાન ઉભયનું નિદાન જે યશ્તિ સર્વત્ર છે તેની એકતા ગ્રહવા-માંજ, અનુભવવામાંજ, સુખમાત્રનું નિદાન છે. કિંબલુના એમ પણ વેદાન્ત રાજયોગમાં રપટ સમજાવ્યું છે કે પિંડ તેજ બ્રહ્માંડ છે, અને પિંડના સર્વ સ્વરૂપને યથાર્થ સમજતાં બ્રહ્માંડનું સ્વરૂપ પણ દસ્તામલકવત્ થઈ જશે, ને તેમ યતાં પિંડને બ્રહ્માંડ ઉભય એવાં એકરૂપે ચાલશે જ, જેને દા. કુખ વિશ્વના સ્થાપિત નિયમના વિશ્લેષજન્ય દુઃખ બતાવેછે તેનો સંભવ પણ રહેશે નહિ. પિંડ બ્રહ્માંડનો સાદસ્ય અને એકતા એવો જે આપણો વાદ તે અથવા તેવોજ વાદ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન-કારોને અસ્વીકૃત છે એમ નથી; છતાં આ આખા અંધમાં આ યોગ કે આ વેદાન્ત જ્ઞાનનો ઈસારો પણ કરવામાં આવ્યો નથી, ઉલ્લટું એક સ્થાને એમ હાસી કરવામાં આવીછે કે આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રવાળાએ તો પદાર્થવિજ્ઞાન વિચાર્યોવિનાજ ગમ્યાં લખ્યાં!! વાસના અને વાસનાનો વિ-સ્તાર એજ દુઃખમાત્રનું વાસ્તવિક મૂલ છે, કેમકે તેનીથીજ પિંડ બ્રહ્માંડની એકતામાં વિશ્લેષ પેદા થાયછે, અથવા પ્રકૃત લેખકના શબ્દોથી કંઠીએ તો વિશ્વનિયમ જરાબર પળાતા નથી, વાસનાનો પરિણામ કે પરિનાશ થઈ એકતા ગ્રહાય એમાં પરમ સુખ છે. આ ઉત્તમ તત્ત્વરહસ્ય લેખકના લક્ષમાં આવ્યું નથી, માત્ર તેણે તો ભૌતિક ને માનસિક સૃષ્ટિના જ્ઞાનના વધારે નિય-મોનું અધિક અવગાહન કરવાની અશક્તિ જેવી લાજામણુ કરીછે, પણ સરલને સુરપટ જે પિંડાભ્યાસ તે તો જરાપણુ સૂચવ્યો નથી. આતું એક કારણુ

અમે એમ કહી શકીએ છીએ કે તેણે તટસ્થ કર્તારૂપ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ લક્ષ્ય
છદ્ધિકાર્યને તેની કૃતિરૂપે વર્ણવ્યું છે, એટલે તેના લક્ષ્યમાં જ્ઞાનના સતત-
અવિરોધ તથા તેથીજ પિડા પ્રજ્ઞાંડના સર્વોચ્ચ અંકવિરોધનો સિદ્ધાન્ત આવ્યો
હશે નહિ.

આટલું છતાં અમે ફરીથી કહીએ છીએ કે આ અંથ બહુ મનનપૂર્વક
વાચવા યોગ્ય છે ને પ્રતિઅદશ્યના પુસ્તકસંગ્રહમાં હોવો જોઈએ.

૨ જટિલ પ્રાણપદ અંથ :—આ નાનો રકુટપદ્મજ્યોત્સો લેખ અ-
મારા આગમ બહુ વખતથી પડેયો છે, ને તેની આવરજીકા વાર્યતાં અમને
તેમાં કાંઈ અમલદાર હશે એમ લાગવાથી અમે તેનું અવલોકન કરતા પૂર્વે
તેને વિચારવામાં વખત લીધો છે. એ અગારી આશા નિષ્ફળ થઈ નથી;
એ અંથ છૂટક પદો લખેલાં છે તેમાં જે દૃઢપનાશક્તિ વખરાઈ છે તે ઉત્તમ
પ્રતિની છે ને અધિક અભ્યાસથી સારી નીવડવાની આશા આપે છે. પ્રથમના
ચંદ્ર અને કુમુદીના વિષયમાં જે રચના થઈ છે તે કોઈ કવિને શોભાવે તેની
છ, ને તેમાંનો ગૂઢ વર્ણનાર્ય રસિક હોઈ સર્વ સ્ત્રીપુરુષને ઉપદેશદાતા છે.
ભાષા મધુરને શુસંસ્કારવાળી છે. અંથને જટિલપ્રાણ પદઅંથ એ વિશ્વલક્ષ્ય
નામ આપ્યું છે તેનો મર્મ કાંઈ સ્પષ્ટ થતો નથી, પણ ઉત્સર્ગમાંની ગીતિને
આધારે એમ કાંઈક અનુમાન કરાય કે જટારંકર અને પ્રાણશંકર નામના
લેખકના કોઈ મિત્રોના યોગે આ પદઅંથ ઉદ્ભવ્યો હોય, ને તેથી પ્રેમોપ-
દારદ્વારા તેમનાજ નામથી તેને અંકિત કર્યો હોય.

૩. સુદર્શી ગુણમંદિર :—આ અંથની ગીતિ આવૃત્તિ થયેલી જોઈ
સંતોષ થાય છે કે એવા ઉપયોગી અંથનો જોડતો ખપ થયો જોઈએ, તેટલો
થતો જાય છે. અમને જોઈને સંતોષ થાય છે કે અગે પ્રથમાવૃત્તિ વખતે જે
સુરનાઓ કરી હતી તેમાંની ઘણી ખરી અંથદારે ગીતિ આવૃત્તિમાં દાખલ
કરેલી છે, ને તે ઉપરાંત બાળકોના વેદસંજ્ઞાથી એક ઉપયોગી વિભાગ પણ
જોડેલો છે. જે કે તે વિભાગમાં દાના ઉપયોગ મળ્યો કેટલીક અગમની
ખાત્રવાજોગ દર્શાવત નથી આવી તોપણ એ એકંદરે સગવડ ઉપયોગની છે.
અંથ સર્વ સ્ત્રીઓને નિરંતર મનન કરવા યોગ્ય છે.

એ સિવાય સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન, સમરલોકીભગવદ્ગીતા,
સદ્ગુણસ્મરણ, રતિસાર ચરિત્ર, એ અંથો પહેલ્યા છે તે ઉપકારસાથે
સ્ત્રીમંદીરો છીએ.

૧ રચનાર રા. હારીશ લક્ષ્મીરામ દ્વે ભાવનગર. ૨ રચનાર રા.
મહાગુણરામ દરગીવનરામ. મુબાઇ. મુદ્રક ર. ૦-૧૦-૦ (ગીતિ આવૃત્તિ.

पुस्तकप्रसारक मंडलीभां भणनां

पुस्तके.

सं० व्याकरण.

शब्दरूपावली....	०-१-६
धातुरूपावली....	०-३-०
समासचक्र	०-१-०
लघुकौमुदी	१-०-०
सिद्धांतकौमुदी	२-०-०
सारस्वत त्रणवृत्ति	१-०-०

काव्य.

काव्यप्रकाश....	४-८-०
सुभाषितामाला	५-०-०
„ रत्नभांडागार	३-८-०
सारगंधर पद्धति	५-६-०
कुमारसंभवन सटीक	२-०-०
रघुवश सटीक	१-०-०
„ „ मोठाक्षर....	२-०-०
कीर्तिलालनीय „	२-०-०
नीति चैराम्य सतक....	१-०-०
कादंबरी „....	१-८-०

नाटक.

मालविकाग्निमित्र, „	२-२-०
मुद्राराक्षस „	१-१४-०
शोकुल (मूल)	०-६-०

श्री० मण्डी साक्षर.

मिहानसा	३-०-०
प्राशुनिमय....	३-०-०
श्री नथुगम शर्माकृत	
परमपदभोधिनी ...	१-४-०
२१सेव्य ...	०-५-०
वेधर्मभणनां.	

श्रीमद्भागवत अष्टावक्र....	८-०-०
„ अष्टावक्रगीता „ ...	०-१४-०

श्री युनीसास व्यापककृत.

सिद्धिद्वयामु ...	१-४-०
श्रीभीमभूषण ...	०-७-०
श्रीचैतन्यभूषण ...	०-१२-०
नीतिनी शिष्याभिला ...	०-२-०
पीठ अग्नि ...	०-१२-०

इति नमोदारांकर कृत

नर्मोप ...	१०-०-०
नर्मोप ...	१-८-०
श्रीपदार्थ ...	०-१२-०
सुतनी कडीत ...	०-४-०

श्री मंडुमुष्णम कृत.

सुंदरी शुष्मदीप ...	०-१०-०
सुष्मदीप भूषण ..	०-१-०

ॐ श्रीगणेशाय नमः । पुस्तकप्रसारक मंडलीभां भणनां । पुस्तकप्रसारक मंडलीभां भणनां । पुस्तकप्रसारक मंडलीभां भणनां ।

પ્રેક્ષક નિત્ય નોંધ.

સવત્ ૧૮૪૭ ની

દરરોજનું થાતું એટલે એક ગરારી ગુજરાતી નજી બાધામ
એક દામને નવું કામ કરાવે દેવા કપડાં ની મજબૂત બાવણી

અગાઉથી બહાર પડેલી

પાકેટ મારી (નાની) ૦-૪-૦ ૦-૬-૦

આરીમ કાપમે (મોટી) ૦-૪-૦ ૦-૮-૦

પોટેન્સ ના ની કારીનો અર્થો આપો આપે મોટીનો એક આપો આ
આઉ વગર આપે પુસ્તક નસારક મરુગી ની મેકુગી ની મેકુગી નામ
નોવાનવા

વિજાપના

લખાણ—આ પાતે મટે સરેએ છુટથી કુટુ-એવી અમારી અસલ-
લીન માર્ક ની છે, જે તે કોઈ પણ માસની તાર ૧૦ મી પહેલા આપણે તોજ
ત પછીના માસમાં લખાય થઈ શકશે બધાનાં તથા પત્ર, ચોપાનિયા પ
ગેરે માર્કથી વ્યવહાર પ્રિયનદાના તંત્રો-નડિયાદ, જે મળનામે મળવો.
પત્રના લવાબમે તથા વ્યવસ્થા બાળત અમને લખવું. 'મળેતુ'
અમ બધા નિર્ણય જેટલા વિરલ ન પનગા આગાએ કુ આરેછ તેવી
અપીગણ તરીકે જ મળે તે જાવવા છાવવાનો માર્કો લખ ની

વધાનમ—પાસ્ટ ની મીઠાટાગી વાળવામ આરે નો તે મીઠાટા આ
ના આનાગણી ની લાવી લેઈએ ૦ ક નીએ એક દીખીટ વટાર ની પપ્પ
પાગના સુકતુ નિર્ણય પહેલ્ય મગાન નીર ના આપે નીરે માગનો

જાહેરખબરનો લાન—એક રૂબાત ૧૧૧૧ રાતના ૩ ની આ
પાના ની ૩ ની આપણુ થવાએ છે મળાનો ૩ ની દરેક લીગીના ૩ ની
લાખી મુ નમ ૩ ની આપણુ ક નીવાગાં ન નરો તા ૦૦ મી પહેલી જે નરો
અખર નરો ની તે ન પછીના નસગા નગા દરો તે ન આપી શકાએ, નિ
તો તે પછીનાગા ન નરો

મુબર્ક-પુસ્તક પ્રગાંરક }
મંડળી કામકામેવી }

ગમદામ કારીદાસ મોહી.

વ્યવસ્થાપક

श्रीभट्टभगवद्गीता.

(सर्गधर्मा १८५ थी)

अध्याय ६.

श्रीभगवानुवाच.

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञान विज्ञानयहितं यज्ञाया मोक्षमेऽक्षुभान् ॥ १ ॥
राजनिद्या राजगुण पात्रत्रभिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षानगम धर्म्यं सुमुखं वर्तुन्ययम् ॥ २ ॥
जम्बुधानां पुरुषा धर्मस्यास्य परतप ।
कप्राप्य गा निर्वर्तते मृधुनसारवर्जिते ॥ ३ ॥
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमुनिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थित ॥ ४ ॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभूतं च भूतहो मनामा भूतभावन ॥ ५ ॥
यथावाग्निस्थितो नित्यं वायु सर्वत्रगोमहान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानोऽप्युपधारय ॥ ६ ॥
सर्वभूतानि कर्तेऽहं प्रवृत्तिं याति मामिदम् ।
कल्पशये पुनस्तानि नान्याही विमृताम्यहम् ॥ ७ ॥
प्रवृत्तिं स्मात्तदहम् विमृताणि पुन पुन ।
भूतार्गाभं सृजामास्य प्रवृत्तिं सदा ॥ ८ ॥
न च मां तानि कर्माणि विवर्तते भवत्ययम् ।
उदासीनवदाग्निनमस्त तेषु कर्मम् ॥ ९ ॥
मयिऽप्येव प्रवृत्तिं कुरुते सचराचरम् ।
हेतुनाऽमेन कर्त्तव्यं जगद्विपरिणते ॥ १० ॥

અવજ્ઞાનંતિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ।
 પરં ભાવમજાનંતો મમ ભૂતમેહેશ્વરમ્ ॥ ૧૧ ॥
 મોઘાશા મોઘફર્મણો મોઘજ્ઞાના વિચૈતસઃ ।
 રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રહૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥
 મહાત્માનસ્તુ માં પાર્યં દેવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ । -
 મજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમન્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥
 સતતં કીર્તયન્તો મા યતન્તશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।
 નમસ્યન્તશ્ચ માં મન્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪ ॥
 જ્ઞાનુયજ્ઞેન ચાપન્યે યજ્ઞંતો મામુપાસતે ।
 એકત્વેન પૃથક્ત્વેન વૈદ્યુધા વિશ્વતોમુખમ્ ॥ ૧૫ ॥
 બહં કૃતુરુદં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમીપિધમ્ ।
 મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હુતમ્ ॥ ૧૬ ॥
 પિતાહમસ્ય જુગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।
 વેદ્યં પાત્રિત્રમોક્તાર ઋક્સામ યજુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥
 ગતિર્મર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।
 પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં યોજમન્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥
 તપામ્યહમહં વપં નિગૃહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ।
 અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન ॥ ૧૯ ॥

અશ્વરથે :—શ્રીભગવાન કહેછે :—(૧) હું જે આશ્રય પિતાનો છે તેને આ, વળી અત્યંત શુદ્ધ એવું વિદ્યાનસદિત જ્ઞાન કહું છું. જેને જાણી હું અશ્વરથી મુક્ત થશે. (૨) એ ઉત્તમ જ્ઞાન રાજવિદ્યા, રાજયુક્ત, પવિત્ર, શ્રેષ્ઠ જગ્યાન લેવું, ધર્મયુક્ત, કરનારે સરલ, અને નિલ, છે. (૩) હું મૃત તપ ! આ ધર્મઉપર શ્રદ્ધા ન કરનારા પુરુષ, મને ન પામી, મૃત્યુ અને સંસારના માર્ગમાં આવળ કરેછે. (૪) મેં અવ્યક્તમૂર્તિએ આ આશ્રુ જગત્ વ્યાપેલું છે. ભૂતગાત્ર સારામાં છે, હું તેમનામાં નથી. (૫) વળી ભૂત સારમાં છે એમ નથી, મારો અશ્વરનાનો યોગે ને, ભૂતહું પોપણ કરવાવાળો તથા ભૂતશાપન હતાં મારો આત્મા ભૂતસ્થ નથી. (૬) જેમ આકાશમાં

મદાન તથા સર્વે રહેલો વાયુ નિલ રહેલો છે, તેમ છે કૌનેય, સર્વ જૂત મા-
રામાં છે એમ સમજ. (૭) કદપશ્યે સર્વ જૂત. હે કૌનેય ! મારી પ્રકૃતિને
પામે છે, ને તેમને પાછાં કદપાદિઓ સર્જીશું. (૮) મારી પ્રકૃતિને અવયવ'શી,
પ્રકૃતિના વશથી અવશ જોવો યદ્ય. હું વારંવાર અભિજ્ઞ જૂત સમૂહને સર્જીશું
(૯) તે તે કર્મ, હે ધનંજય ! તે તે કર્મમાં અસકત રહી ઉદારીનની પેઠે રહેલ
મને બંધન કરતાં નથી. (૧૦) હું આધ્યક્ષ રહી પ્રકૃતિને સુચારુર કરાવું
છું, ને એજ હેતુથી, હે કૌનેય ! જગત્ વિપરિવર્તે છે. (૧૧) માતૃષી તતુના
આશ્રય કરેલા મારી, મદ્યોક્ષ, જૂતમહેશ્વર એવો મારો પરભાવ જાણ્યાવિના,
અવગા કરે છે. (૧૨) વ્યયં આજ્ઞાતમા, વ્યયં કર્મવાળા, વ્યયં જ્ઞાનુવાળા,
એ મૂર્ખ લોક, રાક્ષસી અને આસુરી એની માનક પ્રકૃતિનો આશ્રય કરે છે.
(૧૩) પણ હે પાર્થ ! મદાત્માઓ તો કંઈ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી, મને
જૂતમાત્રના નિત્ય નિદાનરૂપ જાણી, અનન્ય મુનથી બાળે છે. (૧૪) નિરતર
મારે કીર્તન કરતા, પ્રથત કરતા, દદમનપાળા, ને મને, ભક્તિથી નમતા,
નિલ યુક્ત લોહ ઉપાસે છે. (૧૫) જીજ્ઞાન જ્ઞાનયત્થી પણ યજ્ઞન કરતાં મને
ઉર્ણસે છે, તે એકત્વથી, પૃથક્ત્વથી, જડતાથી, સર્વ પ્રકારથી. (૧૬) હું કંઈ
છું, હું યજ્ઞ, સ્વધા, આપધ, મંત્ર, જૂત, અગ્નિ, ને હું દુત
છું. (૧૭) આ જગતનો હું પિતા, માતા, ધાના, રપિનામદ, છું, હું પ-
વિત્ર વેદ છું, ઝોંકાર છું, જગસામયજુષ છું; (૧૮) ગીત, ભક્તિ, પ્રજ્ઞ,
સાક્ષી, નિવાસ, સારણ, મિત્ર, પ્રણવ, પ્રવચ, રથાન, નિધાન, ને નિત્યજીમ્,
છું. (૧૯) હું તપુ'છું ને હું વર્ષનો મદ્ય અને ઉત્સર્ગ કર્ણ'છું, ને હે અશ્વિન !
અમૃત તેમ મૃત્યુ, સત્ તથા અસત, હું છું.

વિવેચન :—સર્વ દારનો નિરોધ કરી, ઉદ્યં નાકીદારા, અન્નિ આદિ
માર્ગે ચઢી, ને મોક્ષ યાપ, તેનું વિવેચન આગળના અધ્યાયમાં કર્યું છે. આવો
યોગમાર્ગ તેજ રૂં મોક્ષમાર્ગ છે ? તેના વિના જીને માર્ગે નથી ? આ-
વી રંકા સદજનમાં યાપ છે, તેના સમ્પ્રધાન મારે આ અધ્યાય પ્રવર્તે છે.
ગમે તેવો યોગ કરો. ગમે તેવી ભક્તિ કરો, પણ સત્યયોગ અથવા નિર્વિકલ્પ
સમાધિ વિના એ બધું નિષ્ફળ છે. એ સમાધિ પરગ વિગમ વિના પ્રાપ્ત
થતી નથી, ને નિરાગ યથા પછી ત્યારે વાસનામાનનો ક્ષય યાપ, ત્યારે સર્વ
બદામય છે એવું અદ્વૈત પ્રત્યક્ષ અનુભવાય. એજ મોક્ષ, એજ સર્વ યોગ
કર્મ તપ ધ્યાન ભક્તિ આદિનું આચર ફલ. જો એ ફલ ન, યાપ તો કર્મ-
માત્ર વ્યર્થજ. આમ કહેવાથી એમજ સિદ્ધ યાપ છે કે જ્ઞાનથીજ મોક્ષ છે.
ને યોગ કરવો એજ એક મોક્ષ માર્ગ નથી. એ જ્ઞાન સમજતાં ને નિર્વિ

કદમ સાક્ષાત્કાર થાય તેને રાજયોગ કહેછે. એ રાજયોગનું તત્ત્વ આ અધ્યાયમાં શ્રીપરમાત્મા સમજાવે છે. આકાશ અધ્યાયમાં યોગક્રમને ઉપ-
 યુક્ત થાય એ પ્રમાણે ધ્યેય પ્રાપ્તિનું સચ્ચય વર્ણન કર્યું છે, ને તેની ગતિ સમ-
 જાવી છે; આ અધ્યાયમાં યેષ પ્રાપ્તિનું નિર્ણય સ્વરૂપ બતાવી રાજયોગનો
 વિવેક કરશે. માટેજ “વર્ણા” એમ કહીને હવે જે કહેવાનું છે તેની, પૂર્વે જે
 કહ્યું તે કરતાં વિલક્ષણતા જણાવી છે. એ જ્ઞાન કોને આપી શકાય તે જણા-
 વવા કહેછે કે અસંયા એટલે ઈર્ષ્યા, આ માર્હ, આ પારકું, એમ બેદુષ્ટિ. મટી
 જવાથી જેને જરાપણ દ્વેષભાવ નથી, એવા યોગ્ય અધિકારીરૂપ જે તું, વિવેક
 વિરાગ રાગાદિ ષટ્સાધન એ સામગ્રી સંપન્ન હોય મુમુક્ષુ છે, તેને હું એ રાજ-
 યોગનું જ્ઞાન કરું. એ જ્ઞાન અત્યંત શુદ્ધ છે, કેમકે જેને તેને અપાય તેવું નથી,
 શાથી કે અનધિકારી તેનો દુરુપયોગ કરે તેમ છે. તને હું તે વિજ્ઞાનસહિત
 એટલે જ્ઞાન જ્ઞાને તે. જ્ઞાનનો અનુભવ એ સહિત કરું છું. પ્રાપ્તિજ્ઞાનનું સ્વરૂ-
 પજ એછે કે જ્ઞાન અને અનુભવ એ એક રૂપજ છે, જુદાં નથી, તેથી તે
 બન્ને કહ્યું એમ શ્રી પરમાત્માએ કહ્યું છે. એ જ્ઞાનથી અશુદ્ધ એટલે
 વાસનાજન્ય દુઃખમાત્ર તેમાંથી તું મુક્ત થશે, છવતો પણ મોક્ષ ભોગવી
 શકશે, છવન્મુક્ત થશે. એ જ્ઞાન વિદ્યામાત્રમાં રાજ્ય જેવું છે, શુભ રાખ-
 વાની વૈતાત્રાત્રમાં પણ રાજ્ય જેવું છે, માટે તે રાજ્યવિદ્યાને રાજ્યશુદ્ધ છે, પવિત્ર
 છે અર્થાત્ જાણતા સાથેજ પાપમાત્રનો ક્ષય કરે તેવું ઉત્તમ પવિત્રતાવાળું
 છે. વર્ણા પ્રલક્ષ અનુભવમાં આવે તેવું છે કેમકે આત્મા સર્વત્ર છે, ને તેનું જ
 તે જ્ઞાન છે. ઉપરાંત વર્ણા એ જ્ઞાન ધર્મયુક્ત, શાએ પ્રતિપાદન કરેલામાં
 સર્વોત્તમ છે, તથા સાધવાને બહુ સરલ, અને ફલ આપવામાં નિત્યફલ
 આપનારું એવું છે. એટલે કદમય યોગમાર્ગ કરતાં બહુ સારું અને
 સુલભ છે, ને તેથીજ ઉત્તમ છે. આવું જે સરલને ઉત્તમ જ્ઞાન તે સર્વે
 લોક પામતા કેમ નથી? કરતા હોય તો સંસારનો નાશ થાય, એ શંકાનું
 ઉત્તર કરેછે કે અનેક ગલિન વાસનાવાળા થેરાઈ જાય, ધણાંક આવા ઉત્તમ
 માર્ગઉપર શ્રદ્ધા કરતાં નથી, ને તેથી તેઓને શ્રદ્ધા ન થાય એટલે તે જ્ઞાન
 મળતું પણ નથી, ને ન મળે એટલે જન્મ મરણથી તે છૂટતાં પણ નથી, ને
 સંસારના પ્રવાહને વિદ્ય આળતું પણ નથી. તે લોક મને નથી પામતા, એ
 ટલે હું જે સર્વરૂપ, પરબ્રહ્મ તેનો અનુભવ નથી કરી શકતા એમ સમજવું.
 આપ્રમાણે એ જ્ઞાનની સ્તુતિ કરી, અર્જુનને રુચિ પેદા કરી, હવે તેનો વિ-
 શેષ વિવેક વિસ્તારે છે; ને તેમાં “હું સર્વમય” એમ જે કહ્યું તે અંશને
 અવલંબી વિવેચન કરેછે. જે કોઈપણ પ્રમાણથી ન સમજી શકાય તે અવ્યક્ત,

એવી અવ્યક્ત છે મૂર્તિ જેવી એવા મેં અર્થાત્ સર્વરૂપ ચૈતન્યે આ આપું
જગત્ સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપેલું, બરાબરું, છે; બૂતમાત્ર ચૈતન્યમાં છે, ને ચૈતન્ય
તેમનામાં નથી; એટલે બૂતમાત્ર જે પોતપોતાને રૂપે વરતાય છે, તથા છે, તે
માત્ર બ્રહ્મ (ચૈતન્ય) ની સત્તાને લીધેજ, બાકી એ સત્તા ન હોય તો સૂર્યના
અભાવે જેમ પદાર્થમાત્રનો અભાવ સમજાય છે તેમ કાંઈ સમજાય નહિ.
માટે બૂતમાત્ર બ્રહ્મમાં છે. પણ એ બૂત પોતે એકલાં કદાપિ હોઈ શકે, તો
તે કાંઈ પણ પ્રકારથી પોતેપોતાનું, તેમ પોતાનું પારકાને, જ્ઞાન પેદા કરી શકે
નહિ, તેથી એમ કહ્યું છે કે બ્રહ્મ બૂતમાં નથી. ત્યારે બૂતમાત્ર મારામાં છે
એમ કહેવાથી આધારાધેય સંબંધ થયો તે ટાળે છે કે મારામાં બૂત છે તેનો
અર્થ કરો. સંબંધ છે એમ નથી, પણ, હું મારો યોગ એટલે મારે ઐશ્વર્યવાળું
સિદ્ધિબળ બે કે બૂતમાત્રને પોપણ કરનાર એટલે તે તે રૂપે સ્થિતિએ જ-
ણાવનાર, તથા બૂતભાવન એટલે બૂતમાત્રને સત્તા અર્પમાર હું જુ, છતાં તે
બધાં મારા કાંઈ અમુક સંબંધ છે એમ નથી, તેનો માત્ર મારામાં કહેવાયલાં
છે, ને તેમ છે એટલે છાપ ને રૂપાને નામે ઠચરી નાખી હોય તો જેમ રૂપાને
કાંઈ બાધ નથી, તેમ મારામાં કલ્પિત જોવાં બૂતથી મને કરો બાધ નથી.
વળી એ વિના ખીન્ને સંબંધ પણ ધરી શકતો નથી. બ્રહ્મમાં બૂત તો, કીયા
સંબંધથી રહે છે? સંયોગ સંબંધથી-સમવાય સંબંધથી-કે તાદાત્મ્ય સં-
બંધથી? સંયોગ કહો તો તે સર્વત્ર કે એકદેશી? સર્વત્ર સંયોગ સંભવે નહિ
કેમકે બ્રહ્મ સર્વત્ર છે ને બૂત તો એકદેશવર્તી છે. એકદેશી સંયોગ કહો
તો બ્રહ્મ જે નિરવયય છે તેને દેશ સંભવે નહિ. ત્યારે સમવાય સંબંધ કહો
તો તે પણ ન સંભવે કેમકે બૂત અને બ્રહ્મ તેમનો તંતુ અને પટ જેવો એ-
કના નાશે ખીન્નનો નાશ થાય એવો અયુત્સિદ્ધ સંબંધ નથી. તો તાદા-
ત્મ્ય સંભવશે, પણ તે એ નહિ આસે, કેમકે ચૈતન્ય અને જડનું તાદાત્મ્ય
સંભવે નહિ. માટે કલ્પિત સ્થિતિ અથવા અધ્યાસ એજ બ્રહ્મમાં બૂતની
સ્થિતિનું કારણ છે, ને જ્યાં જેનો અધ્યાસ હોય તેના યુગ્મહોયથી અધિકરણને
કરો સંબંધ નથી એ આગળ જતાવું છે, એટલે બ્રહ્મ-બૂતમાત્રનું અભિન-
નિમિત્તોપાદાન છતાં પણ નિર્વિકારી અને નિલ શુદ્ધ છે જે બે વસ્તુને
કરો સંબંધ ન હોય તે બેનો આધારાધેય ભાવ સંભવે નહિ એમ માનવું
જોઈ છે તે જતાવવા દૃષ્ટાંત કહે છે કે જેમ સર્વ બાપી મહાવાયુ આકાશમાં
રહે છે, આકાશ તેનો આધાર છે ને તે આધેય છે, છતાં તે બે વચ્ચે કરો સં-
બંધ નથી, તેમ બૂતમાત્ર મારામાં હોઈ શકે, ને છે. શ્રી રામાનુજાચાર્યે
સ્લોક ૫-૬ નો અર્થ એમ કૈયા છે કે મેં અંતર્યામીરૂપે ચિત્ અને અચિત્

૩૫ જગત્ વ્યાપેલું છે, ને હું એમ જૂનમાનમાં છું, તથા તે મારામાં છે. આમ છતાં જૂત કાંઈ મને પેદા કરતાં નથી, હું તેમને આત્મા એટલે મનથી, જૂતભાવન પેદા કરનાર છું. એમ હું સર્વનું કારણ છું તે ઉપર દૃષ્ટાંત કે જેમ આકાશમાં નિરાચાર રહેલો વાયુ પણ મારે આધારે રહેલો માનવો જોઈએ તેમ જૂતમાન મારા સંકલ્પને અધારે રહેલાં સમજવાં જોઈએ. આવી અર્થસંગતિ સુશ્લિષ્ટનથી કેમ કે એમ કરવાથી દૃષ્ટાન્ત વ્યર્થ જેવું થઈ પડે છે. સંકલ્પથી જૂતને હું ઉત્પન્ન કરું છું એ પ્રતિજ્ઞા ઉપર આકાશમાં નિરાધાર રહેલા વાયુનો હું આધાર છું એ દૃષ્ટાન્ત યથાર્થ થઈતું નથી. અને અંતર્યામી કહો કે જ્ઞાતા કહો પણ જેવટ આધાર તેજડો એમ માનવામાં કોઈની વિપ્રતિપત્તિ નથી. એટલે દૃષ્ટાન્તની જરૂર પણ નહિ જોવીજ છે. આમ હોવાથી વધારે સુશ્લિષ્ટ તો જે અર્થ આગળ અને કરવામાં આજ્યો તેજ લગી છે. આ રીતે જૂતમાનના અભિન્નનિમિત્તાપાદાનરૂપ છતે નિર્વિકાર જ્ઞાનું સ્વરૂપ દર્શાવી આગળ જતાંવે છે કે કલ્પાન્તે જૂતમાન પ્રકૃતિ એટલે ત્રિગુણાત્મક મૂલ પ્રકૃતિમાં વિલીન થાય છે, તે પ્રકૃતિ મારી એટલે મારામાં રહેલી, મારે આધીન છે, ને તેથીજ કલ્પનો પાછો આરંભ થાય સારે હું એ પ્રકૃતિનો અધ્યયન થઈ એટલે તેને માન સત્તા સ્પર્શ અર્થેનાર હોય, જોનામાંથીજ પાછો બધો સર્ગ વિસ્તારાવું છું. એમ પ્રકૃતિને વશ રહી, જાને અવશ હોય તેમ, પારંવાર કલ્પે કલ્પે, સૃષ્ટિને જ્ઞાત વિસ્તારે છે, તે જોતેજ નહિ, પણ ઉપર સમજાવું તે રીતે. આ બધાં કર્મોથી બંધન થવના સંભવ આવે, પણ તે નિરંતર ઉદારીન એટલે જ્ઞાતિસંધિની વાસનાથી રહિત જ્ઞાને કદાપિ આવતો નથી. જે કર્મમાં અસક્ત એટલે જ્ઞાતિ સંધિ રહિત હોય તેને તે કર્મે બંધન કરવું નથી, માન સ્વભાવવશાત્ યવાનું તે થાય છે, એમ સિદ્ધાન્ત છે. હું પ્રકૃતિને સત્તા સ્પર્શ અર્થે તેનાથીજ સર્વ કરાવું છું એટલે મને કશો જાણ નથી. એમજ આજુ જગત્ કલ્પે કલ્પે વિપરિવર્તે છે પ્રવર્તે છે. વિપરિવર્તે છે એ શબ્દ મૂલમાં છે તેનો અર્થ સર્વ રીકાકારો પ્રવર્તે છે એવો કરે છે, પણ મને એમ લાગે છે કે વિ ને પરિ જે ઉપસર્ગ સાથે જત્ ધાતુ મૂકવાનો આશય એવો છે કે જગત્ માત્ર ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે ઉદ્ભવતું હોવાથી, શક્તિના વિવર્તરૂપ અને પ્રકૃતિના પરિણામ રૂપ છે. આમ વિ ને પરિ જે ઉપસર્ગથી વિવર્ત અને પરિણામ જેનો બોધ છે એમ લાગી શકે છે. આવો વિષેક હોવો આવશ્યક છે કેમકે જૂતમાનનું જે વાસ્તવિક ઉપાદાન અમાન તેનાથી અભિન્ન હોવાથી જ્ઞાપણ ઉપાદાન ગણાય છે. જ્ઞાતત્ત્વ આ પ્રમાણે છે, ને જે તે જ્ઞાને સાક્ષાત્ અનુભવનારા

મહાત્માઓ! કૃષ્ણદિ છે તેપણુ તે રૂપજ છે, છતાં તેમને ઇતર મનુષ્ય જેના દેહ વાણી મૂઠ લોક એવા અદારપની અવસ્થા કરે છે, પણ તેમનો ભૂતમા-
નથી મહેશ્વરરૂપે વિવક્ષણુ એવો પરમાત્મા—અલ્પમાત્મા—જાણતા નથી. એવા
લોક અજ્ઞાનુભવ પામી શકતા નથી ને જે નીચ વામનાથી તેઓ પ્રવર્તે છે
તેથી તેમની બધી પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ થાય છે તેમની આશાઓ. તેમનાં કર્મ,
તેમનું જ્ઞાન, બધું બ્યર્થ થાય છે, કેમકે તેમને જે ઉત્તમોત્તમ મહાદેવ અજ્ઞાનુ-
ભવ તે થતું થયું એ લોક જે આમુર્ગી પ્રકૃતિ છે તેમાં બધાઈ મોહ પામી
નરખની પાતના વેઠે છે, ને સમાજથી છૂટતા નથી. જે એથી ઉપરા ઉત્તમ
મહાત્માઓ છે તેના મને એટલે અજ્ઞાનેજ ભૂતમાતનું, ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે,
નિદાન વાણી, નિરતર બળે છે. બળે છે એટલે ભક્તિ મુક્તિ પૂર્ણ કરે છે
એટલેજ આ રથને અર્થ ન સમજવા પણ બજરુ એટલે અપરોક્ષ
અનુભવનું એમ સમજવું. કેમકે જાણનાના બંધ રાકાતું નથી,
ને બાળપાનના વેણુ કહેવાતું નથી, એમ ભક્તિ અને જ્ઞાન અત્ર
એકજ છે તે મહાત્માઓ નિરતર માત્ર દીર્ઘ કહે છે, અર્થાત્ શ્રવણ
દીર્ઘન અરણ્ય પાદસેનના આદિ નરખા ભક્તિ છે તે કરે છે, ને દશમી
અપરોક્ષાનુભવરૂપ પ્રેમનક્ષત્રામા વિરમે છે, કેમકે એમ ભક્તિ કરતા તે-
મને સત્ત્વશુદ્ધિ થઈ જ્ઞાન મળે છે તે પ્રયત્ન કરે છે એટલે શ્રવણ મનન
ચિન્તિયામનથી, સમ્મતીય પ્રલયનો પ્રવાહ સ્થિર કરી નિમત્તીયનો તિરસ્કાર
કરી, અલ્પમાત્મા કરે છે આમ તે લોક દૃઢ મતથી મારીજ નિરતર ઉપાસના
કરે છે. આમ જે જ્ઞાનથી મુક્તિ પામે છે તે મત જ પામે છે, તેમને આર્થિ-
રાદિમાર્ગની ક્રમામુખિની જરૂર નથી એમ આ માર્ગ આનિ ઉત્તમ છે એટલું
રહસ્ય છે. એમ ભક્તિ કરતા તેમ જ્ઞાનમાત્રથીજ અલ્પમાત્ર આત્માથી
અનુભવના પ્રયત્ન કરનારા પુત્ર તેવાજ દુનને પામે છે ઉપાસના માન કરનારા
મને એક રૂપે, બહુ રૂપે, સર્વ રૂપે, મને ત્રણ પણ બળે છે, ને મનેજ ઉપાસે
છે. પછી જે જે ગણાવ્યું છે તેમા કર્તા કરણ કર્મ એમ ત્રિપુત્રીમાત્ર અલ્પ-
રૂપ છે, તેથી મને તેની દૃઢ ઉપાસના કરી જ્ઞાન અનુભવરૂપે તે અમ્હોપાસનાજ
છે એમ જ્ઞાનવા ગણના કરી વિનંત કર્યા છે.

સદ્વૃત્તિ.

(સમઘ પાને ૧૧૪ થી)

આત્મકર્તવ્યની શુદ્ધિ મને તેની હીમનવામાને પણ સદાચકારી થાય છે,
એનાથી તે મીઠે રસને આલે છે, અને અને વચારે બન મળે છે. પ્રખ્યાત

દ્રામન જનરલ યોમ્પી એક વખત ધણી તોફાની હવામાં વહાણે ચઢવાની તૈયારીમાં હતો, તે વખતે તેને વારનારને એણે કહ્યું કે “મારે જવું એજ કર્તવ્ય છે, મારે જીવવું એ કર્તવ્ય નથી.” જે આત્મકર્તવ્યરૂપે સત્ય જણાયું છે તેનેજ ધૈર્યવાળા પુરુષો એક નિશ્ચયથી વળગી રહે છે, ને તેજ પાર પાડે છે. અમેરિકાને સ્વતંત્ર કરનાર પ્રખ્યાત વોશિંગ્ટનને સિદ્ધ નિશ્ચય આત્મકર્તવ્યવિના બીજો ન હતો, ને હરવખત એ તેનેજ વલગીને ચાલતો. બ્યારે આખા અમેરિકન લશ્કરનો એને સરદાર બતાવવામાં આવ્યો ત્યારે એણે એની સ્ત્રીને લખ્યું કે “મેં મારાથી બને તેટલું, એ અધિકાર ન લેવા માટે ક્યું, તે માત્ર તારાથી વિશેષ થાય તેમાટેજ નહિ પણ એથી પણ કે હું મારી શક્તિ એટલા બધા ભારને ઉપાડવા સંપૂર્ણ સમર્થતો નથી; અને હું, મને ખાતરી છે કે, તારી સાથેના એક માસના સહવાસમાં, આધંધામાં સત્તરવાર સાત જેટલાં વરસ યાજતાં પહોં ગયે, તે કરતાં વધારે વારતવિક્રમ મુખ જોગવી શકું. પણ આમ કરવાનુંજ બ્યારે જાણિ છે, ત્યારે એમજ માનું છું કે તે સારાને વાસ્તે છે. મારી જાળવણીને બદલે લાગે, ને તેથી પારાં મિત્રોને માફ” લાગે, એવી નિંદાને પાન થવા કરતાં આ વાર સ્ત્રીકાર્યો એજ મને ઠીક લાગ્યું. આમ કર્યું તે તને પસંદ હોય શકવાનું નથી, કે હોયું જોઈએ પણ નહિ, કે મને એનાથી કદાચિત્ મને પોતાનેજ મારે માટે કેટલોક હલકો વિચાર આવ્યો નહીં.” વોશિંગ્ટન બ્યારે પ્રેસિડેન્ટ થયો, ને ઇંગ્લંડ સાથેની એક સલાહ, જે લોકને અતિ અપ્રિય હતી તે દુરસ્ત ધારી કમ્યુલી ચુક્યો, ત્યારે લોકોએ એનો જે તિરસ્કાર બતાવ્યો, એને રસ્તામાં કાકરાથી માર્યો; તથા એના ઉપર અરજીઓ મોકલી, તે બધાના જવાબમાં એણે કહ્યું કે “મારા દેશ તરફથી મને જે શ્રુતિ અને માન મળે છે તે હું અતિ ઉપકરણી સ્વીકારું છું, પણ એમ પણ સિદ્ધ જાણું છું કે તે મેળવવાની યોગ્યતા મને મારા અંતરના નિશ્ચયપૂર્વક ચાલવાથીજ મળી શકે છે.”

એ પ્રમાણે લોર્ડ, વેલિંગ્ટનની પણ આત્મકર્તવ્યબુદ્ધિ અને પ્રામાણિક બુદ્ધિ ઓછી ન હતી. જેમ નેક્સને “ટ્રાફાલગરના યુદ્ધ વખતે “ઇંગ્લંડ આશા રાખે છે કે દરેક માણસ પોતાનું કર્તવ્ય કરશે” એવો રણધ્વનિ ગળુ-વરાવ્યો હતો, તેમ વેલિંગ્ટન પણ હર વખત આત્મકર્તવ્યમાંજ સર્વે રહસ્ય સમાજતો. આત્મકર્તવ્યબુદ્ધિની સાથેજ પ્રામાણિકતા વળગેલી રહે છે, ને વેલિંગ્ટનનાં અનેક પ્રસિદ્ધ પરાક્રમોમાં તેણે જે પ્રામાણિકતાને આત્મકર્તવ્યતા દર્શાવ્યાં છે, તેવીજ ઉચ્ચ પાત એક તેની ખાનગી રીતમા-તનીપણ જાણમાં આવી છે. કાને બહેસટ યત્નાથી તેણે એક કલ્પિતની દવા

કરી, તેથી કાનને બહુ તુકસાન અને ઇજા થયાં, ને પોતાના ઘરના દાકતારે તે મટાડ્યાં. એ સાંભળી પેલો કર્ણુવેદ દોડતો આવ્યો, ને માફ માગી ફર-ગરવા લાગ્યો. ત્યારે તેને પોતે કહ્યું કે “વાઘ એમાં તમારો વાંક નથી, તમે તો સાચને સાચ કર્યું.” પછી પેલાએ કહ્યું કે “સાહેબ એ વાત બહાર જ-ણાય તો મારી આખર જાય, ને મારા ધંધાને તુકસાન થાય” ત્યારે લોડે કહ્યું કે “એમ થવાનો સંભવ નથી, તમે કાંઈ બોલશો નહિ, હું પણ કાઢને કહેવાનો નથી.” “ત્યારે” કર્ણુવેદે કહ્યું “હું જેમ હંમેશા ક્ષમા આપું છું તેમ આપવા દે-વાની અને આપ રજા આપશો કે લોક મારો પતીઆર ગયો ન જાગે” લોડે વેલ્ડિંગટને ધીમેથી અતિ મૃદુલાવે, પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું “એમતો નજાળે, કેમકે એ તો જુહું કર્યું કહેવાય.” જુહું બોલતું તે જોહું છે, તેમ કરતું તે પણ તેટલું જ છે. સત્યસદિત આત્મકર્તવ્ય બહુ દીધી ઉડે છે. વેલ્ડિંગટન વોશીંગટન, નેક્સન એ બધા જેમ કેવલ આત્મકર્તવ્યથી જ જીવે પામ્યા છે તેમ ઇંગ્લેન્ડ એ આખા દેશના લોક પણ “આત્મકર્તવ્ય” એ શબ્દને સારો સમજ્યા છે એમ ખતાવતા આવ્યા છે. પોતાના રજીસ્ટ્રારિયે, કે રજીસ્ટ્રાર સંપરના સિન્ડરે “આત્મકર્તવ્ય” એટલાજ શબ્દના જાદુથી જેના લોકતાં માથાં ઉઠળા ઉઠે, અને તે વેગળા પણ મૂકાય, એવો દેશ ઇંગ્લેન્ડ જ જાણ્યો છે. આપણા દેશમાં રજપૂતોએ જે આત્મકર્તવ્યની પરા-કાષ્ટતું દર્શન કરાવ્યું છે તેને આપા ઇંગ્લેન્ડદેશના એક પ્રતાપી મુત્ર કર્નેલ ટોડે બહુ આનંદપૂર્વક સ્તવી પોતાના રાજાને પણ તેને સાચવવા પાલવા ઉછેરવાની વિનંતિ કરી છે. રજપૂતોમાં એવા પુત્રને પણ માતા ઉછેરતી નહિ કે જે પોતાનો દેશ અને પોતાનો ધર્મ તેને માટે જીવ આપે નહિ. એક કન્યાની વધારે ચઢતા આત્મતાની રજ લેવા આવવા જોડતો વિલંબ કરવા માટે રાણા રાજસિંહને એની માતાએ ગહેણું દીધું હતું કે તને એકવાર હું નહાવાબેઠી હતી ત્યારે દારીએ ધવરાવી દીધી ને તે જાણતાં જ મેં તને ઉધો લટકાવી દૂધ તો ઝાકરાવી દાઢસું, પણ તેનો કાંઈક અસર રહેતો તેથી તને વિલંબ કરવાની ઈચ્છા થઈ. લૂટારે મરેહાઓના ટાળામાં લાગેતો પણ ઉદયપુરના શુદ્ધ રજપૂત વંશનો ફરજન શિવાજી જુખણુ ધૈર્યે મોઢેથી “શિવાજી ન હોતા, તેજી સુતત હોત સખડી” એ સાંભળી મોમતોસામે માથું વેગળું મૂકી જુઝ્યા છે તે કોના સ્મરણમાં નથી ?

જે દેશમાં એકએક મનુષ્ય આત્મકર્તવ્ય સમજતું નથી, તે દેશની ખરાબી થાય છે. એક અમુક ગાણુસને તાએ રીડીએ ત્યાંસુધીજ કામ કરવું, તે દેખેલાંસુધીજ મોખરે રહેવું, એવી ઘસિના લોક જે દેશમાં હોય તે દેશની

ખરાબી અને પાયમાલી થાય છે. ક્રાન્સ અને પ્રશિઆ વચ્ચેના યુદ્ધમાં ક્રાન્સના પરાજયનું મુખ્ય કારણ આવું જ આપવામાં આવે છે. ગાઉ ગરદી નામે પ્રસિદ્ધ એવી ૧૭૬૧ ની પાણિપતની લડાઈમાં એક લાખ હિંદુલશ્કર થોડા હબર મુસલમાનોથી નાહું અને આર્યોવર્તના દુઃખનો દિવસ પ્રકટ કરી બેઠું, તેનું પણ તેજ કારણ ગણાય છે.

આત્મકર્તવ્યની મહત્તા બહુ મહોટી છે. આત્મકર્તવ્ય સમજવામાંથીજ સર્વ મહાન શુણોનો ઉદય થાય છે. આત્મકર્તવ્ય સમજવાથી આ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા અને સુખ થાય છે, પરલોકમાં મોક્ષ થાય છે. આત્મકર્તવ્ય સાથેજ પ્રામાણિકતા રહેલી છે, ને પ્રામાણિકતા એજ આખા જગતનો અને મંડલની વ્યવસ્થાનો આધાર છે. સસને મૂળી દઇ જો અસસનો આશ્રય કરવા મંડાય તો સર્વનો નાશ થાય. સૂર્ય પોતાનો પ્રામાણિક નિયમ તજી ગમે તેમ ભગવા લાગે, પર્વત ગમે તેમ વાવા લાગે, પૃથ્વી ગમે તેમ ફરવા લાગે, તો મહાપ્રલયની વેદના પ્રસક્ત થાય. મનુષ્યો પણ પરસ્પરમાં પ્રામાણિકતા તજી જીવે, આડુંચાસે, અવળું સમજાવે, તો મંદલ કે કુટુંબનો વિનાશ થવા-વિના જીવું પરિણામ આવે નહિ. સર ટોગસ ક્રાફ્ટને પૂછ્યું “ શું જૂત-પ્રેત જીવે જોલતાં હશે ? ” ને તેનું ઉત્તરવાળું કે “ ના, તેમ હોય તો નરકની પથ દયાતી લાયમાં આવી પડે.”

જીવું જોલતું એ નીચામાં નીચું પાપ છે. ધણીવાર તે આડાઇ અને કુટુંબથી પેદા થાય છે, પણ કેટલીકવાર ઠેવલ મનના આવલાપણાનું પરિણામ હોય છે. ધણા લોક આનો વિચારજ કરતા નથી. પોતાના ચાકરોને પોતાને નામે જીવું જોલતાં શીખવે છે, તો તે ચાકરો પછી પોતે જાતેજ જીવું જોલે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ! જીવું જોલતું તેજ જીવું એમ ન સમજવું. જે વાત ઠહેવાની હોય તેને દ્વીઅર્થી જોલીથી છુપાવવી એપણુ તેટલુંજ જીવું છે. જ્યાંજકાલ આપણામાં જેને કારબારી, “ પોલીટીશીઅન ” ઠહેવામાં આવે છે, તે બધાંની ચતુરાઇ માત્ર દ્વીઅર્થી અને આડેભાંગે દોરે તેથી વાતો કરી જીવું જોલવામાંજ રહેલી હોય છે. જોઈતું વચન આપવામાં, વચન અપાડું એમ કાઢ સમજે તેનું જોલવામાં, તેમજ જ્યાં સહ જોલવાની જરૂર હોય ત્યાં પણ ન જોલી મોન રાખવામાં, એમ-એવાં નજીવાં જેવાં ધારેલાં કાર્મોમાં પણ જીહાણું જોડાય છે; કરાય છે, વપરાય છે. સંસાર તજી ત્યાગી થયેલા પૂર્વાશ્રમના ખટપટીયા સંન્યાસીની પેલી વાત છે કે તેણે એક પોતાની સ્ત્રી વિધવા જે સગર્ભા થયેલી તેને શું કરવું એ પ્રશ્ન સાંભળી, કાને દાય દીધા, પણ દાયે નિશાની કરી, મારી નાખવી એમ સમજાવ્યું, તેવાં કામ તો બધા

લોક, જાણે તે દાગમાં કદું પાપજ નથી, એમ જાણી રાતદિવસ કરેછે. વ્યવહારમાંજ નહિ, પણ ધર્મમાં પણ લોકો તેમ કરેછે, ને એમ સમજે છે કે જેમ અદ્યપુદ્ધિ મનુષ્યને છેતરીએ છીએ, તેમ સર્વજ્ઞ ઇશ્વરને કે દેવને પણ છેતરી શકી શું. પણ એ બધાં અતિ બયંકર યાપ છે ને તેનું જો ફલ થનાર હોય તે આઘ્યાયિના રહેતું નથી.

આ પ્રમાણે આત્મકર્તવ્ય અને પ્રામાણિકતા એ એક રીતે એકજ છે. તેનો યથાર્થ મર્મ સમજી પ્રતિમનુષ્યે વર્તવું. સંસારમાં એવા અનેક દાખલા તમે જોઈ શકશો કે જેમાં દૃઢ આત્મકર્તવ્યની શ્રદ્ધાવાળાં મહામનુષ્યોએ મરણની પથારીએ પડે પડે, બાયકર દુઃખની વેઠના વેઠતે વેઠતે, સંઘામગ્રાં લોહીએ ચૂતે ચૂતે, પણ પોતાનું જો કર્તવ્ય ધાર્યુંછે તેને એકનિઃશ્વાસી, એક શ્રદ્ધાથી, એક આશ્રદ્ધથી, ને પ્રામાણિક ધૈર્યથી, કદાપિ તજ્યું નથી, સંપૂર્ણ કર્યુંછે. એવાંનું નિરંતર સ્મરણ કરો અને આત્મકર્તવ્યમાં સ્થિર થઈ સદ્વૃત્તિ સાધો.

ગુલાબસિંહ.

પ્રકરણ ૪.

મધ્યરાત્રી થવાને થોડી વાર હતી. પણ લાલાજી તો ક્યારેના એ યુરુના ઝોરડામાં જઈ બેઠો હતો. જેમ કરવાની એને આજ્ઞા થઈ હતી તેમ એણે બહુ લક્ષ્યપૂર્વક કર્યું હતું, ને કાંઈ પણ ખાધાપીધાવિના ઉપવાસ કરી જેમાંજ મેઝો રહ્યો હતો. જે વિવિધ તરંગ એના મનમાં, કલ્પનાશક્તિને આમ છૂટી મૂકવાથી ઉભરાતા હતા. તેનાથી એની વૃત્તિઓ બહુ તીવ્ર થઈ ગઈ હતી, અને એને ક્ષુધાતૃપ્તાનું જ્ઞાન રહ્યું ન હતું એટલુંજ નહિ, પણ એ વૃત્તિઓનો પણ એને તિરસ્કાર પેદા થયો હતો.

મલ્લ્યેન્દ્ર પોતાના શિષ્યપાસે બેસી આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો :
"જેટલું જેનું અજ્ઞાન તેટલોજ તેને અભિમાન. માણસનો સ્વભાવજ હું-પડનો ભરેલાછે. માણસ પોતાના જ્ઞાનના આરંભે એમ સમજે છે કે આ જંગલ મારે મારે સરળપણું છે. અપાર સમુદ્રના પુદ્ગલની પેઠે જે અનંત સૃષ્ટિઓ બ્રહ્માંડમાં રમેછે તેને, અનંત વર્ષો સુધી, માણસે માત્ર પોતાને રાત્રી પથારી અનુકૂલ થાય તેમાટે લટકાવેલા દીવારપજ ધારી. આ જુદા ખગોલ-શાસ્ત્રે સુધારીછે, અત્રે હવે માણસો કશુંક કરે છે કે તારામાત્ર આ સૃષ્ટિ કરતાં વધારે વિપુલ અને બાંધ સૃષ્ટિઓ છે, ને જે પૃથ્વી ઉપર પોતે ઉભોછે

તેનું તો અનંત બ્રહ્માંડમાં દાગ દેકાણું પણ નથી. પણ નાનામાં તેમ મહો-
દામાં સર્વત્ર જીવનરૂપી બીજ વેરવામાં હરિનો હાથ સરખોજ હોય સમ-
જવે. સુસાદર વૃક્ષની શાખાઓની ધટાને વિદોષી, ગારા જેવાના તાપ
રાજના કે ટાંઢ મટાડના આ રચાઈ છે જોગ સંતોષ માનેછે; પણ જોજ શા-
ખાના પ્રતિપત્તે અનંત જીવેલી સદિ પરમાત્માએ વિસ્તારેલી છે તેનું તેને
બાન આવતું નથી. પેલા ખાખોશીયામાંનું એક એક ટીપું, એક એક રા-
બ્યમાં દોષ તે કરતાં અધિક વસતિવાળી સદિરૂપ છે. 'સર્વન, આ અગાધ
સાદૃશ્યુક્ત રચનામાં, શાઆબ્યાસથી અધિક અધિક જીવનપ્રભાવ દૃષ્ટિએ
આવેતું જાયછે. આત્મા આવવા જીવ જોજ સર્વંબાપી એકાકાર વરતું છે;
જે વરતું મરી જતી જણાય છે તેપણ નવા જીવરૂપે પરિણમે છે. ત્યારે
દૃષ્ટાન્તથી વિચાર કરીએ તો. જ્યાં એક પત્ર, એક જમણિંદુ, પેલો તારો છે
તે કરતાં હોં તેથી અધિક, અડૂર વસી શકાય ને જીવી શકાય તેવી સદિ,
રૂપ નથી; કે! જ્યાં મનુષ્ય પોતે પણ અનેક જીવસદિની એક મહાસદિ છે,
ને એના રહિતની નદીઓમાં અનેક જીવ જીવે છે; ત્યાં એક સામાન્ય પુ-
લ્લિના વિચારે પણ એટલું તો સિદ્ધ થતુંજ નોંધએ કે જે પદાર્થ આ પૃથ્વીની
આસપાસ વીટાયેલો છે, ને જે પૃથ્વીને ચંદ્રાદિથી ગુદી રાખેછે, જેને તમે
દિગ્ આદિનામથી જાણો છો, તે અવ્યક્તમાં પણ તેને અનુકૂલ જીવો હો-
વાજ નોંધએ. જોગ માનવું કે પ્રતિપત્તે જીવ સજ્જાત વારેલાછે, ને અનંત
દિગ્વિસ્તાર અવ્યક્ત છે એ કેવો વ્યાધાત છે? વિશ્વરચનાનો નિયમ એક
આજુરી પણ નિર્ઘનના સદન કરી શકતો નથી; આખા વિશ્વમાં એવું કાંઈ
રમાય નથી કે જ્યાં કાંઈપણ પ્રકારે આત્માની ગતિ નથી. કસાર્જના સ્થાન-
ગૃહમાં પણ ઉત્પત્તિ અને જીવનનું રમાય છે. એ વાત સાચી હોય, તો તું
જોગ માની શકશે કે દિગ્ જે પોતેજ અનંતરૂપ છે તે નિર્જીવ, અન્ય,
નિર્સર્ગ, છે? મુદ્દમદસકર્મથી પત્ર અને જલકંજુના દુજીવ તું નેઈ શકે, પણ
અઘપિ એવું કાંઈ શોધાવું નથી કે જેનાથી સામાન્ય દૃષ્ટિનાં મનુષ્યને દિગ્
અથવા આકાશના જીવ જોવાય. પણ એ તો નિઃસંશય છે કે આકાશ-
માંજ જીવેતે, મૃદ્ધિનાં, મનુષ્યો, આદિ, અતિ વિદ્યુત અને અત્યુચ્ચ સૂર્યના છે.
એટલાજ માટે વિવિધ દેવ, મંથન, વરુ, પિશાચ, કે રક્તિ, વાવાની, અપ્સરા,
લંકરી, રામયુ, આદિ, અર્ધી સાચી, અર્ધી ગુદી, એવી દરપનાઓની આ
વાનો દરેકમાં આવેલી છે. આગળના સોક કરતાં ટાલના લોક આ બધાંની

આકાશ એટલે વાદળ નહિ. પણ આકાશતત્ત્વ જે સર્વંબાપી મુક્ત
પ્રતિ છે.

સત્તા નથી અનુભવી શક્તા તેવું કારણ તે જોટલું જ છે કે આગળના લોકોની ઇન્દ્રિયો અને તેમના અંત કરણ હાવના લોકોના કરતા વધારે શુદ્ધ અને શ્રદ્ધાક હતા. જેમ જંગમી પ્રાણીને પોતાના દુશ્મનની સુગંધ ઘણાક ગાઉથી આવી શકે છે, જે તેજ જાતના સુવરેવા પ્રાણીને થવું અશક્ય છે, તેમ એ અસવના મનુષ્યો અને આ સત્ત્વોની વચ્ચેનું અંતર પણ વધારે લાંબુ હતું નહિ. કેમ અગમ્ય છે કે ?”

“બરાબર.”

“પણ પ્રથમ એમ કરવું જોઈએ કે જે અતઃકરણથી તારે એ સત્ત્વો જોડે મળે છે કરવો છે તે ઉપ ઉલ્કાથી તીવ્ર થવું જોઈએ, ને સર્વ સ્થૂળ જ્વાસનાથી મુક્ત થવું જોઈએ. - વં કાન અને મરં દેશના સિદ્ધ્યોકોએ ધનઅર્થ અને તપ, કૃષ્ટીજ આ સળધ ધરાનો સમ્ભવ બતાવ્યો છે તે કારણના નથી. જ્યારે આટલું થાય ત્યારે તારું પણ સ્ફૂાય કરી શકે, વૃદ્ધિ તીવ્ર થાય, શ્રવણ તીવ્ર થાય સર્વ શુદ્ધ થાય, અને આકાશ પણ—અમુક સાદા રસાયન પ્રયોગથી—વધારે, તાદ્રશ અને રપટ દરી શકાય. આનું નામ, જે અત્તાનીઓ કહે છે, તેમ, જાદુ નથી, કેમકે જે તને કહેતું જ છે કે મિથુના નિયમને ઉપરાની નાખવાથી જાદુ એવી વસ્તુ હોઈ શકતી જ નથી. ત્યારે સમજ કે આકાશ તત્ત્વની સૂક્ષ્મમુદ્રિમા અનત હોય છે, તે બધા કાષ્ટ શુદ્ધ આત્મગત નથી, તેમા ઘણા ઘણા ક્રમને ઘણી ઘણી પંક્તિઓ છે, ને તેમને યોગ કે ઘણા અતિ સૂક્ષ્મ એવા પ્રાકૃતિક રૂપ પણ છે, કેટલાક અતિ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા છે, કેટલાક અતિ ઉમ વિનાશપરાયણ છે, કેટલાક રાક્ષસ જેવા લાયક છે, કેટલાક દેવ જેવા સુખકારી છે; ને એમ એ બે સીમા વચ્ચે અનેક પ્રકાર છે જેને આ સત્ત્વોસાથે સળધ કરવાની ઈચ્છા છે, તે અન્નરૂપા દેશમા ફરનાર મુસાફર જેવો છે. જ્ઞાણ કે આત્મરૂપ થવાનો પ્રયાન આરંભાયો સારથી જ આ મુદ્રિમા દાર તરફ જવાનું પગલુ બનાઈ સુમ્પ, અનન્ત મોહનો માર્ગ ગમે ત્યાં લઈ જતારો હો, પણ તે આ મુદ્રિમા થઈને જ અપછે એ મુદ્રિમા આ બધા મત્ત્વોથી જ સુસુક્ષ્મની કસોટી થાય છે. એ મુદ્રિમા જનારને નિલક્ષણ અને અણચિંતવ્યા ભય આવી પડે છે એ સંબંધ એકવાર શુદ્ધ થયો કે પછી તારે જે કસોટીએ ચડવું પડે તેના પરિણામથી હું તને સાચવી લઉં એ થવું અશક્ય છે. હું તને એ ભયમર સરવાથી નિમુક્ત માર્ગ બતાવી અકવાનો નથી તારે જાને એકલા જ બધીની મામા પનાવું છે, ને જાણ ઉકાવવાનું છે. પણ તારી ઇચ્છા જે માન જાગ્ર કરવાની હોય પછી તે ગમે તે રિયતિમા ને ગમે તે રીતે, ને કામી-

યાગરોને જીવનશુદ્ધી રૂપી રસાયન ખોલે છે તેજ પી લેવું હોય, એમ જો તારી રચના વાસના પ્રબલ હોય, તો આ જાય શામાટે વહોરે છે? એ રસાયન એકવાર તારા ગળા હેઠે ઉતરતાં તારી ધન્ત્રિયો એવી તીવ્ર થશે કે એ સત્ત્વગ્રામનું તને દર્શન થવા માંડશે, ને એનું એમાંથી પાર પડવા નેટશે. સાધનસંપત્તિ નહિ હોય, તો તારું જીવિત અનંત ક્ષેપમાય થઈ રહેશે. માટે યદ્યપિ એ રસાયન સાદામાં સાદી વસ્તુનું બનેલું છે તથાપિ તેજોજ એ પીવું કે નેરો સર્વથા સાધનસંપત્તિ સિદ્ધ કરી હોય. વળી ધણીકને એ પીતાંજ એવું દર્શન થાય છે કે નેથી ગગારાઈ જતાં, તેમને એ ખાતો બચાવવા કરતાં નાશ કરવાવાળો નીવડે છે. જે કાયાં છે તેમને એ અતિ વિષમવિષ છે. વળી આરંભેજ ને વિકરાલ ભૈરવ ચોક્કા કરે છે તેનું દર્શન એટલું લયંકર છે, કે એની દૃષ્ટિથી દૃઢમાં દૃઢની પણ પીરજ વહૂરી ગઈ છે, રજો નરમ થઈ ગઈ છે, ને ગગન ખડકી ગયાં છે. એનું અમાનક સામર્થ્ય એનો નેટશે હાય પમાય તે-ટલુંજ વધતું આવે છે. હવે વિચાર કર કે તને આટલું બધું કરવાની ઈચ્છા અને હીંમત છે ?”

“હા, હા; તમારાં વચનથી ઉત્તેજિત થઈ છે.”

આટલું કહેતાંજ મત્સ્યેન્દ્ર એને અંદરના ઓરડામાં લઈ ગયો, ને એને કેટલીક સાદી રસાયનક્રિયા સમજાવવા લાગ્યો, જે સાદી છતાં પણ અતિ જાન્ય પરિણામે લઈ જનારી છે એમ લાક્ષણને સદજ સમજાવું.

“પૂર્વકાલમાં અમારા સંધના લોકોને સાત વાત ગુપ્ત રાખવા માટે ધણીજ આગ્રા અથવા રસ્તા લેવા પડ્યા છે; અને અનુર કીમીયાગર કે વિદગ્ધ રસાયન કરનાર રૂપે અમે જાહુગરને નામે વગોવાયા છીએ. કિંબદન્તા પુરાણ કથા વગેરેની વિવિધ રચનાઓથી પણ અમારે એ વાતને છુપાવવી પડી છે, ને એમ અમે વહેમને વધારનારા કુધારાવાળા ગણાયા છીએ. પણ એમ કંઈવિના સિદ્ધિ ન હતી, ને દ્રવ્ય પૂણ્ય નથી, એ દુઃ તને સમજાવી સુખોલું. જો ને ને જાહુની વાતો કહેવાય છે, એક ક્ષણેજ સર્વ નિર્જુતા આવિર્ભાવરૂપ, વિકરાલ સર્વોની ઉત્પત્તિરૂપ, હતાદિ તે દુઃ તને સદજમાં બતાવું.”

જે સરસ પ્રકૃતિથી મત્સ્યેન્દ્રે લાક્ષણની ખાતરી કરી તેથી એ દિશ્મુદ્ધ થઈ ગયો; અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આગળ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ.

“જો, જાહુ, આની આજ વાંતો અન્યરૂપે સમજાવવાથી અનેક વિદ-જનાના કારણ રૂપ થઈ પડી છે. કીમીયો ! આખી વિશ્વ રચનામાં કીમી-યોજ આસે છે; માતૃમાત્રને તત્ત્વગ્રામ, ત્યાં નિરંતર નવાં નવાં રૂપ ધરતાંજ જાય છે. સોર્તુ બનાવવું સહેલું છે, મોતી, પ્રવાસ, રત્ન, બનાવવાં તેથી પણ સહેલાં છે. ડાલા લોકોને આમાં પણ જાદુ જણાયો; પણ નિત્ય ઉપયોગની

સાધારણ વસ્તુઓમાંથી એક એવો શક્તિશાળી બનાવ્યો કે જેની વરાળથી અને-
કનો નાશ થઈ જાય તે એમને જાદુ લાગ્યો નહિ. જેથી નાશ થાય તે શોધી
કઢાડો, લોક તમને મદાપુરુષ ગણશે; જુદી થાય તે શોધી બતાવો તમને ધૂ-
તારા કહેશે! કાંઈક એવું વંત્ર શોધો કે જેથી ધનવાન વધારે ધનવાન થાય
ને ગરીબ વધારે ગરીબ થાય તો તમારી મૂર્તિ પૂજશે, તમારે નામે કીર્તિ
રત્ન થશે; કાંઈક એવી મુક્તિ બતાવો કે જેથી વ્યાવહારિક વિપત્તિ નિર્મૂલ
થાય તો તમને પથરે મારવા પોતાનાં ઘર પથુ તોડી પાડશે! મારા
શિષ્ય! જે દુનીયાં આવી છે તેની દબ્બુ ગુલાબસિંદ પડવા કરે છે! આપણે
એ તો એને બાળુ ઉપરજ મૂકીએ. ત્યારે હવે તે જે કાંઈ જોયું, તો એનો
પ્રયાય અભ્યાસ કરવો શરૂ કર." પછી મરચેન્દ્રે પોતાના શિષ્યને કેટલુંક કામ
સાંપ્યું જેમાં બધી રાત બીતી ગઈ (અપૂર્ણ.)

અવસોકન.

(સંખંધ પાને ૧૬૦ થી.)

ધણાક અવસોકન કરનારમાં એક ખીજે પથુ દોષ નજરે પડે છે. તેઓ
સમગ્ર ચિત્રને વિશ્લેષી શક્તા નથી; તેના કાંઈ એક દેશને મકથુ કરી વિચાર
આપવા વળે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે મનોહર સુંદર ચિત્ર, હૃદયના
મર્મભેદક ભાવના આવિષ્કારયુક્ત વદનવાળું ચિત્ર, તે બનેલું તો અનેક રંગના
લીટાલીટાનુંજ હોય છે. એનાથી જે અસર થાય છે તે કદી શક્તા નથી કે
તેના અક્ષુનાભાવથી થાય છે, કે તેના વદનની આકૃતિથી થાય છે, કે તેની
સ્થિતિના મરોડથી થાય છે! તથાપિ તે પ્રતિવસ્તુ જુદી જુદી લક્ષ્યે તે
કાંઈ અસર કરતી નથી, ક્વચિત્ તુચ્છવનો વિચાર પ્રેરે છે. સમગ્ર જોતાં
હૃદયમાં કેવાં ભવ્યતા, પ્રીતિ, તન્મયતા, આનંદ હૃદય પામે છે. લેખકોનાં
પરિણામ પથુ ચિત્ર જેવાં છે. ચિત્રને ચીતરનાર, તેની પીછી, તેના રંગ,
કે તે ચિત્રના કિમ્બ વિગત અવચર, એ બધું જેમ વિસરી જવાનું છે, તેમ
લેખનું પથુ જોણવું. સમગ્ર ચિત્રમાત્રજ કેવું છે? સમગ્ર ત્રિપથનિરૂપથુ
કેવું છે? આટલોજ વિચારવાનો વિષય છે, ને તે વિચારનું ક્ષમ ખીજને સ્પષ્ટ
રીતે સમજાવવું છે. જેનો સ્વભાવ નિંદા કરવાનો હોય, જેને જાણી જોઈને
દોષારોપમાંજ પ્રીતિ રાખવી હોય, તેને તો સુલભમાર્ગ છે, ચિત્રની રમ્ય રમ્ય
લેખી એટલે ને પોતાને તેમ જોનારને કાંઈને સુંદર, સુરિલક્ષ, કે શુદ્ધ ભાગ-
વાની નહિ. કાંઈ ન આશે તો ચિત્રકારનેજ વળગવું એટલે નિંદાનો પ્રસંગ
સંપૂર્ણરીતે મળશે. મારો આ સ્વલેખનુપાવસોકન માટે લખવાનો હેતુ નથી,

કેમકે તેને માટે શાસ્ત્રોના થોડે થોડા લખાતાં પણ પાર આવ્યો નથી, છતાં એટલું તો કહેવા ઇચ્છું કે આચાર અને વિચાર એ એ વાત એક હોય એ તો હતતમ છે, પણ તેમ ન હોય તો એ આચારની વિરુદ્ધતાને લીધે, ક્ષણ સુખસોલુપમનસ્વભાવમાં વિચાર પણ ખોટા કરતા નથી. વિચાર પ્રમાણે આચાર ન રાખનારને બીજાની નિંદા કરવાનો દક નથી. પણ ચોખ્ખોચોખ્ખો વિચાર આપવાનો તો છે. આપણા વિચાર આપણા ઐશ્વર્યનો અંશ છે. આપણો આચાર આપણા મર્ત્યત્વનો અંશ છે. ઐશ્વર્ય અધિક અસર કરનારને નિત્ય છે, મર્ત્યત્વ થોડાક જ લાગમાં અસર કરનાર અને અનિત્ય છે. મનુષ્ય માત્ર પૃથ્વે જ્યારે આગ છે ત્યારે તે નિમગ્ન લેખકોના લેખ જોતાં તો જરા પણ વિસ્મરણ જોયતો નથી. એવી દોષ આરોપવાની પ્રવૃત્તિ નિરર્થક, નિષ્કારણ છે, ને તેનું કારણ અને કાર્ય ને ધોનેજ છે. એનાથી દાખને લાભ નથી, ને તેવી પ્રવૃત્તિ ન ચર્છે હોત તો દાનિ નથી. અવલોકનકારે આ વાત બહુજ લક્ષમાં રાખવાની છે, એટલી બધી લક્ષમાં રાખવાની છે કે જ્યાંસુધી તેને સમગ્ર ચિદ-વિશોદી સમજતાં આવડતું નથી ત્યાંસુધી તે અવલોકનના કાર્યનેજ લાયક થયો નથી.

આ બધા નિયમો સામાન્યરીતે સર્વના જાણવામાં છે, પણ થોડાજ તેને પાલે છે. લોકપ્રીતિ, કીર્તિ, માન એ એવી અદ્વિત વસ્તુ છે કે જ્યાં તેનો આપણે ધણમાં ધણો અસંભવ પારતા દોષ એ ત્યાંજ તે દાજર હોય છે. ઉદાર નિઃસ્વાર્થના ઉત્તમ પ્રકાશથી માંડીને તે કેવલ સ્વાર્થમગ્નપાતક મુદના અધિકારસુધી પણ તેની ગર્વાદા સર્વોપરિ વર્તે છે. જેમ અસંખ્ય અધિકારપતંગ એ દીપમાં અંધ લાવે છે, તેમ તે પતંગને બક્ષણ કરવાનું સૌમર્ય જણાવવામાંજ શક્તિની સિદ્ધતા દાખવનારા તે દીપ પાછળ અસંખ્ય લાગે છે. ઉભયનાં ઉત્પત્તિને લય સાથેજ ધાપે; પણ શુદ્ધમગ્નને એ સિપ્તા સદ્ગતમાં ધાપે કે અન્યના દોષ દેખાડવાથી તે મારાથી નિકૃષ્ટ ગણાશે ને એમ દૃઢકૃષ્ટ ધણશ. ગિમ્યા આશા! એમાંનું દાંઘ યતું નથી, ને નિકૃષ્ટનું ફક્ત નિકૃષ્ટજ આવે છે. દેહલાક એવા પણ હોય છે કે પ્રકાશમાન મદાજીવની પાંદે વગગી પ્રસિદ્ધિ શોધે છે, પણ તેમનો વિનાશ તે પ્રકાશના અનાદરરૂપ અગ્નિમાંજ સદાજે ધાપે એ આરણ કહેલુજ છે. આવી દાંઘ આવી છતાં લોકપ્રીતિ શું છે? કેવલ મુગ્ધનાં ભાવકા. લોકમત છે તે મેધધનુજ નેટલા રંગનું બનેલું છે, ને તેટલુંજ ક્ષણિક છે. તેને ધોરણે વર્તનારનું વર્તન અને તે વર્તનનાં ફલ પણ તેવાંજ અનિયમિત અને ક્ષણિક ધાપે. દિષ્ટના આગના માગિત પુરો કાલના અવગાનિતમાં પડે છે, ને લોકપ્રીતિના અભિપ્રેક્ષનું જલ સુદાતા પૂર્વેજ તે પદમટ ધાપે. લોકમતને અનુસરનાર

એમ પરિતાપ, પથાતાપ ને નિષ્ફળતાજ બોગવેછે. પોતાનું વૃદ્ધ અને અરુણસિત આનાદિ સિદ્ધ વિશ્વનિયમ એજ ઉચ્ચાભિલાષીનાં પ્રવૃત્તિ નિગિત છે ને અવસોકનકારે કે મધકારે સર્વે એ તેનેજ વગગવામાં સ્વાર્થ માનવાનો છે. વળી, જે ન્યાય કરવાની ઇચ્છા રાખેછે, જે અવસોકન કરવાનું અભિમાન ધારેછે, તેણે તો “હું અને મારું” એ વાત અત્યંત વિસરી જવી જોઈએ, અથવા દાપદૃષ્ટિમાં સનોપ ન માનવો જોઈએ, ગુણ નિરપણ્યમાં પ્રીતિ રાખવી જોઈએ. કોની પ્રવૃત્તિ લક્ષમા લેવી? એક ક્ષણ માત્રમાંજ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય ગણે અનુસવનાર પતંગની? તેમાં પણ સમાનજાતીય પતંગે પતંગનું તો ઠીકજ છે, પણ અવસોકન કરનાર દરાવનાર સર્વે તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરવા નીચા નમનું? એમ કરનારા અવસોકનકાર ગણાયજ નહિ.

આપણી ભાષામાં આજમત્ર અનંત શ્રેણકોની પ્રવૃત્તિ જગી છે, તેમાંની જે જે નિષ્ફળપ્રવૃત્તિ છે તેથી ઉત્પત્તે પણ લોકો જોખળી શકતાં નથી, માટે કોઈ અવસોકનકરનારની અનુસંધા છે એવું સામાન્ય લોકમત છે. આ વાત જાણુ ઉચિત છે, ને એમ થવાની આવશ્યકતા છે. પરંતુ આ રથે જે ઔદયવિવેક ક્યોછે તેથી સિદ્ધ જણાયે કે અવસોકન શુ છે, ને તે કેમ અને કેણે કરવું. એ વાત જે પધાર્થરીતે ન સમજાય તો જેટલા લખનારા છે તેજા અવસોકન કરનારા પણ બધે ઉતારાય; એથી કૃશો લાભ થવાનો નથી, હાનિ તો રપટજ છે.

ચંદ્રચક્રોરી કાવ્ય.

(મજેડું)

(અનુસંધાન પાને ૧૭૬ થી.

પણાં એરી પ્રાણી હમિ ગમિ રહે છે રૂતિવડે,
સિદ્ધારી પ્રાણી તે હમિ ગમિ પછી ઘાત ન થડે;
પ્રીતિને સાધે ને સુખ મન ધારું ઝટ કરે.
પ્રીતિને સાધે તે સતત સુખ સાધે જીવ કરે.
પ્રથમ પાને નિત્યે પ્રીતિ પણ પુરીને પરી રહો,
પ્રીતિના પ્રેમીએ અતિ સુખજ સમાર શું લહો;
પ્રીતિના પ્રેમીએ જનમ આદિ લીધો સફળ છે,
પ્રીતિના દેશીના અર્થને અવતારો આજળ છે,
પ્રીતિ જે પામ્યો તે જન ઝટ લાવાબિધ તરિગયો,
પ્રીતિના પામ્યો તે દુષ્ટિ જાણુ સમુદ્રે દુષ્ટિ યયો;
વિના પ્રીતિ વ્દાલી આજળ વાળ છે યોગનિ કળા,
સિખી લેહે શાણી રતિ નિયમના રાગ સપળા.

૭૬

૭૭

૭૮

પ્રીતિના પ્રેમીને મરણ વાયથી તે નહિ ડરે,
વળી તે પ્રીતિમાં પ્રતિ દિવસ વૃદ્ધિ અતિ કરે;
પ્રીતિ છાડવાને કદિ અરિ જતાને કંપ હરે,
‘નહીં છોડું’ બોલી તરત શિર લાં આગળ ધરે. ૭૯

વૃથા તે સમૃદ્ધિ પ્રીતિવિણુ ઘણી તોય ગણુવી,
વૃથા નિશ્ચે વિદ્યા પ્રીતિ અણુણુની નિત્ય લાણુવી;
વૃથા તેની કાંતિ અતુર મન ચાર નવ લહે,
બંધિતો તે બાર પ્રીતિ વિમુખ થૈ જો છવ રહે. ૮૦

પ્રીતિના સંબંધે શરમ મનમાં ચોગ્ગજ રહે,
સદા શોભાવતાં રતિ રસિકને કાવિદ કહે;
પ્રીતિના સંબંધે તન મન તણુ તાપ ટળશે,
‘આદેર્શાં દેખીને’ બહુ દિલ ત્રિપે નિત્ય જળશે. ૮૧

અરે પેલાં પક્ષી ક્યુતર તરે પ્રેમ પયમાં,
જરે, સાચી પ્રીતિ જરૂર કરિ લાંબા સમયમાં;
સદાના સંબંધી તણિ નિરહ પીડા નવખમે,
સુગંધે તે પ્રાણો દુષ્ણ દિલ ધરી રંગ ન રમે. ૮૨

ચક્રારી જો પેલી તર ઉપર વેલી અદિ રહી,

વધારે વાઘે છે પ્રતિ દિન વિષે સંશય નહીં;

હમેશાં તે રીતિ રતિ તણિ ગણી લે તું ઉરમાં,

પ્રીતિ પામે નિત્યે નિરમળ વળી જૂઠું નુરમાં. ૮૩

પ્રિયાતુ’ જો પેલાં ગિન પણ ધરે પ્રેમ જળમાં,

તજો જો પાણી તો નરતજ તજો પ્રાણ પળમાં;

અસાં પ્રેમીનાં તો અગણિતજ ઉદાહરણુ છે,

શિખી લે આ શિક્ષા કૃદ્ધણુ પણ પ્રીતિ કરણુ છે. ૮૪

વળી જાતાં મેઘ સ્વર મધુર મોરો નવ ધરે,

કળામી કીડા તે પછિ કદિત આનંદધિ કરે;

મુખી લે અપૂર્વે તરત, મણુચે, લે તણુ જરૂર,

નિદાણી તે મેઘ પ્રસન્નિત, મને તે આનિ થતા. ૮૫

યશો જો સંમારણ પટ કદિ ધરી અંગ લગવાં,

વિરાગે કામો તો તરત મન યાજેજ તજવા;

ઘણી નિંદા સારે જગમહિ મશે તેહ જનની,

મુખી લે આ શબ્દો રતિ તણિ રસીલી તું મનની. ૮૬

જાતું વર્ષા બતતાં હુંખ ધણું દિવે દાદર લહે,
દઢાઈ જૂંમિમાં છુપ રહિત ઝાઝા દિન રહે;
ધણું દુષ્ટોનો છે પણ મરવ તે બાપ ન કલાં,
પ્રીતિનાં અજ્ઞાનાં લદ્દય રતિના રંકજ રહ્યાં.

૮૭

જુરા ફાળે પેલાં પગ પથ્થુ વિગોળી નવ રહે,
ખરી પ્રીતિનાં તો લલિત સુખ તેઓ આદિ લહે;
પગે પ્રેમે જાંઘલાં પરસપર માદા નર વળી.
પગે જો છૂટલાં તો જાણુ દુઃખ ગણી જોયજાળી.

૮૮

મરે પૂરી પ્રીતિ લદ્દય હરણી ગાય ન બણી,
સુખપાથી થોભે તે દિલ્લડર દુશાનો નવ ગણી;
ગિકારી મારેછે છળ કપટથી ગાયન વહે,
તથાપિ ધારેછે અડનિશ રતિ ધારણુ ઘરું.

૮૯

વળી વેઠે તપાં જાણુ દિન બધેયો દિન બની,
તથાપિ નાપીએ રગરિ નિપદ સ્નાતિ નિરહાળી;
અકોરી ! જો આવાં રતિરસ ડોલે પલ્લિ સમજો,
પ્રિયા તો સાગાટે નહિ મન મદી સદ્રતિ રજો.

૯૦

કઠી કાકીલા જો સ્વર સુરમિ પાપી નવે વહે,
રહે મુગી મૂળે સજી રતિ ડોલી ને નિજ લદ્દે,
કરે જીવન પલ્લિ જુગ જુસિયિ કદગોચ વનમાં,
કરે તો કાકીલા સ્વરજ્ય પ્રિયનું શુદ્ધ મનમાં.

૯૧

કપોતીને જાગે હડ કરિ કઠી લાયકિ નરો,
પલ્લિ તેનો ત્યારે છળ ઝટ કડે પિંડયિ પગા;
પ્રિયા ! જોયી રીતે જારિ રતિનુ દહાન બસુજો,
ગને તારો પ્યારો પછિ ઘટ વિગે નિત્ય ગણુજો.

૯૨

ચરે ચારો સર્પો શિરગણિ મુકીને વન વિગે,
પછાડે છે ફેણા દગ ધક્કિન જ્યાં આગિ દિસે;
જાણી આગા જો આતિ અમ કુ મલ્લ સજ્જતો,
ખરે તો તે માથે સ્વરગુનિ સર્પો જા મજ્જતો.

૯૩

અહો સાચી પ્રીતિ જાગર મન ધારે કમળમાં,
જિજ્ઞાસો છોડો છોડી યમનજી સદા જામ જલનાં;
વળી કાયા જ્યારે કુગળિ કરમાજો કમળની,
રહે ત્યારે તેમાં જિતિ તજી અકોરી ! મરણુની.

૯૪

પ્રેક્ષક નિત્ય નોંધ.

સંવત ૧૯૪૭ ની.

દરરોજનું પાતું એક દારૂ. અઢેણ મગડી, શૂનરાતી ત્રણે વાપામા એક દાગને ત્રણ કામ કામળ ઉંચા કપડાની મજબૂત બાધણી.

અમાઉથી બહાર પડેથી.

પોસ્ટ ડાયરી (નાની) ૦-૪-૦ ૦-૬-૦

ઓશીસ ડાયરી (મોટી) ૦-૬-૦ ૦-૮-૦

પોસ્ટેજ નાની ડાયરીનો અઢો આનો બને મોટીનો એક આનો અઢો ગાઉ ધરાક થનારે પુસ્તક પ્રમારક મંડળના સેક્રેટરીને તૃપ્તિ મોકલી નામ નોંધાવવા.

:વિજાપના.

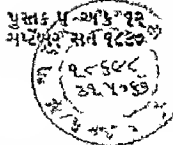
સખાણુ—આ પત્રને માટે સર્વેએ છુટથી કરવું—એવી અમારી અમલ થીજ પ્રાર્થના છે; તથા તે દેશ પણ માસની તા. ૧૦ થી પહેલા આવશે તોજ તે પછીના માસમાં દાખલ થઈ શકશે. સખાણુ તથા પત્ર, ચોપાનિયાં પત્રના સલાજમ તથા વ્યવસ્થા વગેરે સંબંધી વ્યવાહાર મિયંવદાના તંત્રી-નડિયાદ, એ સંબંધને ગણવો. " મળેયુ " એમ સખ્યાનિનાના જોટલા નિયમે આ પત્રમાં આવ્યાછે કે આવેછે તેના દાખીરાછટ તરીકે છે. માટે તે હાપસ હાપવવાનો કાસને દક નથી.

સલાજમ—પોસ્ટની ટીકીટોથી વાળનામાં આવે તો ને ટીકીટો 'માત્ર વા આનાવાળીજ હોવી જોઈએ. દર રૂપીએ એક ટીકીટ વધારની પણ વાળના ચુકવું નહિ. વળી પહોંચ મંગાવનારે ના આનો વધારે વાળવો.

" મિયંવદા " પત્રની છઠ્ઠા વર્ષથી સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા તંત્રીએ પોતાને હાથ રાખીછે, માટે છઠ્ઠા વર્ષનું સલાજમ પણ તેઓને " નડિયાદ " મોકલી આપવા ધરાકોએ મેહેરબાની કરેથી.

મુબારક-પુસ્તક પ્રનારક
નંદગી. મળકારેથી

રામદામ કારીદામ મોટી.
વ્યવસ્થાપક

त्रैविद्या मा सोमपा सुत्रपापा यन्नैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥
 ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिमि देवभोगान् ॥ २० ॥
 ते त मुक्ता स्वर्गलोके विशा- क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति ॥
 एन त्रयोधर्ममनुप्रपन्ना गतागत कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

अथ याश्चिन्तयन्तो मा ये जना पर्युपासते ।
 तेषा मित्यामिमुक्ताना योगक्षेम वराम्यहम् ॥ २२ ॥
 येऽप्यन्यदेयताभक्ता यज ते श्रद्धयान्विताः ।
 तेऽपि मामेव कौंतेय यजन्त्यविविर्पूर्वकम् ॥ २३ ॥
 अह हि सर्वयज्ञाना भोक्ता च प्रभुवे च ।
 न तु मामभिजानाति ततोऽतश्चैवन्ति ते ॥ २४ ॥
 यान्ति देवव्रता देवान् पितृन्पाति पितृवता ।
 मृतानि यात भूतेभ्यः यान्ति मद्याजितोऽपि माम् ॥ २५ ॥
 पत्र पुष्प फलं तोय यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
 तदहं भक्त्युपहृतमश्रुमि प्रयताम्य ॥ २६ ॥
 यत्करोषि यदश्नसि यञ्जुहोष ददासि यत् ।
 यत्तपस्यासि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥
 शुभाशुभफलैरेव मोक्षयसे कर्मबन्धनैः ।
 सन्दासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैषसि ॥ २८ ॥
 समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रिय ।
 ये भजन्ति तु मां भक्त्या नयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥
 अपि त्रेतद्वराचारो भजते मामन्यभाक् ।
 साधुरेव स मतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

ક્ષિપ્રં ભવાતિ ધર્માત્મા શશ્વન્છાન્તિ નિગચ્છતિ ।

કૌન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મે મક્તઃ પ્રણયતિ ॥ ૩૧ ॥

માં હિ પાર્યં વ્યપાશ્રિય ચેડપિ સ્યુઃ પાપમોનયઃ

સ્ત્રિયો વૈશ્વાસ્તથા શુદ્ધાસ્તેડપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા મક્તા રાજર્ષયસ્તથા ।

અનિલમસુત્વં લોકમિમં પ્રાપ્ય મજસ્વ મામ્ ॥ ૩૩ ॥

મન્મના મય મદ્ભક્તો મદ્વાજી માં નમસ્કુસ્ત્ ।

મામેવૈષ્યસિ યુક્તૈવાત્માનાં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

અક્ષરાર્થઃ—(૨૦) ત્રિવિધ અને સોગપ તથા પૂતપાપ એવા, યજ્ઞથી, મને યજ્ઞને સ્વર્ગગતિ પ્રાપ્ત છે, ને તે પુણ્યવાળા સુરેન્દ્રલોકને પામી સ્વર્ગમાં દેવને યોગ્ય એવા ભોગ ભોગવેછે; (૨૧) એ વિશાલ સ્વર્ગલોકને ભોગથી, પુણ્ય ક્ષીણ થતાંજ, તે લોક અર્થલોકમાં પેસેછે; આગ ત્રીયર્ધને અતુલ તંત્રારા કાગની કાગનાવાળા ગતાગત લાભેછે. (૨૨) જે અનન્ય હોષ ગાઈજ ચિંતન કરતા મનેજ સર્વપ્રકારે બનેછે, તેવા નિત્ય અગ્નિયુક્તને હું યોગક્ષેત્રે આપું છું. (૨૩) એગનાથી ળીળપણ જે અન્ય દેવતાની લક્ષિત રાખી શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞેછે, તે પણ, હે કૌન્તેય ! અવિધિપૂર્વક મનેજ યજ્ઞેછે. (૨૪) કેમકે સર્વ યજ્ઞનો હું બોક્તા અને પ્રભુ છું. મને તે લોક તત્ત્વથી બાણુતા નથી માટે પ્રચ્યુત થાયછે. (૨૫) દેવવતી દેવને પામેછે, પિતૃવતી પિતૃને પામેછે, ભૂતવાણ ભૂતને પામેછે, ને મને યજ્ઞનારા મને પામેછે. (૨૬) યજ્ઞ પુષ્પ, ફલ, કે જલ, ભક્તિથી જે મને અર્પેછે, તે પ્રપતાત્માર્જી એવું ભક્તિથી અર્પેલું એ, હું શું છું. (૨૭) જે તું કરે. જે ભોગવે, જે હોમે, જે દાન કરે, જે તપ કરે, તે સર્વ, હે કૌન્તેય, મને અર્પણ કર. (૨૮) શુભ અને અશુભ ફલરૂપી કર્મજન્મનથી એમ તું મુક્ત થઈશ, ને એમ સન્યાસયોગથી મુક્ત હોઈ, વિમુક્ત થઈ મને પામીશ. (૨૯) હું સર્વ જૂતપ્રતિ સમાન છું, મારે દેખ્ય નથી કે પ્રિય નથી, જે દ્રાહ મને ભક્તિથી ભજે છે, તે મારામાં છે, ને હું તેનામાં છું. (૩૦) કદાચિત્ દ્રાહ સુદુરાચાર પણ અનન્યભાક્ત થઈ મનેજ ભજે, ને તેને સાધુજ બાણુવે, કેમકે તે સારે રસ્તે લાગેલો છે; (૩૧) ક્ષિપ્રજ ધર્માત્મા યાયછે. ને નિલ શાન્તિ પામેછે, હે કૌન્તેય ! નિશ્ચય જાણુ, મારે ભક્ત કદાચિત્ ગિનજ થનો નથી. (૩૨) વળી હે પાર્ય ! મારે આશ્રય કરીને, પાપયોનિ પણ જે હોય, સ્ત્રી વૈશ્યશૂદ્રાદિ પણ, તે સર્વ પરગતિને પામેછે;

(૩૩) તો પવિત્ર બ્રાહ્મણો ભક્તો અને સન્નિધિઓનું તો કહેવુંજ શું ? (માટે) આ અનિત્ય અને અસુખ એવા શોકમાં આવી મને ભજ. (૩૪) મારામધુ મન કર, મારો ભક્ત થા, મારૂં યજ્ઞન કરતો થા, મને નમ, એમ મત્પરાયણ રહી આત્માને યોજતાં, તું મનેજ પામશે.

વિવેચન :—એકત્વથી પૃથક્ત્વથી બહુત્વથી, મમે તે પ્રકારે. પણ નિ-
ષ્કામ વાસનાથી જે પશ્ચાત્તને ઉપાસે છે તે સત્ત્વશુદ્ધિદ્વારા ક્રમશઃક્રિયા પામેછે
એમ આગળ કહ્યું. હવે સકામ વાસનાથી જે લોક માત્ર સાંચોક્ત કર્મમાંજ
પ્રવૃત્તિ કરેછે તેમની મતિવિષે કહેછે. ત્રિવિધા તે નમ્ર, યન્ત્રુપ, સામ એ
ત્રણ વેદ, ને તેને જાણનાર તે ત્રેવિધ; વેદમાં કહેલા જે યજ્ઞયાગાદિ છે તેને
તે તે કામ્યશુદ્ધિથી કરનારા, અને તેથીજ તે કર્મમાં સોમય એટલે સોમર-
સપીનારા, ને તેથીજ પૂતપાપ એટલે પાપથી મુક્ત થઈ પવિત્ર થયેલા, એવા
વસિકો, અથવા કર્મકે મીમાંસક, જે બ્રહ્મસાક્ષીત્વાદિ ક્ષાને ન માનતાં
માત્ર સ્વર્ગપ્રાપ્તિપરજ મોક્ષ ગણેછે, તે એ પ્રકારે મને યજ્ઞને સ્વર્ગમાં
જવાવ તેવી મતિ પ્રાપ્તેછે. એ પ્રાર્થના જે કામ્યવાસનાથી ઉપજે છે તે વાસના
તેમને તેવો ભોગપણ દેહાન્તે કરાવ્ય વિના રહેતી નથી; કેમકે એવો સ્પષ્ટ
નિયમ વારે વારે કહેવામાં આવ્યોછે કે જેની વાસના તેવા મોક્ષ. સુરેન્દ્રાદિ
દેવ ભોક્ત્રી જે વાસના થયેલી છે તેને અનુગ્રહ ઉપભોગ પણ અનુભવાય છે.
અને દેવતાને યોગ્ય એવા ભોગપણ એ કામ્યકર્મ કરનારા સ્વર્ગમાં રહી
ભોગવેછે. આવી જે કામ્યવાસના તે કાઈ નિરંતર ટકી રાકતી નથી, તેમ
તેનો ઉપભોગ સ્વર્ગાદિ સ્થિતિમાં થવા માંડ્યા એટલે ત્યાં કાંઈ તે વાસના
અધિક વધે તેવા કર્મ કરાતાં નથી, કેમકે એ કર્મ તો આ કર્મચોક્તમાંજ
સાંધ્ય છે અન્યત્ર નથી, એટલે જે કામ્યકર્મથી. એ વાસના ઉપાર્જન કરેલી તે
કર્મની શક્તિ ક્ષીણ થતાં વાસના પણ ક્ષીણ થાયછે, ને સ્વર્ગનેા ધ્વંસ થાયછે.
છાંદોગ્યોપનિષદ્માં કહ્યુંછે કે “જેમ અન્ન પ્રયાસવડે કરીને મેળવેલી સમૃદ્ધિ
કામે કરીને નાશ પામેછે, તેમ તત્ત્વ (સ્વર્ગાદિસ્થિતિના) પુણ્ય (કામ્યકર્મ) થી
પ્રાપ્ત કરેલો સ્વર્ગભોગ પણ નાશ પામેછે.” માટેજ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કહેછે કે
કામની કામનાવાળા એટલે કામ્યભોગાદિની વાસનાને વળમતારા, જે વેદત્રય અ-
થવા ત્રીણા કર્મમાર્ગને અનુસરનારા છે, તે તેમનાં શુભકર્મથી પ્રાપ્ત કરેલા સ્વ-
ર્ગમાંથી પુણ્યનો ક્ષય થતાં, પાછા મર્ત્ય એટલે મૃત્યુભોગ, અર્થાત્ નવા કર્મ ઉ-
પાર્જન કરી નવી વાસના બાંધવાનું સ્થાન, તેમાં પેસેછે. એટલે કે જન્મમર-
ણના ક્રમમાં, જે અધ્યાસદ્વારા દુષ્પરંપરાના અનુચારમાં, રખડેછે; વળી એવાંજ
કામ્યકર્મથી વાસના વહેરેછે, ને વળી એમનું એમ થાયછે. એમ ગતાગત

એટલે મત (જવું) અને આગત (આવવું) તેમને કદાપિ છૂટવું નથી. તેવાં કર્મમાંજ પડવાથી તેમને એજ લાભ છે. જ્યારે કેવલ કામ્યમાર્ગમાં પડવાથી આવું ફલ યાવછે ત્યારે નિષ્કામમાર્ગજાણને શો લાભ છે; ને તેનો શો પ્રકાર છે તે હવે કહેજે. જેમને પરબ્રહ્મવિના અન્ય કોઈ નથી તે અનન્ય કહેવાય, ને એવા અનન્ય હોઈ જે મારું એટલે પરબ્રહ્મનું સર્વદા ચિંતન કરે. ને ક્ષણપણ બ્રહ્મદૃષ્ટિવિના ન રહે, એવા નિસ અભિયુક્ત એટલે નિરંતર ઉત્તમપ્રકારના યોગમાં લાગેલા, તેમને હું યોગક્ષેમ આપું છું. યોગ એટલે આપ્રાપ્તીપ્રાપ્તિ, અને ક્ષેમ એટલે પ્રાપ્તનું રક્ષણ તે હું પરબ્રહ્મ પોતેજ સદસા કરી આપું છું; જીજ્ઞાસુએતે તો પ્રયત્નદ્વારા યોગ અને ક્ષેમ ફક્તે, પણ આગને તો સહજજ તેમ યાવછે એટલે વિશેષ છે. અથવા યોગ એટલે અભ્યસિયનિરૂપ સમાધિની પ્રાપ્તિ અને ક્ષેમ એટલે તે સમાધિ નિરંતર ટકે એનો વિક્ષેપાદિ વિનાભાવ, તે હું સહજ સાધી આપું છું, એમ પશુ અર્થ થઈ શકે. હું કરી આપું છું આમ પરમાત્મા વહેછે તેથી તેમને કર્તાપણનો દોષ લગાડવો નહિ. સિદ્ધાન્ત એવો છે કે વૃક્ષ ફલી ફાળીને જાગી રહ્યું હોય તેની નીચે જે જાંચ ને હાથ લાંબેકરે તેને તેનું ફલ મળે, જીજ્ઞાસુ તેમજ, એમાં વૃક્ષને કાંઈ પશુપાત કે તેને કાંઈ કરવાપણું ગણાય નહિ. ભક્તિ છે તે એવો વિષય છે કે જેટલો જેને વેગ તેટલો તેને સાક્ષાત્કાર આવે સિદ્ધાન્ત હોવાથી આતિ તીવ્ર સવેગરાણાને મુદ્દઠ અને મુદ્દળ યોગક્ષેમ યાવ. તેથી મંદ હોય તેને મંદ યાવ, કે જેનામાં કાંઈ ન હોય તેને કાંઈ ન યાવ, તેમાં પરમાત્માનો દોષ નથી, કે પરમાત્માને કોઈપ્રકારે કર્તાપણુપણુ નથી. હું કરી આપું છું એમ જે કહ્યું એ તો એકમાત્ર સમજવડાનો પ્રકાર છે. વાસ્તવિક વાત તો જે સિદ્ધાન્ત કહ્યા તેમ સમજવાની છે. એ સિદ્ધાન્ત હાથ દૃષ્ટિ રાખીનેજ શ્રીગુણ પરમાત્મા અગ્રગણ કહેછે, કે જ્યારે એક ને યોગક્ષેમ કરી આપે. ને જીજ્ઞાસુને નહિ ત્યારે તો સમવિષમ ભાવ થયો; ને વળી જ્યારે અલ્પ સર્વન છે ત્યારે ગમે તે માણસ ગમે તેને બળે. તેમાં શી હાનિ આવી ? આવી બે સંત યાવછે, તો તેનું ઉત્તર એ છે કે શ્રદ્ધાથી કરીને ગમે તે દેવની ભક્તિ રાખી ગમે તે દેવને કોઈ પૂજે કે વાગે તેમાં કરી હાનિ નથી, એપણુ બ્રહ્મનુંજ રૂપ છે, પરંતુ તે પૂજા અભિધિપૂર્વક એટલે અગાનપૂર્વક છે, ને એટલેજ અંશે પરમદુષ્કરનુંવે ઉણી છે. એમ છતાં પૂર્ણ ભક્તિ તો, ગમે તેનું જાણુ, છતાં બ્રહ્મનુંજ યાવછે, કેમકે સર્વેમય બ્રહ્મ તેજ સર્વે યમ અંશાત્ સર્વકર્મનું ભોક્તા. એટલે તે તે દેવનારૂપે ભોગવનાર છે, ને પ્રભુ એટલે સર્વના અંતર્ધામીરૂપે ફલ આપનાર છે. પણ બ્રહ્મને તરવથી ન જાણવાને ક્ષીધે તેમની આવી પ્રવૃત્તિ તેમને છેવટ પ્રચ્યુત, પતિત, કરેછે; આમળ

કર્મક્રયોક્તી જે ગતિ કહી તે ગતિમાં નાખેછે. ક્રોધ ક્રહેશ કે શાકર ને શાકર ન બાણીને ખાથી તોપણ ક્રોધ ગળી નહિ જાયે એમનો નથી? પણ આ ક્રો-
 ક્રોધે એમ સમજવાનું છે-કે શાકર ખાવાની તકરાર નથી. પણ તેને
 ઉધતે ઉધતે ખાવાની વાત છે. તત્ત્વથી વાત જાણવી નહિ, એટલે
 એ અર્થેન અજ્ઞાપૂર્વક થયું ને તેથી શુદ્ધ જ્ઞાન હોવાનેથીયે જે નિત્ય
 મોક્ષની અપેક્ષા ધમના નિર્વિકલ્પરૂપે પરિણમે તેને બદલે અજ્ઞાનને લીધે
 તે તે દેવાદિની ભાવનામાંજ વાસના બંધવાથી કામ્યકર્મના કરનારને જે ફલ
 કહ્યું છે તેજ ફલ આવે. શુદ્ધ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારગ્રાટે જ્ઞાનપૂર્વક તીવ્ર સંવેગ-
 વાળી ભક્તિની જરૂર છે, તે ન હોવાથી ફલ વિપરીતજ થાય. એજ કહેછે.
 દેવને પૂજનાગ દેવનેજ પામેછે, પિતૃ ધી ઉપાસનાવાળા પિતૃનેજ પામેછે. ને
 ભૂતપ્રેતાદિને પૂજનારા તેને પામેછે, એમ સત્ત્વ, રજસુ, કે તમસુ એ તથુચુચુથી
 અતુકમે તથુ ફલ થાયછે; પણ ત્રિગુણીન એવો જલનો સાક્ષાત્કાર તો તત્ત્વ-
 રિકેકપૂર્વે જ્ઞાન અને તેવીજ ભક્તિ તે સિવાય થતો નથી, અતઃ દેવતાની
 આદિશબ્દોમાં વ્રતશબ્દનો અર્થ પૂજા, પૂજન, એમજ લેવોનો છે. મને ય-
 તનારા મને પામેછે એમ કહીને ત્રિગુણીત બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની સૂચના કરી
 છે. “મને પામેછે.” “હું આપું છું” આવા વચનોનો આશ્રય કરી આ
 અધ્યાપને આશ્રયે ધણીક એમ પ્રતિપાદન કરવા મથે કે બ્રહ્મ તે સાવધન,
 સચ્ચ, જગદ્દતિક્ત, પરમપુરુષ, કે પુરુષોત્તમ છે, પણ તે કલ્પનાને બંધ
 પણ મૂલ્ય ક્ષોડામાં નથી, એમ અધિકારી સદ્ગુણ થતાવી શકશે. બ્યારે
 લખીને કે કહીને સમજવવાનો વિષય આગો આરે તો કહેનારને સાંમજ-
 નારનો બેઠ કલ્પીનેજ વાત ચાલી શકે. બાકી અજેદની વાત તો કહેવાય તેવી
 કે વર્ણવાય નેતર. નથી; આમ છે એટલે યદ્યપિ દૈત્યામ જેમાં વાક્યો આવે
 તથાપિ તેની પૂર્ણપર સંગતિ જોઇ અર્થમોજના થતી એજ બુદ્ધિમાનું ક-
 ર્તવ્ય છે. આની કવચરથા છે માટે દેવદત્ત તત્ત્વ મુકી ભગવદ્વાચન કરવું
 એજ સુચન છે. તે કરવું પણ ક્રોધ ક્રહિત નથી માટે કહેછે કે મત્ત પુષ્પ
 ફલ જન જે ક્રોધ મને અર્પવામાં આવે ને હું પોતેજ વૃષીકાઈ છું, પણ તેમાં
 વાત એટલીજ જરૂરની છે કે તે પ્રયત્નાગ એટલે અર્થેન આસક્ત ચિત્તાવાળા-
 એ અર્પેલું જોઈએ, ને બહુ શ્રદ્ધાથી અર્પેલું જોઈએ. “ધૃત્વર ભાવના
 મુખ્યા છે” એવું કહેવત ચાલેછે તેમાં પણ ધણો ઉત્તમ મર્મ સમાયોછે.
 બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થવામાટે દૃઢ શ્રદ્ધા અથવા દૃઢ ભાવના જોઈએ, ને ને પૂર્વક
 જે થાય તે બધું ફો, બાકી સ્તેનાના દગમાંથી પણ બ્રહ્મ પ્રસન્ન થવું નથી.
 આશ્રમાણે માર્ગ છે, નોટને દુવે અર્જુનને આશ્રમ સર્વ મુખ્યને કહેછે કે

જ્યારે સકામ અને નિષ્કામ કર્મનાં ફલમાં આવો અંતર છે, ને જ્યારે બ્રહ્મ-
સાક્ષાત્કારને માટેજ કરેલું સર્વ સિદ્ધ છે, ત્યારે જે ખરા ભક્ત અથવા ખરા
જ્ઞાની છે તેમણે કામ્ય, ચિદ્વિત, નિત્ય, નૈમિત્તિક, આદિ સર્વ કર્મ, તેમ એકનિ-
મિષમાત્રપર્યંત પણ, બ્રહ્મનેજ અર્પણ, ને બ્રહ્મદૃષ્ટિથીજ કરવાં. એમાંથી
બ્રહ્મરૂપિ થયે છે, ને અનન્ત મોક્ષ હોય છે, એટલુંજ નથી પણ એમ થવાથી
“હું કર્તા કે બોક્તા છું” એવી ભાવના રહેતી નથી, ને તેથી કર્મમાત્રનાં જે
શુભાશુભ ફલ, અથવા કર્મથી થતું જે બંધન, તે એવા જ્ઞાનીને કાંઈ બાધ
કરી શકતાં નથી. આનુંજ નામ સન્યાસયોગ, કેમકે કર્મમાત્રનાં કર્તા
બોક્તા ન્ન રહેતાં, બ્રહ્મ દૃષ્ટિથીજ તે આચરવાં, કર્મ કરવાં એ કર્મ
યોગ અને તેના ફલનો ત્યાગ એ કર્મસંન્યાસ, એમ આ યોગ સન્યાસયોગ
કહેવાય. એનાથી કર્મમાત્રથી માણસ વિમુક્ત થઈ, નિર્વિકલ્પમાં ઠરે છે આવો
યોગ, જે જોઈએ કરશે તે તેટલુંજ જ્ઞાન પામશે; બાકી બ્રહ્મને તો કોઈ પ્રિય નથી,
કોઈ દેખ્ય નથી, સર્વ સમાન છે. એ વાત આગળ કહી હતી છે. તીવ્ર સંવેગ-
પૂર્વક ભક્તિ અને જ્ઞાનથી જે બ્રહ્મને જાણે છે, તે મોનેજ બ્રહ્મ છે, ને બ્રહ્મ
તેમના રૂપ છે. આ જ્ઞાન અથવા આ રાગ-યોગની દબે પ્રશંસા કરે છે કે કોઈ
પ્રથમ વયમાં શુ એટલે અત્યંત દુઃખચારી હોય, પણ પછીથી અનન્યગ્રાહ્ય એ-
ટલે અનન્યરૂપિતાથી થઈ બ્રહ્મનેજ ઉપાસે તો ને ખરા સંતુષ્ટ થાય; તે ક્ષિપ્ર
ધર્માત્મા થાય છે: બ્રહ્મભક્તનાં માણેલી એક નિમિત્ત જોઈથી પણ વૃત્તિ મિ-
ટવા થતી નથી, બ્રહ્મનો ભક્ત નારા પામતો નથી. એવ. પણ અગ્નિમિત્તાદિની
પેઠે સાધન જાણિત, અત્યંત વાસનાક્ષયરૂપ મુક્તિ, અનુભવે છે. બ્રહ્મજ્ઞાન
અમુક કાલેજ થાય એમ નિયમ નથી, ખાસીને પણ પૂર્વપ્રવૃત્તિના ઉદયથી તે
થઈ શકે, એટલે જેને જ્યારથી એ જ્ઞાન મળ્યું ત્યારથી તેની વૃત્તિજ બદલાઈ
ને નવોજ મનુષ્ય થયો, તેના જીર્ણ જન્મ થયો, તે દિવસ થયો. એને સા-
ધુજ કહેવાય. નિમિત્તદ્વારા આગેનુક દેવવિને આવું કશું પણ જે પ્રકૃતિથીજ
દુષ્ટ કે નીચ ગુણવામાં આવે કે તેનું પણ આમ સમજવું કે નહિ? એ શં-
કાથી કતાર કરે છે કે સ્ત્રીઓ વૈશ્ય અને શૂદ્રપણ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ મળિતા રૂપથી
સાદ્ જ્ઞાન પણ સુવર્ણ જાતી શકે છે. આ ઠેકાણે, દીનાશરણે, સ્ત્રી વૈશ્ય
અને શૂદ્રને વેદાન્તવિચારનો અધિકાર નથી. મટે આ વચન તો ગોણુ અ-
ર્થવાળું છે એમ પાંડિત્ય કહ્યું છે, પણ એવો અશદ્ અગને સાર્ય સામનો નથી.
વેદાન્તમાં તો શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન પ્રક્રિયાપૂર્વે વિરાગ, નિવેક,
સમદિક્ષંપતિ, ને મુમુક્ષુતા, એ સાધન ચતુષ્ટય હોય તેજ અધિકારનું
સમ્પન્ન છે. સિદ્ધાન્તલેખાદિ મયોમાં આવો પદ્ય પણ નથી એમ નથી.

અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનથી શ્રી શુદ્ધિ પણ શુદ્ધ અને મુક્ત થાય, તો હિતમ એવા
જે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય તેમને કિતમોતમ વાણ થાય એમાં તો કહેવું શું ? શ્રીગમા
સ્નોકનો અર્થ શ્રી શંકરાનંદે એમ પણ કરી બતાવ્યો છે કે જે બ્રહ્મનિષ્ઠ છે તે
સ્થિર લક્ષ્મણમાં રહ્યાં કરે તો તે અમશ્નમશ્નુદ્ધિ ગમે તેવા આત્માર કરે
સતો પણ શુદ્ધતો શુદ્ધ સાધુજ છે. જોને અગેડ બુદ્ધિ થઈ તેને પત્રી દોષ કે
શુદ્ધિ એ લાગ છેજ નહિ, ને જ્ઞાનીનો કેઈ આત્માર નિધ નથી; તેમ પૂર્વે
હુષ્ટ બ્રહ્મજ્ઞાનથી પરિત્ર થતા ભેદગામ ભુતી એકમાત્ર ગ્રહે તેથીજ તેપણ અ-
તઃપર સાધુજ છે એપણુ સમજવા જેનુજ છે. આમ બ્રહ્મજ્ઞાનનો મહિમા
છે, ને શુદ્ધાદિને જોયી લાગ છે તેથી બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયને તો આપૂર ફલ હોય
એમ છે ત્યારે હે આર્જુન ! હે મુમુક્ષુ ! તું પણ આ અસાર સંસાર, દુઃખમય
ભવ, અનિત્ય આહંકરમા પડે છે સા કૃષ્ણણુ વડાનો હોય તો બ્રહ્મના અ-
નુભવની લહેમાં લાગ. તે શી રીતે ? મ ! કૌંસાણી ત્રણેયી બ્રહ્મનેજ જો,
અનુભવ. બ્રહ્મનેજ સંભાર, બ્રહ્મનેજ યજ્ઞ, નેત્રાજ લાલ્યા, ને એમ મત્પરા-
યાણુ એટલે ગારામય, બ્રહ્મમા, થા; એજ સાક્ષાત્કારનો રસ્તો છે.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसं-
वादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ૯ ॥

ગુલાબસિંહ.

સ્થિર ચિત્ત અને નિશ્ચવદૃષ્ટિથી તથા ધર્મી સૂક્ષ્મ ગજ્ઞાનરીથી સિદ્ધ થઈ
શકે એવા કેટલાક પ્રયોગમા મત્સ્યેન્દ્રનો શિષ્ય કેટલોક સમય ગુંથાયવો રહ્યો.
ધણા આશ્ચર્યકારક પરિણામો જોઈ એને બહુ આશ્ચર્ય અને આનંદ થતાં ચાલ્યાં.
તેમા કેવલ રસાયણુ પ્રયોગોજ હતો એમ નહિ, પણ તેજસ્વત્વના કોઈ ગૂઢ
પ્રયોગથી જીવંત શક્તિઉપર જે અમર હરી શકાય છે તે રહસ્યવિદ્યાની વાતો.
પણુ સમાયલી હતી. સર્વજ્ઞાથી પણ અદૃશ્ય એવા આકાશતત્ત્વદ્વારા જીવ જી-
વને, રિચાર વિચારને, ને આત્મા આત્માને, ગમે તે સ્થલ અને ગમે તે કાલે પણ
સંબધ છે એમ મત્સ્યેન્દ્ર અને તેના વર્ગના યોગીઓ માનતા; અને એ તત્ત્વ-
દ્વારા હાલના તારકરતાં પણ વધારે જાણી ની સંકલ્પે સંકલ્પ જોડાઈ શકતા,
મનોમન એક થતા, અને જૂનકલ વર્તમાનમા પ્રત્યક્ષ થતા. માણુસજ્ઞને કે
કોઈ જીવધારી જંતુ એ જે જે કાલે ને જે જે સ્થલે જે કોઈ નિચાયું સંકલ્પ્યું,
સિદ્ધ કર્યું હોય, તે એ તત્ત્વમા રગનારને એક સુબુખાત્રના વેગ મુવંક સંકલ્પથી
દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે છે; ને આ નિશ્ચના અધારમા અધારા બ્રહ્મજ્ઞાની વાત પણ

છાની રહી શકતી નથી. આ પ્રકારેજ ઉપનિષદદિગાં કહેતું “એક જ્ઞાનથી સર્વ જ્ઞાન” એ યોગીઓ સાનુભવ સિદ્ધ માનતા. લાક્ષણીકે આ બધું જોઈ બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું, ને આવી યોગવિદ્યામાં મત્સ્યેન્દ્ર રમી રહ્યો છે એ જોઈ ઝોને બહુ ભાન પેદા થયો. એજ નિઘાક્ષર લખિબ્ધપણ્ય વર્ના સકાતું ૦૦૦૦૫૫ લાક્ષણીકે એમ લાગ્યું કે પ્રત્યેક પ્રયોગમાં જે છેવટનો ફળ છે, તે જ્ઞાનથી આખરતું વાચપરિણામ નીપજે છે, તે તો મત્સ્યેન્દ્ર પોતાની પાસેજ રાખેલું. આ યુરુભાગવિષે વાત કરતાં એક વખત મત્સ્યેન્દ્રે આતું ઉત્તર આપ્યું.

“શું તું એમ ધારે છે કે હું એક ગિબ્યમાનતેજ, આખા જતમંડલની આધૃતિ ઉપલાવી નાખે તેવું સામર્થ્ય, એમને એમ. આપી દઈશ ? જેના સદાચારની યુરુતે પક્ષી ખાતો થાય છે તેનેજ છેવટનો ગર્ભ અપાય છે. ધીરજ રાખ, પ્રયત્ન એ પોતેજ મનોવિકાસને નિયુક્ત કરવારી વસ્તુ છે, તે ધીમે ધીમે જે ગૂઢ મર્મ છે તે આપોઆપ તારી બુદ્ધિમાં ઉગી નીકળશે ”

આખરે લાક્ષણીકે આજસુધીની સાધનસંપત્તિવિષે મત્સ્યેન્દ્રે સંતોષ કરાવ્યો, ને એ ક્ષેત્રે “ગૂઢ મર્મમાં પેસવાની મર્યાદાને ઝોળંગવાનો. તયા પેલા વિકરાળ ભેરવતા સામા ઘઈ તારી નિયુક્તિની કસોટી બનાવવાનો, હવે વખત આવ્યો છે. તારા પરિશ્રમ કાચગ રાખ, ને જેમ હાલ તું ફલની આકાંક્ષા કરતો નથી તેમજ ધીરજથી આત્મે જા; એમજ તને જે મહાકારણ છે ખોતો અનુભવ થશે. હું અહીંથી જાઉં છું” ને એક મહીને આવીશ; હું પાછો આવીશ ત્યારે, જો તને સાંપેલું તો પૂર્ણ કર્યું હશે. ને તારું મન ધ્યાન અને તત્ત્વવિચારથી દૃઢ થયું હશે, તો તને ના:સંસય હું કસોટીએ ચઢાવીશ. જ્યારે તને એક ચેતવણી આપતો જાઉં છું, કે આ ઝોરડામાં કદાપિ પેલીશ નહિ; હું પાછો આતું ત્યાંસુધી કદાપિ એ તરફ જઈશ નહિ, કદાપિ કાંઈ લેવા કરવા તારે અંદર જતુંજ પડે તો પેલાં પાત્રોમાં જે પદાર્થ છે તેને કદાપિ સળગાવીશ નહિ, ને તેમની પામેના કુંભાઉઘાડીશ નહિ; એ ઝોરડાની કુચી હું તનેજ સાંપી જાઉં છું, કે એમ તારી પૂરે પૂરી કસોટી થાય, બેટા ! બાદ રાખ કે આ લાક્ષણીકે તને બતાવી છે તેજ, તારી, કસોટી, બંધાવે એક જાણ છે.” આટલું કહી ફરી લાક્ષણીકે સાંપીને મત્સ્યેન્દ્ર સાધાન્દ સમયે રસ્તે પડ્યા.

યોગક નિવસસુધી તો લાક્ષણીકે યુરુએ બનાવેલાં ક.મોમાં રોકાઈ રહ્યો એમાં એની બુદ્ધિ જનુજ ખીજવા લાગી, અને એનું ચિત્ત માત્ર એમાંજ પડેલાઈ ગયું. એ કાવેનાં યોગમાં થે ડાખ મુ જય થાય તેનો સંગ્રામ, ચિત્તની એકાગ્રતા, ચિત્તનો અત્યંત લપ, અને બહુ સુદનમાં સૂદન ગણતરી, એ ઉપર

એટલે જો આધાર રાખતો હતો કે, એ કાર્યમાં જે રીતે ચિત્ત રોકાયતું રહેતું તેમાં મિત્ર વિચારને અવકાશ સરળતા થયું મળે એવું હતું. મત્સ્યેન્દ્રે એવું પણ એમ હતું કે આ પ્રકારે વૃત્તિમાત્ર વિરત એકાગ્ર ગૃહેષ્ઠી લાભ-રથા સદગુણ સિદ્ધ પતી જશે. જેમ ગણિતશાસ્ત્રના મૂલનારે તે અમ્ય સ મહોદા કહોયકાને નિધન વગરના આઝો ઉપયુક્ત થતો નથી, કે દુનીયાં-દારીના વ્યવહારમાં જે તીવ્ર બુદ્ધિ હોય તેને કામ લાગતો નથી, છતાં એ શક્તિ તો તે મૂળ તરવોના અસાધારણ અભ્યાસમાયોજ આવે છે, તેમ યોગમાર્ગ પણ એવું જ સમાધિદશા માટે ઉપયુક્ત જે ચિત્તેકાગ્ર્ય તે સાધવામાં કામ આવે છે.

પણ લાનાજીએ તો માથેનું મથું ધારના કરતાં અર્ધાજ મથમમાં સિદ્ધ કર્યું, ને એવું ચિત્ત આ પ્રમાણે નવર પડવાથી અનેક તરંગ અને, કલ્પનામાં લટકતા ગાતું. મત્સ્યેન્દ્રે જે કરવાની ના કહી હતી તે નાને લીધેજ તે વિષય ઉપર નસરે વૃત્તિ લાગવા માડી, અને સારસર બધાં જોરડા પી કુંચી ઉપર એની નજર દરના લાગી, અધ્યાનક થયું એમ થતું ચાલુ પોતાના ધ્યેયની આવી કસેડી કરવાનો પ્રકાર એને કાંઈ અર્થ નહોતો અને છોકરસાદી જેવો લાગ્યો. એને એમ લાગ્યું કે આ બાનાએ આની દાક બનાવવાની યાત્રા મને ડસાવવાની યોજના કરી છે ને તે મારે ડરના હોય નથી, જે જોડામાં મેં અનેક સાર પ્રયોગો કર્યા છે નહીં જાણે એકાએક જીવની થઈ મને રીરીને ખાઈ જનારી છે? ને કદાચ એમાં કોઈ વાતગી મોડો દશે તો એ કાંઈ મને ખાઈ જનારો નથી, કેમકે એ શત્રુ છે ને રીરીને યાચ છે તે હું જાણી ચુક્યો છું. આવા તર્ક વિતર્કમાં એણે એમ ધાર્યું કે જેની મુદ્દિને પોતેજ જાત કરી છે તેને આવી ગુડી મુક્તિથી ભડકાવવાનું મત્સ્યેન્દ્રનું પ્રયત્ન યોગ્ય નથી. આમ ધારવાથી એને પોતાના ગુરુ માટે જે ભક્તિભાવ હતો તે પણ ઉડી ગયો. આટલું છતાં પણ એના અભિમાની ને એ જ કુતુહલમુદ્ધિથી એને જે કરવાનું મન યાચ તેમાંથી રૂડા મોટે એ વારના અસ્થાપનાના જગનોમાં ફરવા નીકળી જતો. કે જેમ તેમ કરતા શરીરના શ્રમથી વખતે મન પણ થાકીને ઠાકું પડે એક દિવસ એ રીરીને ફરતા ફરતા, આગળ જે ગામનું આપણે વર્ણન કરી ગયા છીએ લા લાનાજી આવી પહોંચ્યો.

જગમોહીનો ઉત્સવ હતો. નેકો ટોળે મળી નાચવા હતા ને ગાતા હતા. વર્ષ નવનું સમયે પણ વાળા ન હોવાથી પછત્રી સનીએ અદ્રપકારા પીથી - હો હતો ને જન્મ યવાને સમય નહોતો હતો. એ તોકમાં નીતિ તો કાંઈ હતીજ નહિ, એટલે તે આગ જાગણ કરતા પણ અમ તેવી મોજ-

મજામાં આનંદ લેતા હતા. કૃષ્ણજન્મને નામે જે રાસ અને જે એક રમણતા હતા તેમાં નીતિ સચવાય એવું હતું પણ થોડુંજ. કોઈ ગાંજની ચલમોના બડકા કરતા હતા, કોઈ ચંદ્રપ્રકાશમાં ચળકી રહેલું મધ પીના હતા, કોઈ સ્ત્રીઓ પણ બાંગેના રમડો મળે ઉતારતી હતી. કોઈ વીણા, કોઈ વાંસળી, કોઈ દોલક, એમ અનેક વાદ્ય જગજગત હતા, ને કોઈ કેદના ઘેનમાં પડતા આખડના લિહતા ને નાચતા હતા. સ્ત્રી પુરુષ બેમાં થઈ રાસ એકતામાં હતાં, ને "નંદ ઘેર આનંદ બધો જે કનૈયા જાલવી" એમ આમ્ય-સ્વરે કૂદી કૂદીને બોલતાં. દાયમાં રાખેલા ડાંડીયા પરસ્પરથી ઠોકી નાચતાં જતાં હતાં. ધણિક સ્ત્રીઓ કુંડે પડી હીચ લઈ જાણે અનેક ગામડીયા સુરનાં ધોળ ગાતી હતી. આ બધી આનંદરચના એક લાક્ષણને ઓછું આવ્યું કે સંસારમાં બંદીવાનના જેવું દુઃખ કોઈને નથી. કોઈ ખરા બંદી-ખાતામાં, તો કોઈ પોતાને કાંચે કલ્પેલા બંદીખાતામાં. તો કોઈ લોકાપવાદના બંદીખાતામાં, એમ સર્વે દુઃખી છે. આતું સ્વતંત્ર સુખ ભાગ ભાગ્યમાં નથીજ! આવે વિચાર હજી એના દૃશ્યમાં ધીમે ધીમે રજુરેછે એટલામાં ગુરુદાસ એને જોઈને દરમી દોડતો આવ્યો. ને "રામ રામ" કહી પાસે ઉભો. લાક્ષણ તેની સાથે વાતે વળગ્યો, પણ નજરતો એ ગુરુદાસને કાંચે, એક લલિત લક્ષના પેલીની પેઠે પીટાઈ રહી હતી તેના ઉપર ઠરાવી રહ્યો. તે સ્ત્રી પણ આતિ નાચુક છતાં સર્વ કુત્રણ લાગતું શૂદ્ર હતી. તેનામાં જેટલું કૃત્રિમ બદલે તે બદલથી તેણે આંખનો એવો અણસારો ક્યો કે લાક્ષણનું કાંઈનું વીંધાઈ મરું. એવામાં ગુરુદાસે પૂછ્યું "મહેરખાન! આમ આ રાસમાં વાગ નહિયો! આસારે તો મંરીજ તવંગર સર્વે એક છે, આગળના વિલસનમાં તમારે મળવુંજ જોઈએ." એટલામાં હો હો ને ફેરના લાલુદારા પેલા આનંદભર્યા ટોળામાંથી લાક્ષણને કાને પગા ને નાચ ચાલેના થયો, તે સાથે લાક્ષણનું મગજ પણ ભમવા લાગ્યું. ગુરુદાસે ઉમેર્યું "ચાલો ચાલો સ હુંજ! આ મારી લટકાળીને એ રાસમું તમારા જેવો કદાન જોઈએ છીએ" પેલી લટકાળી પણ આતું સાંગતતાંજ ગુરુદાસનો દાય મૂડી દબ. જાણે બહુ અપ-માન થયું હોય એમ તેને તરહોડા, ને નાસી મધ. જતે જતે તેણે લાક્ષણને પોતાનાં ચક્ષુથી નોતર દીધું. થોડેક જાણે ઉભી; લાક્ષણની નજર તેની નજરમાં મળી. ગુરુદાસ તો ચાલેને મળે, દુરનજ પેલી. લક્ષનાએ કાંઈ ઉચ્ચાર ક્યો, ને આંખાતમ રદરચ ચોધતાજ આતું તે પોતાની સમીપ બોલાવ્યો. લાક્ષણએ માર્યું ધુણાતું, પણ પેલીએ એક જાણે લટકે તે તરફ આવતો હતો તેના લણી આંગળી બતાવી. લાક્ષણ! ખરે ખરું માર્યું ધુણા-

વતો હોય તો, તને શામાટે અદેખાઈ આવી? લાલાણીએ હાથ લાંબો કર્યો, પેલીએ જોટલી થઈ શકે જોટલી કૃત્રિમ શાલીનતાથી તેનું અહણ કર્યું; બૂને પેલી રાસમંડળીમાં લખ્યાં! અહા! વનસ્પતિનાં સત્ય કાઢવાં, રસાયણના પ્રયોગ કરવા, ને તારાનાં ધ્યાન ધરવાં, એ કરતાં આ અનેક પ્રકારે રસ લઈ છે! રે મત્સ્યેન્દ્રના શિષ્ય! રે ભાવિ રાંર! રે જ્ઞાનિ! વેદાન્તિ! યોગિ! તારાં કૃત્યથી અમને, શરમ આવેછે! શું આટલા માટે તે સાક્ષાત્ રમા જેવી રમાનો નિરસ્કાર કર્યો! સંભાળ સંભાળ, શું કરેછે? શામાટે પેલીનો હાથ પકડી તેને સરસી તાણીછે? દૂર લઈ જાયછે? મરન થઈ કૂદી કૂદીને શી હીચ લે છે? ગયો, પડ્યો, પેલા વૃક્ષ નીચે જઈને બેસે પડ્યાં. બીજાં તો દૂર રહ્યાં કૂદેછે, નાચેછે, એમને દસેછે, પણ એ સાંતળનાં નથી. એ બેતો પરસ્પર બેનેજ દેખેછે! ખીઓ, ખીઓ, દારની મગાથી, થનારું નૃસ જમણું મીઠું લાગશે.

“અરે લલના! તું તો કોઈ ઠગારી છે”

“તમારીજ છું, વળી, મળીશ.”

“બાહ જવાન! એમજ જોઈએ.” એક એવી વર્ષના બૂઠાએ પાસે આવી લાલાણીને કહ્યું “જવાની તો એમજ ભોગવાય, ભોગવાય નદિ તો જવાની શા કાગની, અમે હવે મરવાને ભોંય ધૂધીએછીએ, પણ અમે જવાની જરાબર ભોગવી નદિ તેથી પસ્તાઈએ છીએ, ને આજે પણ “ચંદ્ર-વદન મૃગંલોચની કાકા કહત છુલ્લાય” એથી બહુ જણાએ છીએ. માટે પાછા ન હકશે! લાઇ, ભોગવાય તેજ ભોગવજ્જે; ભોગવ્યું એજ જીવ્યું છે.” (અર્થ.)

શાસ્ત્રાર્થ.

પ્રયત્નજમાં એક વાત છે કે કાથીથી, લણીને ચાર પડિતો આવતા હતા તે, રસ્તામાં જતાં ચાર રસ્તા હતા તેવે ઠેકાણે આવ્યા. સંશય પડ્યો કે કીધે રસ્તે જવું એટલે તુરત શાસ્ત્રનાં પોયાં છોડીને વાયવા મેંઝ્યા. તેમાંથી એનું વાક્ય નીકળ્યું કે “જે રસ્તેથી મહાજન જાય તેજ ખરો રસ્તો,” આ ઠેકાણે “રસ્તો” અને “મહાજન” એ શબ્દનો અર્થ “ઐરેખરો રસ્તો” અને “ધણા માણસ” એમ તેમણે ક્યો અને એક મડદું લઈને ધણા લોક જતા હતા તે રસ્તે આલવા મેંઝ્યા સ્મશાનમાં પહોંચ્યા તો ત્યાં એક ગધેડો દીઠો, કે પાછાં પાનાં પોયાં તપાસવા માંઝ્યા. તેમાંથી નીકળ્યું કે “હુખ સુખ સર્વકાલે અને રાજ્યદારમાં તેમ રગદાનમાં જે સાથે હોય તે બંધુ જાણુવો” આ ઉપ-

રથી પેલા ગદ્યકાને તેઓ ભાઈ જાણીને બેટવા લાગ્યા. આવી અનેક રીતે એ પંડિતોની મરકરી કરેલી છે. આપણું શાસ્ત્રોતો અર્થ કરવામાં પણ આ પંડિતોના જેવું ઘણી વાર થઈ જાય છે; શાસ્ત્રમાં જે કહ્યું હોય તેનો અક્ષરે અક્ષર અર્થ લેવો એનાથી એ ભુલ થાય છે. આનો વિચાર રાખનારું ધોરણ આપણને વેદનો અર્થ કરનારાં શાસ્ત્રોજ્જ્વલતાવે છે. વેદનાં વચનને તો અક્ષરશઃ સાત્ય માનવાં તથા પાળવાં એવો નિયમ છે તથાપિ તેમાં પણ વિધિ, નિષેધ, અર્થવાદ, એવા ત્રણપ્રકાર માન્યા છે. જે વચનમાં ‘અમુક કરવું’ એવી આજ્ઞા છે, તે વચન તેમનું તેમજ પળાય છે; તેમ જોમાં ‘અમુક ન કરવું’ એવી જ્ઞાપના છે તેપણુ એમનું એમજ અનુસરાય છે. એ બેનું નામ વિધિ અને નિષેધ. પણ ઘણાં વાક્ય, ઘણી કથાઓ, એવી હોય છે કે જોનો અક્ષરે અક્ષર પાળવામાં આવતો નથી. માત્ર તેમનો સારજ અહણ થાય છે. અથવા કાંઈવાર માત્ર તેમનો હેતુજ લક્ષમાં લેવાય છે. એવાં વચનોનો હેતુ જાણુ-સને સ્મિ ઉત્પન્ન કરી, સુખ માર્ગમાં વાળવાનો, કે કાંઈ મૂઠ વાર્તા સરલ રીતે સમજાવવાનો હોય છે. વેદના કેટલાક ભાગ અર્થવાદ છે એટલુંજ નથી પણ ઘણાંક પુરાણુ અને તંત્ર આખાં ને આખાં અર્થવાદ હોય છે. આટલામાટે શાસ્ત્રને નામે કહેવાતી વાતોનો નિશ્ચય કરવો કે તે વિધિ છે, નિષેધ છે, કે અર્થવાદ છે, તે પછી તે પ્રમાણે આચાર કરવા વળવું.

સાધારણ જીવહારમાં પણ એવો નિયમ છે કે જે કામ કરવું હોય તેનાં ઉદ્દેશ, ફલ, અને સ્વરૂપ, ત્રણનો યથાર્થ નિશ્ચય સમજ્યાવિના કરવા માંડીએ તો તેમાંથી લાભ નથી થતો. વખતે દાનિ પણ થાય છે. જ્યારે સાધારણ જીવહારનું આખું છે, સારે અનિ ઉત્તમ ક્ષત્ર આપનાર, અને શરીર મન અને આત્મા ત્રણેને સાચવવામાં ઉપયોગી, એવા ધર્માચારમાં તો એ જ્ઞાત કેટલી વધારે જરૂરની હોય એ સમજવું સહજ છે. વેદવિનાનાં બીજાં જે જે શાસ્ત્ર છે તે, એક રીતે, વેદની ટીકા જેવાં છે. એટલે તેમનો ધણો ભાગ અર્થવાદ જેવોજ હોય છે, માટે શાસ્ત્રોની પૂતોને અક્ષરે અક્ષર ખરી માની ને પ્રમાણુ ચર્ચવા પૂર્વે તેમનો અર્થ જરાજર નહીં થવો જોઈએ. આપણા ધર્મમાંની જે જે રીતભાત નિત્ય પાળીએ છીએ તે કાંઈ એકજ નિયમથી ઉત્પન્ન થયેલી હોતી નથી; જે કે તે બધી નો હેતુ આપણા પોતાના કલ્યાણુ વિના બીજાં હોતો નથી. પ્રથમ વેદની આજ્ઞાઓ, તેને વધારે સ્પષ્ટ કરવા સ્મૃતિનાં વચનો, તે બન્નેનું ખરું રહસ્ય નિયમરૂપે જનાવવા યોગવેદાન્ત ન્યાય ઇત્યાદિ છ શાસ્ત્રો. ને એ સર્વનો ઘોડો ઘોડા આધાર રાખી બધું વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરવા માટે પુરાણુની કથાઓ છે. સારે આપણે જે આચાર કે નિયમ ને વિચારતાં હોઈએ તેના વિષ એટલું પ્રથમ જાણવું જોઈએ કે તે વેદમાંનો છે, સ્મૃતિ-

માનો છે છ શાસ્ત્રમાનો ર, કે પુરાણમાનો છે એટલુ જાણ્યા પછી એમ પાગ જાગી શકાય કે નેમાનો જે અર્થ કે ન વિધિરૂપ છે નિષેધરૂપ છે કે અર્થવા રૂપ છે આ જે વાત જાણ્યાપછી એક નોંધ વાન પણ જાગુ થાય છે શાસ્ત્રના નયનો ને તેના પર મુખ્યત્વે કરી અર્થવાદરૂપ નયનો, ત્રણપ્રકારે અર્થ બોધછે એ તેનો ગ્રંથુન એટલે આ છે દેખીએ છીએ તેની વ્યવહારદિમા લાગુ પડે તેના અર્થ હાય કે, જો સૂક્ષ્મ એટલે આપણે હાન દેખી શકતા નથી, પણ જે વિચારમાની માન્યતા નથી કે તે સૃષ્ટિને લાગુ પડતો અર્થ હોય કે, ને જોને જે સર્વ કાર આત્મા સર્વત્ર એકરૂપે રહેતો છે તને લાગુ થતો અર્થ હોય છે આ નજીરે આધિભૌતિક આધિદેવિક, ને આધ્યાત્મિક એમ કહેછે

આ બધી નાન પ્રવાક ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ કરીએ, યુગલોગા શિવ વિષ્ણુ, એના ધણા દેવતા નામ આવેતે ને તે દેવ એકની જોડે માણુ સોનાપેટે દેવ મન્દ, યુદ્ધ છત્રાદિ પ્રતા પણ જણાવ છે આના સુદ્ધ અંતે જયઅથવા પરાજય ॥ વાર્તાઓ એક અર્થવાદ જેવીજ છે ક્રમકે જે દેવ છે તે એવા મુદ્રભાવને અમરજી ॥ યુદ્ધ મરના જતા નથી, ને એટલે જાણે પડે રક્ષા પછી તેમને એવી વાસના પાવ થતી નથી, પણ, જે તોમ જે દેવતા ભક્ત હોય તેમને તે દેવ ઉપર હઠ થઈ મરનાગાટે તેમ જ શક્તિ સામર્થ્ય, પરાક્રમ, છત્રાદિનુ વર્ણન કરેનુ હાય છે ને એમ કરનામા માત્ર બાધ પણ નથી, એમકે ગમે તે દેવો ભજીએ તાપણુ બધાએ એકજ સર્વજ્ઞાથી આત્માના અસ છે ને બધાએ મેલ આને તેમ છે શ્રીમદ્ભાગવતગા કલ્પ છે કે “આકાશમાથી વરસતુ જન જેમ મયુદ્રગા જાયજ, તેમ ગમે તે દેવની કરી ભક્તિ પરમાત્માનેજ પહોંચે છે હઠ ભક્તિ ॥જ જરૂર જ, ને તે પેલા કરનાગાટે આવો અર્થવાદ ગ્યેરા છે એમજ કાષ્ઠકે હેતુ લક્ષમા રાખીને જે જે ક્રિયાઓ કરનાની કહી છે તે પ્રજા એકપ્રકારે અર્થવાદ જેવીજ છે સ્ત્રીઓ અથવા પુરુષાઓ રાસપ્રવા દોષ્ટાન પ્રત જપ, આદિ કરવા, તેમા જે જે હેતુ રહેલા છે તે હેતુ પ્રગણે તે બધા થાય તો લાભ છે, બાકી તે કામ એમલુજ કરનામા નાજ નથી. નહામા વેપાનો હેતુ સરીરને અત્યત સ્વચ્છ નાખનાનો છે તો તેજ્જરણર અર્થે માટે ન નહાનામા પાપ છે કે ત્યાદિ ભયરૂપ અર્થવાદ મૂકેના છે સ્વચ્છ વખતે પ્રાણુનામ નામની ક્રિયા પાપ છે તેથી સરીર અંતે ગત સુદ્ધ તથા સ્થિર થાય છે તે જ ન થઈ શકતુ. હોય તો શાસ્ત્રમા કહેલા ‘ ત્રણ દિવસ સધ્યા ન કરે ને શુદ્ધ થાય’ એ અર્થ વાદરૂપ અવનેલીધે નાક માત્ર પકડીને કાષ્ઠ બબડી જવામા કશો લાભ નથી

રથી પેલા ગધેડાને નેઓ ભાઈ જુઓને બેટવા લાગ્યા. આવી અનેક રીતે એ પડિનેતી મરકરી કરેલી છે. આપણાં શાસ્ત્રોનો અર્થ કરવામાં પણ આ પંડિતોના જેવું ઘણી વાર થઈ જાય છે; શાસ્ત્રમાં જે કંઈ હોય તેનો અક્ષરે અક્ષર અર્થ લેવો એનાથી એ જુદા થાય છે. આવા વિચાર રાખનારું ધોરણ આપણને વેદનો અર્થ કરનારાં શાસ્ત્રોજ બતાવે છે. વેદનાં વચનને તો અક્ષરશઃ સત્ય માનવાં તથા પાળવાં એવો નિયમ છે તથાપિ તેમાં પણ વિધિ, નિષેધ, અર્થવાદ, એવા ત્રણ પ્રકાર માન્યા છે. જે વચનમાં ‘અમુક કરવું’ એવી આજ્ઞા છે, તે વચન તેમનું તેમજ પળાય છે; તેમ જોમાં ‘અમુક ન કરવું’ એવી આજ્ઞા છે તેપણ એમનું એમજ અનુમરણ છે. એ એનું નામ વિધિ અને નિષેધ. પણ ધણાં વાક્ય, ધણી કથાઓ, એવી હોય છે કે જોનો અક્ષરે અક્ષર પાળવામાં આવતો નથી, માત્ર તેમનો સારજ ગ્રહણ થાય છે, અથવા કોઈવાર માત્ર તેમનો હેતુજ દેશમાં લેવાય છે. એવાં વચનોનો હેતુ માણસને સચિ ઉત્પન્ન કરી, શુભ માર્ગમાં વાળવાનો, કે કોઈ મૂઠ વાર્તા સરલ રીતે સમજાવવાનો હોય છે. વેદના કેટલાક ભાગ અર્થવાદ છે એટલુંજ નથી પણ ધણાંક પુરાણ અને તંત્ર આખાં ને આખાં અર્થવાદ હોય છે. આટલામાટે શાસ્ત્રને નામે કહેવાતી વાતોનો નિશ્ચય કરવો કે તે વિધિ છે, નિષેધ છે, કે અર્થવાદ છે, ને પછી તે પ્રમાણે આચાર કરવા વળવું.

સાધારણ વ્યવહારમાં પણ એનો નિયમ છે કે જે કામ કરવું હોય તેનાં ઉદ્દેશ, ફલ, અને સ્વરૂપ, ત્રણનો વચાઈ નિશ્ચય સમજ્યાવિના કરવા માંડીએ તો તેમાંથી લાભ નથી થતો, વખતે હાનિ પણ થાય છે. જ્યારે સાધારણ વ્યવહારનું આતું છે, સારે અતિ ઉત્તમ ક્ષત્ર આપનાર, અને સરીર મન બંને આત્મા ત્રણેને સાચવવામાં ઉપયોગી. એવા ધર્માચારમાં તો એ જ્ઞાત કેટલી વધારે જરૂરની હોય એ સમજવું સહજ છે. વેદવિનાનાં બીજાં જે જે શાસ્ત્ર છે તે, એક રીતે, વેદની ટીકા જેવાં છે, એટલે તેમનો ધણો ભાગ અર્થવાદ જોવાજ હોય છે, માટે શાસ્ત્રોની જૂતોને અક્ષરે અક્ષર ખરી માની ને પ્રમાણે પતંચા પૂર્વે તેમનો અર્થ જરાજર નક્કી થવો જોઈએ. આપણા ધર્મમાંની જે જે રીતવાત નિત્ય પાળાએ છીએ તે કોઈ એકજ નિયમથી ઉત્પન્ન થયેલી હોતી નથી; એ કે તે બધી તો હેતુ આપણા પોતાના કલ્યાણ વિના બીજાં હોતો નથી. પ્રથમ વેદના આજ્ઞાઓ, તેને વધારે સ્પષ્ટ કરવા સ્મૃતિનાં વચનો, તે બંનેનું ગૌરવ રહસ્ય નિયમરૂપે બનાવવા યોગવેદાન્ત ન્યાય ઇત્યાદિ છ શાસ્ત્રો. ને એ સર્વનો ધોરણ યોગ આધાર સખી બધું વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરવા માટે પુરાણની કથાઓ છે. સારે આપણે જે આચાર કે નિયમ ને વિચારતા હોઈએ તેના વિષય એટલું પ્રથમ જાણવું જોઈએ કે તે વેદમાંનો છે, સ્મૃતિ-

માનો છે. છ શાસ્ત્રમાંનો છે, કે પુરાણમાંનો છે. એટલું જાણ્યા પછી એમ પણ જાણી શકાય કે નેમાનો જે અર્થ છે તે વિધિરૂપ છે, નિર્ગેહરૂપ છે. કે અર્થવાદરૂપ છે. આ બે વાત જાણ્યાપછી એક ત્રીજી વાત પણ જાણવા જેવી છે. શાસ્ત્રનાં વચનો, ને તેનાં પણ મુખ્યત્વે કરી અર્થવાદરૂપ વચનો, ત્રણપ્રકારે અર્થ બોધેછે. એક તેનો સ્થૂંક એટલે આ લેખ દેખીએ છીએ તેથી વ્યવહારદૃષ્ટિમાં લાગુ પડે તેના અર્થ હોય છે; બીજો સૂક્ષ્મ એટલે આપણે હાલ દેખી શકતાં નથી, પણ જે વિચારમાનવી સમાન્ય તેથી છે. તે સૂચિને લાગુ પડતો અર્થ હોય છે; ને ત્રીજો જે સર્વકાર આત્મા સર્વત્ર એકરૂપે રહેલો છે તેને લાગુ થતો અર્થ હોય છે. આ ત્રણનો આધિભૌતિક, આધિદેવિક, ને આધ્યાત્મિક એમ કહેછે.

આ બધી વાત કેટલાંક ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ કરીએ, પુરાણોમાં સિવ વિષ્ણુ; એવા ઘણા દેવનાં નામ આવેછે ને તે દેવ એક એકની જોડે માણસોનીપેટે દેવ, કલદ, સુદ ઇત્યાદિ કરતા પણ જણાય છે. આવાં સુદ અને જયઅથવા પરાજયની વાર્તાઓ એક અર્થવાદ જેવીજ છે કેમકે જે દેવ છે તે એવા હ્રુદભાવને અવલંબી સુદ કરવા જતા નથી, ને એટલે જોયે પદે રજા પછી તેમને એવી વાસના મેદા થતી નથી; પણ, જે શેષ જે દેવના ભક્ત હોય તેમને તે દેવ ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા કરવામાટે તેમના શક્તિ, સામર્થ્ય, પરાક્રમ, ઇલાદિનું વર્ણન કરેલું હોય છે. ને એમ કરવામાં કાંઈ બાધ પલ્લુ નથી, કેમકે ગમે તે દેવને લાજીએ તોપણ બ્રહ્માએ એકજ સર્વજ્ઞાપી આત્માના આંશ છે, ને બધાએ મોક્ષ આપે તેમ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે “આકાશમાંથી વરસતું જલ જેમ મધુદ્રમાં જાયછે, તેમ ગમે તે દેવની કવેલી શક્તિ પરમાત્માનેજ પહોંચે છે.” દૃઢ ભક્તિનીજ જરૂર છે, ને તે પેદા કરવામાટે આવો અર્થવાદ રચેલા છે. એમજ કાંઈકે હેતુ લક્ષમાં રાખીને જે જે ક્રિયાઓ કરવાની કહી છે તે ત્રણ એકપ્રકારે અર્થવાદ જેવીજ છે. સ્ત્રીઓ અથવા પુરુષોએ સ્નાનસ્તંધ્યા, દોષવૃજ પ્રતિજ્ઞા, આદિ કરવાં, તેનાં જે જે હેતુ રહેલા છે તે હેતુ પ્રમાણિ તે બધાં યાપ તો લાભ છે, બાકી તે કામ એકલુંજ કરવામાં લાભ નથી. નહાવા ધોવાનો હેતુ સરીરને આયત્ત સ્વચ્છ રાખવાનો છે. તો તેજ્જરાજર ગ્રધાય માટે ન નહાવામાં પાપ છે છત્યાદિ ભયરૂપ અર્થવાદ મૂકેલો છે. સંધ્યા વખતે પ્રાણાયામ નામની ક્રિયા થાયછે તેથી શરીર અને મન શુદ્ધ થયા રિધર થાયછે તે જો ન થઈ શકતું હોય તો શાસ્ત્રમાં કહેલા “ત્રણ દિવસ સંધ્યા ન કરે ને શુદ્ધ થાય”, એ અર્થ વાદરૂપ બનતેલીધે નાક માત્ર પકડીને કાંઈ બળડી જવામાં કશો લાભ નથી.